

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Історичні науки

ВИПУСК 16

Острог – 2010

УДК94(082)

ББК63

НЗ4

*Друкується за ухвалою вченої ради
Національного університету "Острозька академія"
Протокол № 5 від 29 грудня 2009 р.*

Друкується згідно з постановою ВАК від 10.03.2010 № 1-05/2

Редакційна колегія:

І. Д. Пасічник, доктор психологічних наук, професор (*головний редактор*);

В. В. Трофимович, доктор історичних наук, професор (*заступник головного редактора*);

С. І. Жилюк, доктор історичних наук, професор;

Л. О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор;

П. М. Кулаковський, доктор історичних наук, професор;

В. П. Яремчук, доктор історичних наук, доцент;

А. Є. Атаманенко, кандидат історичних наук, доцент;

В. Б. Атаманенко, кандидат історичних наук, доцент;

М. Б. Близняк, кандидат історичних наук;

С. О. Рудько, кандидат історичних наук;

А. І. Смирнов, кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*)

НЗ4

Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2010. – Вип. 16. – 292 с.

У збірнику опубліковані матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Український національний рух: історія і сучасність», присвяченій 80-річчю Організації українських націоналістів і 100-річчю від дня народження Степана Бандери, яка проходила 30 січня 2009 р. в Національному університеті «Острозька академія».

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів та студентів вищих закладів освіти.

*Висловлюємо вдячність Всеукраїнському об'єднанню «Свобода»,
Центру досліджень визвольного руху, міській партійній організації
Блоку Юлії Тимошенко та Конгресу Українських Націоналістів
за сприяння у виданні матеріалів конференції.*

ISBN 966-7631-62-1

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2010
©Українське Історичне Товариство, 2010

*Вступне слово голови Всеукраїнського об'єднання «Свобода»
Олега Тягнибока*

80-РІЧЧЯ ОУН – БУКВА І ДУХ, ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Вельмишановні пані і панове! Організацію Українських Націоналістів можна гідно поцінувати та віддати їй належне в історії української нації і вкладу у постання сучасної Української держави, якщо не тільки завчити Букву її історії, але проинятися її Духом.

І в цьому сенсі згадується біблійне – із послання апостола Павла до коринтян: «... **Буква вбиває, а Дух оживляє**» (Кор.: 3-6).

Буква застановляє людину на зовнішньому блискі речей. Зовнішній образ сприймається легше і без зайвого інтелектуального зусилля. Але зовнішній блиск є часто оманливим, або ж не має тривкої основи. Зате проникнення в сутність явища, проиняття його духом хоч і не дається так легко, але сприяє глибшому розумінню та вибудовує в людині твердий фундамент переконання.

Я думаю, що в своїй переважній масі українська спільнота поки що сприймає таке феноменальне явище української історії як ОУН скоріше за Буквою її історії, аніж за її Духом.

Ми скоріше звикли сприймати історію ОУН за зовнішнім блиском: за героїчною поставою Ольги Басараб, Біласа, Данилишина, Лемика, провідників Шухевича і Бандери, самопожертвою і героїською смертю тисяч знаних і незнаних вояків створеної під керівництвом ОУН Української Повстанської Армії, таких же тисяч бойовиків підпільної сітки ОУН.

Цей тисячоликий героїзм є Буквою історії ОУН. Однак, не розуміючи її Духу, українці хоч і захоплюються героїчним чином, але не творять його самі. Українці змагаються в словесному прославленні вчорашнього чину і за оманливий критерій сучасної націоналістичності сприймають рівень красномовства – кращий той націоналіст, який зумів підібрати найсоковитіші і найпоетичніші слова. Пустопорожнє марнославство і спекуляція на історії вбивають основу героїзму. А нею завжди були Обов'язок і Чин.

Часто ті, що називають себе українськими націоналістами, змагаються у спадкоємництві – хто є справжнім і законним спадкоємцем ОУН, а хто й не зовсім таким. Цей дріб'язковий змаг втягує їх у своє нуртовище і поступово вбиває саму ОУН.

ОУН вбиває спекуляція на її історії різних пройдисвітів і виконавців спецзавдань. Попри дві традиційні частини, які вийшли з одного матірнього лона ОУН – ОУН з-під стягу Степана Бандери і ОУН з-під стягу полковника Мельника – сьогодні натворилося вже стільки угруповань із назвою «ОУН», що пересічний українець давно заплутався між ними.

А може в цьому і полягає мета їх створення – спровокувати в очах українців героїку ОУН так, як свого часу було намагання спровокувати постаті Мазепи чи Петлюри і очолюваний ними національний рух. І в кінцевому підсумку досягнути стану, щоби українці чортыхалися на ОУН і поступово за сьогоднішньою профанацією забували її славний вклад в українську історію.

Отож, Буква історії вбиває, бо дозволяє спекулювання і профанацію.

Оживляє Дух. Для того, щоби ми не тільки тішилися вчорашньою історією, але й творили сьогоднішню, творили об'єкт захоплення і поклоніння наших дітей та онуків, ми повинні проинятися Духом українського націоналізму і Духом Організації Українських Націоналістів.

Організація Українських Націоналістів постала у критичний момент української історії. На початок 20-х років боротьба за Українську державу завершилася поразкою і на Східній, і на Західній Україні.

Впала Українська Народна Республіка. Вся Велика Україна аж по Збруч потрапила в лабеті новітньої Російської імперії – ССРСР. З жорстокістю, притаманною азійському варварству, безоглядно нищилися найменші паростки національного духу й непокори.

Впала Західноукраїнська Народна Республіка. Західні землі України покавалковані між Польщею, Румунією, Чехією (а пізніше – Мадярщиною). Скрізь чужинецька держава, скрізь національне поневолення і намагання так засимілювати корінне українське населення, щоби в майбутньому від нього не було неспокою кожній державі-колонізатору!

Природньо, що будь-яка поразка приносить песимізм і зневіру. І чим більше сил віддається боротьбі, тим більшою мірою песимізму та зневіри відгукується поразка. Українці у Перших Визвольних Змаганнях доклали величезних зусиль. А тому й поразка після них опанувала песимізмом та зневір'ям такі ж величезні маси українства.

Після кожної поразки першими встають з колін дві категорії борців: 1) найсильніші духом із тих, хто пройшов горнило боротьби і поразки; 2) молодь, яка не боролася, а отже не зломилася, але яка в силу своїх молодечих поривань не може змиритися з принизливим станом покори і рабства.

Саме ці дві категорії українців першими піднялися з колін після поразки у Перших Визвольних Змаганнях.

Вже у липні 1920 р. у Празі полковник Євген Коновалець в середовищі колишніх старшин січового стрілецтва створює Українську Військову Організацію.

У 1921 р. також в Чехословаччині серед колишніх вояків Армії УНР твориться Група Української Національної Молоді.

В листопаді 1925 р. у тій же Празі декілька дрібніших східноукраїнських еміграційних націоналістичних угруповань об'єднуються в Легію Українських Націоналістів.

Протягом 1923 – 1925 рр. в Галичині серед студентської та гімназійної молоді твориться ряд молодіжних націоналістичних організацій, які в 1926 р. об'єднуються в Союз Української Націоналістичної Молоді.

Рівно 80 років тому, з 28 січня до 3 лютого 1929 р., відбувається Перший Конгрес Українських Націоналістів і всі ці націоналістичні організації об'єднуються в єдину Організацію Українських Націоналістів.

Отож, шляхом творення ОУН був шлях шукань після поразки нових форм і нових методів боротьби. Цей шлях розпочався із усвідомлення існуючого стану – нація поневолена. Потім в процесі шукань прийшло усвідомлення того, що в нових умовах не надаються старі організаційні форми боротьби: ні форма великого і легального військового з'єднання, ні форма такої ж легальної політичної чи громадської організації.

Таким чином, **не Буква, а Дух творення ОУН полягає в тому, що у відповідності до існуючого стану нації були пристосовані не старі, а винайдені нові форми і методи боротьби, притаманні саме цьому часові і відповідні його потребам!**

В 1926 році появився фундаментальний твір Дмитра Донцова «Націоналізм». Націоналізм, як ідеологія, став новим явищем в суспільному житті. Навіть сам термін «націоналізм» до початку 20-х років був достатньо рідковживаним. Тепер же на противагу агресивній ідеології інтернаціоналізму, що загрожувала з большевицького Сходу, націоналізм опанував Галичиною і Волинню.

Геніальність Донцова полягає у тому, що на противагу орієнтаціям на Москву чи Варшаву, які були витворені пригніченим станом поразки і зневіри, він твердо вказав єдину орієнтацію – на Київ. І ця орієнтація в нього базована не на сподівану чужинецьку допомогу – допомогу «москаля чи ляха» у творенні власної державної долі, – а на власні сили української нації.

Не Буква, а Дух генію Донцова полягає у тому, що він не став пристосовувати домінуючу тоді ліву ідеологію до нових умов боротьби. **Донцов, виходячи з існуючого стану української нації, витворив нову систему**

поглядів, яка цей стан вияснила і вказала шляхи виходу із нього.

Ідеологія українського націоналізму не виникла раптово і на порожньому місці. Дмитро Донцов систематично виклав словами те, що витало в тогочасній політичній атмосфері і що інші інстинктивно відчували, але не могли виразити своїх почувань, як систему поглядів. Генеза націоналістичної ідеології Донцова має свої витoki у поглядах його політичних попередників – від Тараса Шевченка і до Миколи Міхновського.

Не Буква, а Дух ідеології українського націоналізму полягає в тому, що її стрижнем є інтерес нації. І якщо проїнятися розумінням цього Духу, то слід усвідомити, що **інтерес української нації буде існувати доти, доки існуватиме вона сама. А отже, завжди актуальним буде питання захисту цього інтересу.**

Але на кожному новому відтинку часу українська нація існуватиме в інакших умовах. І відповідно цьому часові ідеологія українського націоналізму має вияснювати існуючий стан нації на кожному новому етапі і вказувати шляхи її розвитку чи боротьби. А якщо боротьби – то тими формами і методами, які є відповідні новому часові.

Отже не Буква, а Дух історії виникнення ОУН та ідеології українського націоналізму полягають у тому, що в умовах поразки українства вони зуміли окреслити існуючий стан і вказати шляхи виходу з нього.

Відштовхуючись від цього розуміння Духу націоналізму, ми окреслюємо його завдання на сьогоднішньому етапі – **вияснити існуючу ситуацію, вказати шляхи виходу з неї, запропонувати притаманні сьогоднішньому часові організаційні форми і методи боротьби.**

Адже, уявно паралелізуючи 20-і роки XX століття з початком XXI століття, ми можемо стверджувати наступне:

– сьогоднішній політичний песимізм українських мас має ту ж природу, що й песимізм після поразки Перших Визвольних Змагань. Нині він є своєрідним індикатором відчуття українцями своєрідної поразки у двадцятирічних змаганнях за заможну й на національних засадах впорядковану Українську державу. В атмосфері цього політичного песимізму **суспільство потребує нових – більш ефективних і доцільних – форм політичної діяльності;**

– як домінуюча на поч. XX ст. ліва ідеологія спричинилася до поразки українців у Перших Визвольних Змаганнях та була відкинута в процесі подальших світоглядно-ідеологічних шукань, так і сьогодні ні вона, ані домінуюча тепер у світі ідеологія лібералізму, не в змозі стати політичною панацеєю для нації.

Сьогоднішня політична атмосфера повниться вже достатньо по-

вно виказаним і зрозумілим поясненням існуючого стану. Сучасна Українська держава завдяки героїчній боротьбі ОУН і УПА набула зовнішніх ознак українськості – отримала назву та історичні символи титульної української нації: Герб, Прапор, Гімн.

Однак, за наповнення її змісту триває жорстока політична боротьба між політичними силами неоколоніально-московського, ліберально-космополітичного та українського спрямувань. Сьогодні ця боротьба визначає зміст всього політичного процесу. І в залежності від того, яка із названих сил переможе, таким змістом і буде наповнена форма Української держави.

Два перші із названих політичних таборів у якості світоглядного прикриття послугуються лівою або ж ліберальною ідеологіями. Кожна із них передбачає нівеляцію національної субстанції. А тому як в 20-х роках XX століття агресивному більшовицькому інтернаціоналізмові протиставився український націоналізм, так і сьогодні він може і повинен стати в обороні збереження самої сутності Української нації і її найвищого політичного творіння – Держави.

Організаційний геній засновника ОУН Євгена Коновальця полягав у творенні саме такої політичної структури, якої для боротьби в умовах того часу потребувала нація. В сьогоднішній ситуації українській нації ще бракує нового Коновальця! Але цілком очевидно, що **різнокольоровим політичним проектам антиукраїнських олігархічних кланів український політичний табір повинен протиставити високоідейну, вишколену і дисципліновану націоналістичну партію нового зразка.**

Ідеологічний геній Дмитра Донцова полягав у тому, що він систематизував і словами виразив те, що інстинктивно нація відчувала – в якому стані вона перебуває і де є шлях виходу. В сьогоднішній ситуації українській нації ще бракує нового Донцова! Але цілком очевидно, що в умовах навіть формального існування власної національної держави вона вже потребує не стратегії і тактики національного визволення, але стратегії і тактики державного будівництва. Так само, як і в умовах її новітнього винищення в умовах існування нібито власної національної держави Українська нація потребує не тільки захисту своїх культурно-духовних основ, але й самої фізичної субстанції.

Отож, сьогоднішній український політичний табір у боротьбі за зміст та існування Української Нації і Української Держави потребує **українського державного і соціального націоналізму.**

Слава Україні!

Володимир Трофимович

ОУН – НЕВІД’ЄМНА ЧАСТИНА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

З’ясовано деякі аспекти діяльності ОУН і С. Бандери, які неоднозначно сприймаються в нинішньому українському суспільстві. Дано оцінку «війні після війни» в західних областях УРСР.

Ключові слова: ОУН, Степан Бандера, бандерівщина, націоналістичний рух, органи держбезпеки, повстанське підпілля, радянський режим.

Выяснено некоторые аспекты деятельности ОУН и С. Бандеры, которые двойственно воспринимаются в современном украинском обществе. Дано оценку «войне после войны» в западных областях УССР.

Ключевые слова: ОУН, Степан Бандера, бандеровщина, националистическое движение, органы госбезопасности, повстанческое подполье, советский режим.

The article determines some aspects of activity Ukrainian Nationalists Organization and Stepan Bandera, which are perceived differently in the modern Ukrainian society. «War after war» in the western regions of Ukrainian Soviet Socialist Republic is estimated.

Key words: Ukrainian Nationalists Organization, Stepan Bandera, Banderivshchyna, nationalist movement, agencies of state security, underground revolt, Soviet regime.

ОУН стала однією з найяскравіших і найсуперечливіших сторінок українського суспільно-політичного життя ХХ століття. Вона залишається надзвичайно заплутаною в науковому відношенні темою, що дає простір для можливих маніпуляцій напівправдивими, а то і фальшивими версіями, міфами, що отруюють атмосферу в суспільстві і негативно впливають на відносини між Україною та її сусідами. Більше того, зусиллями заангажованих громадсько-політичних об’єднань ця проблема втягнута у вир кон’юктурних політичних баталій, перетворилася на чинник колосальної напруги в державі, об’єкт суспільного розладу в ній, використовується ними в боротьбі за владу [7, с. 54].

Як підмітив М. Коваль, протистояння непримиренних партійних угруповань і пристрастей перешкоджає неупередженому висвітленню

історичної правди насамперед по двох корінних позиціях, з яких нині ведеться запекла не стільки наукова, скільки політична полеміка. По-перше, це з'ясування справжньої суті взаємовідносин між ОУН і нацистами. І, по-друге, правда про те, що відбулося в Західній Україні після повернення радянської влади [7, с. 54].

На думку деяких дослідників, ситуація в сучасній Україні (в морально-політичному і науковому вимірах) ускладнюється тим, що частина учасників дискусій навколо ОУН і УПА намагаються законсервувати, відстояти міфи компартійно-пропагандистської машини, а частина їхніх опонентів – створити міфи нові (їхня методологія практично ідентична, тільки із змістом навпаки). При цьому обидві сторони уникають тих історичних реалій, які не вкладаються в їхнє концептуальне бачення подій. Подій, котрі здебільшого заслуговують на скорботу і каяття, а не перетворення їх в заручників боротьби за політичний вплив на населення або зовнішньополітичну орієнтацію[2, с. 312].

Вище викладене неоднозначне сприйняття в українському суспільстві цих подій не лише диктує необхідність накласти табу на політизацію теми національно-визвольного руху в Україні, а й поглиблює потребу її об'єктивної і комплексної розробки, оскільки без неупередженого розгляду феномену ОУН, УПА, їхніх очільників неможливо ґрунтовно вивчити особливості політичної та військової історії України попереднього століття, зрозуміти суспільно-політичні та ідеологічні аспекти боротьби національного руху опору, безкомпромісний, жорстокий характер протистояння.

Мета статті – розкрити деякі гостро дискусійні аспекти діяльності ОУН і Степана Бандери.

Перед науковцем, який намагається об'єктивно оцінити діяльність ОУН і її керівників, постають нелегкі завдання. По-перше, як піднятися над багатоголосим хором тих, які в минулому, нині і, не виключено, у майбутньому будуть стверджувати: «Український націоналізм ніколи не був національним», внутрішня боротьба ОУН поставала «як боротьба різних іноземних розвідок»; націоналісти, виявляється, ніколи не переходили в підпілля – «їх послали в підпілля німці, щоб утворити свою агентуру в тилу Червоної армії»[10, с. 20, 21]. До цього «джентельменського набору» входять твердження, що «ОУН і її збройні формування фактично були помічниками фашистських загарбників», зрадниками Батьківщини і злочинцями; творяться «міжнародно-правові міфи» на зразок вигадки засудження ОУН Нюрнберзьким міжнародним трибуналом, тиражуються стандартні звинувачення повстанців у «політичному бандитизмі» і взагалі, це

були, мовляв, «українсько-німецькі буржуазні націоналісти [2, с. 310; 23, с. 5]. Останній вислів вжив, виступаючи ще у 1944 р. перед жителями звільненого Рівного Дмитро Мануїльський. З його легкої руки цей нонсенс пішов гуляти сторінками різноманітних видань. Маразм виявили лише в січні 1949 року – тоді в усі газети розіслали інструкцію ЦК КП(б)У про заборону вживати такий вислів. Але слово – не горобець, як відомо [1]. Ці ідеологеми не лише не відображали історичної дійсності, але й спотворювали саму суть проблеми.

По-друге, як уникнути спокуси приєднатись до тих, хто беззастережно глорифікує Організацію українських націоналістів, не визнає, що вона – явище винятково складне, до кінця ще далеко не пізнане істориками, і зовсім не всі сторінки цього руху заслуговують лише на гучну «осанну» – «Слава героям!».

Слід зауважити, що після проголошення незалежності України національно-демократичні сили взяли на озброєння наратив національно-визвольної боротьби. У зв'язку з істотними суспільно-політичними змінами та розвитком історіографії, позбавленої ідеологічних нашарувань, остання все більше характеризується дискурсом об'єктивізму, якому притаманні альтернативні дослідження та аналіз процесів українського націоналістичного руху. Віддаючи належне вагомому науковому доробку в цьому напрямку, варто, однак, зазначити, що частина авторів залишається і надалі заангажованою до конкретних течій сучасного українського політикуму і нерідко, як не дивно, суттєву роль відіграє географічне походження. Водночас не було зроблено якихось поважних спроб переглянути національний рух, принаймні його найсуперечливіші складники. А вони, на думку деяких науковців, пов'язані насамперед з ОУН, УПА та «неприємними» сторінками їхньої діяльності. До останніх відносять тероризм, причетність до етнічних чисток, непоодинокі випадки співпраці з нацистською Німеччиною тощо. Усе це ніби відійшло на другий план, оскільки діячів ОУН і УПА в незалежній Україні почали зображувати насамперед як борців за незалежну Україну (якими вони, власне, і були), забуваючи про їхні «гріхи» [4, с. 20, 21; 22].

Це ж стосується і С. Бандери, діяльність якого на терені визвольної боротьби пройшла в лоні ОУН. Про нього опубліковано величезну кількість книг, статей, повідомлень, виголошено безліч промов, у яких автори поряд з викладом різноманітних аспектів життя і боротьби торкалися принагідно і окремих сторін загальнонаціонального та міжнародного значення його діяльності та теоретичної спадщини [18, с. 212-218]. Переважна більшість націоналістично налаштованих ав-

торів стверджують, що протягом 1930 – 1950-х років Україна не мала видатнішого і заслуженішого лідера самостійницько-державницької політики і визвольної боротьби, діяльність якого отримала б більшу підтримку національно-свідомої частини населення. Цей факт важко заперечити. Саме Степан Бандера, здібний організатор, разом із тисячами своїх однодумців зумів за порівняно короткий історичний період перетворити ОУН у найпотужнішу політичну силу. У питанні державної самостійності України та суверенітету нації, як слушно писав дослідник націоналістичного руху П. Мірчук, «Бандера на ніякий компроміс ніколи не йшов, не пішов на нього й тепер» [11, с. 238].

Націоналістичні публікації та їх зміст засвідчують велику популярність невтомого, працьовитого, рішучого і безстрашного національного лідера. З-поміж учасників визвольної боротьби того періоду немає реального героя, який міг би зрівнятися з Провідником Револьюційної ОУН ні за кількістю присвячених йому творів, ні за багатством народних оповідань та переказів про нього. Фактично цей тематичний цикл адекватний тій місії, яку ця особистість і вся її родина відіграли у боротьбі за відновлення національної незалежності України.

Читаючи доробок противників С. Бандери, ми стикаємось з цілим набором штампів-стереотипів, таких як: терорист, колаборант, деструктивний політик та розкольник; авторитарний вождь, який не сприймав демократичних цінностей; людина, не причетна безпосередньо до визвольного руху середини ХХ століття [12, с. 6-7; 15]. Основним елементом радянської пропаганди, спрямованої проти ОУН та УПА, було постійне звинувачення у колаборації з нацистами. Хоча на розвінчання цього міфу, як слушно зауважив Д. Рибаків, працює вже сама назва-Українська повстанська армія. «Повстати» в період, коли вся Україна від Сяну до Дону була окупована гітлерівцями, можна було тільки проти німецьких окупантів і лише з однією відчайдушною метою – відновити українську державність [14]. І, не зважаючи на опубліковані сотні документів, десятки досліджень про антинацистську боротьбу українських націоналістів, цей міф продовжує існувати. В межах пропаганди С. Бандера розглядався, подекуди розглядається й досі, як мало не головний пособник Гітлера, співучасник нацистських злочинів, мовляв, і заарештовано його було лише для того, аби «створити навколо його імені ореол мученика» [10, с. 7].

Як правило, завдання такого підходу є схилити читача до висновку, що С. Бандера в жодному випадку не може бути національним героєм. Так, до радянських аксіом, що не потребували доведення, додалися новітні: «Бандера не визнавав демократичних принципів, закладених

III Збором ОУН», чи навіть «виступав проти створення УПА». Для спростування подібних звинувачень потрібні серйозні, оперті на широку джерельну базу, дослідження.

Ставлення до українського національного руху в колах навіть ліберальних російських інтелігентів залишається на рівні суто пропагандистському. Великим поступом в осмисленні цього явища російською свідомістю було б забуття бодай істерично-звинувачувального тону, що панує практично в усіх російських текстах, навіть тих, котрі претендують на академічність. У цій свідомості, а ще більше підсвідомості, історична реальність перетворилася на символ, що живе своїм автономним від істини життям. Цей символ надзвичайно активно використовується у багатьох публікаціях, що мають за мету створювати негативний імідж України, окремих її регіонів та політичних сил. Уявлення широкого кола російських публіцистів про С. Бандеру зводяться до сукупності міфологем: українського-німецький націоналіст, колабарант, зрадник тощо [20, с. 1-43].

Степан Бандера в уявленні польських авторів є емоційним символом страждань, яких поляки з Волині і Східної Галичини зазнали від українських націоналістів під час війни. Образ Бандери, як такий, функціонує також у польській літературі, що проявляється в звинуваченнях останнього у сприянні винищення українцями поляків.

Для довершення його образу як авторитарного лідера окремі публіцисти з числа прихильників ОУН (м) «однозначно стверджують» про несприйняття ним демократичних цінностей як в масштабах Організації, так, тим паче, держави. З політичного еміграційного протистояння проростає і наступний штамп – розкольника. С.Бандера, твердять деякі публіцисти та історики, відігравав швидше деструктивну роль в українському визвольному русі, адже з його ім'ям пов'язані два розколи.

Темою, яка чи не найпоширеніша в сучасних публікаціях, є та, що С. Бандера не може вважатися національним героєм, адже «безпосередньо не брав участі у визвольній боротьбі»: спочатку як в'язень польських тюрем, згодом – німецького концтабору, а потім як політичний емігрант, який не мав змоги впливати на ситуацію в Україні. «Бандера лише символ боротьби» – ця фраза стала ключовою у сучасному його відображенні. Проте, аналіз історичних фактів показує безпосередню, а часто і визначальну, роль С. Бандери в українському визвольному русі. В Україні сьогодні про нього з'явилося багато публікацій. Автори переповідають основні факти із його життя: діяльність в підпільній організації, боротьба, тюрми, концтабори, від-

вертий виклик окупантам, принесене в жертву особисте життя, репресована родина, врешті, смерть від рук вбивці. Тут, дійсно, С. Бандера постає своєрідним символом безкомпромісної боротьби.

А що взагалі відомо про провідника ОУН Степана Бандеру, який народився 1 січня 1909 року, а загинув від рук чекіста Богдана Сташинського 15 жовтня 1959 року, рівно за п'ять років до усунення від влади самого Микити Хрущова, котрий санкціонував теракт у Мюнхені? Чому за ним і його Організацією потягнулися сотні тисяч людей? Невже всі вони помилялись? Звичайно і не через те, що слово «бандера» в перекладі з іспанської означає «знамено», «стяг». Такі питання поставив у передмові своєї книги про С.Бандеру Р. Частий. А в післямові автор дав на них відповідь: «Сумнівів немає – він був керівником і героєм для значної частини населення Західної України і для частини тих утікачів, які після закінчення війни опинилися в еміграції. Але, тим не менше, правда заключається в тому, що для багатьох людей у тій самій Україні, за звільнення якої боровся Степан Бандера, його ім'я є символом знавці-снілої антирадянщини»[21, с. 3, 337].

Не виключено, що феномен провідника ОУН пояснюється і наступним: він як ніхто вірив у свою націю, її перемогу, коли інші перестали вірити; боровся за незалежну Україну, коли чимало відмовились від цієї боротьби; в ім'я України був здатний на самопожертву і для нього святим дороговказом була перша заповідь з Декалогу: «Здобудем Українську державу або загинем у боротьбі за неї». Відоме, до речі, звернення С. Бандери до членів Великого Збору в 1955 р., які обрали його Головою Проводу ЗЧ ОУН: «Я приймаю ваш вирок смерті» [5, с. 214].

Водночас варто зазначити, що ідеалізація є такою ж крайністю, як і непримиренна ненависть, а істина, як завжди, знаходиться десь по середині.

Ще раз торкаючись образу С. Бандери, хочемо зауважити, що попри всю значимість і суперечливість його постаті, він був живою людиною із всіма витікаючими з цього наслідками.

У ході ідейно-політичного протистояння після 19 років незалежності України одні продовжують називати жителів її західної частини «бандерівцями», вкладаючи у це поняття явно негативний зміст, категорично виступаючи проти того, щоб звеличувати останніх як національних героїв; інші приймають бандерівщину цілком і повністю як героїчну сторінку історії України. Є й такі, котрі намагаються неупереджено розглядати бандерівщину як особливе явище, що потребує об'єктивного вивчення. Можливо, третя точка зору є найбільш справедливою [21, с. 3].

Минула війна зобов'язує сучасників в ім'я справедливості згадати всіх, хто причетний до визволення України. Мова йде не тільки про добре відомий внесок Червоної армії, радянського тилу, але також національних рухів. Це виразно передав не бандерівець, а більшовик Семен Руднев, комісар партизанського загону Сидора Ковпака, який записав у своєму щоденнику: «Націоналісти б'ють німців, але вони – наші вороги» [6, с. 200-201]. Документи радянського партизанського руху прямо констатували: УПА була серйозною бойовою силою, що вела збройну боротьбу з окупантами. Неодноразово відбувалися переговори з повстанцями про нейтралітет і можливу взаємодію. Більше того, у директиві Оргбюро ЦК КП(б)У (березень 1943р.) командуванню партизанських загонів не рекомендувалося вести бойові дії проти повстанців; звідси ж було вилучено тезу про доцільність координації антинімецьких дій партизанів з упівськими вояками. Вказаний фактор ставить український самостійницький рух до лав світового опору нацизму [2, с. 325].

Не можна не згадати і низку факторів, які на різних етапах змусили дві сторони, якщо не до переговорів, то, принаймні, до дотримання взаємного нейтралітету. У період 1942 – 1943 рр. цим фактором була необхідність ведення протинімецької боротьби, причому, ініціатором переговорів виступали не вище керівництво, а командування на місцях. На етапі 1944 – 1953 рр. головною причиною, яка спонукала до порозуміння, були спроби радянської сторони припинити опір національного підпілля, оскільки військова сила не завжди була ефективною. Однак, непримиренність політичних й ідеологічних позицій, а також ціла низка обставин зумовили неможливість тривалого порозуміння [17, с. 319-328].

Слід пам'ятати, що учасники національних рухів і змагань боролися і гинули у сталінських в'язницях і гітлерівських катівнях саме за незалежність України. Як і багато з тих, хто воював на фронтах і героями стали, також опинилися в таборах. І справді, українці потрапили у страхітливі жорна Другої світової війни, вони боролись за свободу часто під різними прапорами.

Заради історичної справедливості слід зазначити, що були серед українського гурту і такі, хто з політичних міркувань чи то з образи на владу або ж через несправедливість чи з інших причин співпрацювали з гестапо, брали участь у єврейських погромах, виконували обов'язок каппо в концтаборах і т.д. Усе це було. Але ж хіба не було такого типу людей з-поміж росіян, поляків, французів, чехів і навіть євреїв? Однак, це не дало підстави заперечувати рухи Опору проти нацизму з боку всіх націй і народів [19, с. 96].

Унаслідок розгрому німецьких загарбників майже всі українські землі опинилися під більшовицьким режимом. На черзі був акт сталінської розправи за змагання до незалежності, за фізичну присутність населення України на окупованих німцями територіях.

Подолавши найтяжчі воєнні випробування, примножені злочинами сталінізму, український народ приступив до післявоєнного відродження.

Як відомо, після звільнення України від німецьких окупантів на її західних теренах спалахнуло запекле протиборство повстансько-підпільного руху та радянських органів держбезпеки, що супроводжувалося обоюстороннім насильством, кривавими ексцесами, численними жертвами і стражданнями, основною причиною яких була репресивна політика сталінського режиму. «Не було тоді в людей жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі, – згадував учасник повстанського руху на Волині 1940-х рр. М. Подворняк. – Здавалося, диявол зо своєю темною силою вийшов з безодні й опанував людьми» [13, с. 175].

На думку Д. Веденєєва і О. Лисенка, події в Західній Україні – це складне переплетення національно-визвольних змагань із громадянською війною, ускладнене протиборством великих держав у роки війни, а після неї – блоковим протистоянням у світі. Глибинною причиною цієї «неоголошеної» війни було небажання правлячих кіл СРСР давати реальний суверенітет суб'єктам федерації та ініційований тоталітарним режимом форсований характер змін суспільно-економічного та духовно-культурного устрою специфічного західного регіону України, що протікали у супроводі репресивних заходів. Як впливає з розсекреченої нині постанови президії ЦК КППС про політичний і господарський стан західних областей УРСР від 26 травня 1953 р., з 1944 по 1952 рр. в західних областях України було піддано різним видам репресій майже 500 тис. осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тис., убито понад 153 тис., вислано навечно за межі республіки понад 203 тис. осіб. «Про очевидну невдоволеність здійснюваних заходів боротьби з буржуазно-націоналістичним підпіллям, – вказувалося тут, – говорить той факт, що майже 8000 осіб з молоді, яка підлягала набору в ремісничі училища і школи ФНЗ, перейшло на нелегальне становище» [9, с. 47].

Зі свого боку, українське підпілля, за офіційними даними, вчинило 14,5 тисяч диверсій і терористичних актів, в яких загинуло не менше як 30000 представників комуністичного режиму, військовослужбовців, місцевих жителів [8, с. 46-47]. Залишається невідомим, однак,

скільки цих жертв, які комуністична пропаганда приписувала «бандерівським бандитам», на совісті створених радянським режимом спеціальних груп, діяльність яких повинна стати темою окремого дослідження. «З метою знищення окремих дрібних бандитських груп так званої СБ і оунівських главарів, – вказувалось у одній із постанов ЦК КП(б)У від лютого 1945 р., – за прикладом Волинської області створювати групи спеціального призначення із бандитів, що явилися з повинною і виявили бажання боротися з бандитизмом» [23, с. 25].

Варто зазначити, що в цьому багаторічному кривавому протистоянні на західноукраїнських землях збройне підпілля мало підтримку місцевих жителів. «У принципі населення Західної України допомагало загонам УПА, не лише побоюючись терору з їхнього боку, але й тому, що це були їх рідні українці, які захищали від свавілля окупантів і поляків», – визнає Г. Санніков, котрий чверть століття пропрацював в органах безпеки, брав участь у ліквідації на цих теренах повстанського руху. І далі: «В очах місцевого населення оунівці були героями, борцями за рідну Україну, за її незалежність. Про те, що це була не просто матеріальна допомога УПА з боку місцевого населення, але й висока моральна підтримка, свідчить величезна кількість фактів» [16, с. 504–505]. Він же констатував: «Ми виграли цю війну в Західній Україні, але не перемогли» [16, с. 505].

Безперечно, вище зазначене протистояння, «війну після війни» слід оцінювати як трагедію для українського народу, коли більшовицький режим й антирадянський рух опору широко вдавалися до методів, не сумісних з нормами законності і людяності, до злочинів стосовно цивільного населення, які не підлягають виправданню. Тому слушним, на наш погляд, видається своєрідне попередження О. Веденєєва і Г. Биструхіна: громадяни, не шукайте прикрашеної, патетичної і водночас односторонньої «правди» там, де в безкомпромісному двобої зішлись жителі однієї країни, представники одного народу [3, с. 10].

Даючи узагальнену оцінку націоналістичному рухові, згадуваний уже представник радянських спецслужб Г. Санніков констатував: «Історія ОУН і УПА, діяльність зарубіжних націоналістичних центрів, їх тісні контакти з іноземними спецслужбами, багаторічний збройний спротив у Західній Україні, численні жертви з обидвох сторін свідчать про те, що ми мали справу з розумним, спритним і сильним противником. Цим рухом керували кваліфіковані політики і загартовані в боротьбі за свої ідеали кадри. ОУН за багато років у підпіллі виховала справжніх революціонерів-професіоналів, захопити яких або знищити, переконати, було надзвичайно важко. Організаційна побудова

ОУН здійснювалась за кращими зразками нелегальних політичних партій [16, с. 502].

Понад 80 років тому прозвучали слова: «Здобудемо Українську Державу, або загинемо за неї». Цю клятву виголошували тисячі юнаків і дівчат, що ставали до лав ОУН, головним постулатом програмних документів якої виступала ідея відродження Української Самостійної Соборної Держави. Тієї держави, в якій ми зараз живемо і до утвердження якої український народ пройшов через горнило колосальних випробувань, до вінця наповнених драматизмом, героїзмом, жертовністю, суперечливими виявами, відданістю державницьким ідеалам.

В одній з повстанських пісень її невідомий творець написав такі пророчі слова: «А ти, славна Україно, не забудь за мене».

Самовіддана і мужня боротьба попередніх поколінь за державну незалежність і соборність України заслуговує всенародного визнання і пошанування.

Джерела та література:

1. Бондаренко К. Блиск і злидні Українського націоналізму / К. Бондаренко // Дзеркало тижня. – 2002. – №1.
2. Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920 – 1945) / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К., 2006.
3. Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940 – 1950-ті роки / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К., 2006.
4. Грачова С. Пам'ять, контрпам'ять і політика / С. Грачова // Критика. – 2006. – Ч. 11.
5. Життя і діяльність Степана Бандери: Документи і матеріали (редактор і упорядник М. Посівнич). – Тернопіль, 2008.
6. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942 – 1943рр. / А. Кентій. – К., 1999.
7. Коваль М. Организация украинских националистов: уроки истории / М.Коваль // Отечественная история. – 2003. – №1.
8. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Відчизняній війнах(1939 –1945). Спроба сучасного концептуального аналізу / М.Коваль. – К., 2004.
9. Лаврентий Берия.1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. – М., 1999.
10. Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини / Д.Мануїльський. – К., 1945.
11. Мірчук П. Зустріч зі Степаном Бандерою / П.Мірчук // Стрийщина.- Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней. – 1990. – Т.1.

12. Митюрин Д. У каждого своя Украина / Д. Митюрин // Секретные материалы. – 2004. – №25.
13. Подворняк М. Вітер з Волині: Спогади / М. Подворняк. – Вінніпег, 1981.
14. Рибаків Д. Герої та (або) колабораціоністи: по той бік міфу / Д.Рибаків // Дзеркало тижня. – 2006. – №41.
15. Романюк С. Тот самый Бандера / С. Романюк // Комсомольская правда. – 1990.
16. Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине / Г. Санников. – М., 2002.
17. Трофимович В. Деякі аспекти взаємин ОУН і УПА з радянською владою в 40-ві – 50-ті рр. ХХ століття / В. Трофимович // Галичина. – 2008. – Вип.14.
18. Трофимович В. Степан Бандера у спогадах та публіцистиці / В.Трофимович // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – Рівне, 2009. – Вип.17.
19. Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни. 1939 – 1945 рр. // В.Трофимович. – Львів, 1995.
20. Феномен «Бандерофобии» в русском сознании: взгляд на проблему глазами русского аналитика в Украине. – К., 2007.
21. Частый Р. Степан Бандера: Мифы. Легенды. Действительность / Р. Частый. – Харьков, 2007.
22. Шаповал Ю. Роман Шухевич і політика пам'яті в сучасній Україні / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2007. – №24.
23. Шаповал Ю. УПА: сторінки історії / Ю. Шаповал. – К., 2007.

Олег Власюк

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ 1922 – 1927 РР.: СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ ТА ПОДОЛАННЯ РОЗБІЖНОСТЕЙ

Спираючись на різноманітні джерела та історіографічний доробок, автор здійснив спробу простежити діяльність західно-українських громадських об'єднань, спрямовану на координацію зусиль та подолання розбіжностей у 1922 – 1927 рр., протистояння польській владі у її спробах регіоналізації та розколу національного українського фронту.

Ключові слова: вибори, Західна Україна, парламент, Польща, політика.

Опираясь на різнообразные источники и историографические наработки, автор осуществил попытку проследить деятельность западноукраинских общественных объединений, направленную на координацию усилий и преодоление расхождений в 1922 – 1927 гг., противостояние польской власти в ее попытках регионализации и раскола целостного украинского фронта.

Ключевые слова: выборы, Западная Украина, парламент, Польша, политика.

Leaning on various sources and historiography work, an author carried out an attempt to trace activity of public associations of Western Ukraine, sent to co-ordination of efforts and overcoming of divergences in 1922 – 1927, opposition to polish power in her attempts of revivifying and dissidence of integral Ukrainian front.

Key words: elections, Western Ukraine, parliament, Poland, policy.

Сучасне політичне життя України представлене широким спектром політичних партій та громадських рухів і далеко не завжди їм вдається досягти компромісу у багатьох життєво важливих державних питаннях. З огляду на це, актуальним є накопичений досвід співпраці українських політичних сил у минулому. Однією із найбільш цікавих і не до кінця досліджених сторінок цієї теми є період 1922 – 1927 рр. в Західній Україні.

У радянський період розглядувану проблему активно досліджували І. Богодист, М. Герасименко, А. Корнійчук та ін. Проте для їхніх праць притаманне ідеологічно-тенденційне трактування, перебіль-

шення і возвеличення ролі компартії та її сателітів. Ґрунтовно цією проблемою займалися і польські дослідники: В. Меджецькі, М. Папешинська-Турек, М. Сивіцькі, Р. Тожецькі та ін. Але й тут подекуди зустрічаємо дещо однобоке висвітлення питання, до того ж зазначені автори використовують здебільшого лише польські джерела. Серед сучасних українських дослідників варто виділити О. Зайцева, М. Кугутяка, М. Кучерепу, І. Соляра та ін.

Спираючись на різноманітні джерела та історіографічний доробок, автор здійснив спробу простежити діяльність західноукраїнських громадських об'єднань, спрямовану на координацію зусиль та подолання розбіжностей у 1922 – 1927 рр.

Вибори до першого парламенту відродженої Речі Посполитої («Уставадавичий Сейм») відбувались у січні 1919 р. Українці участі у них не брали, адже на їх теренах відбувались військові дії. Відповідно, прийняття Основного закону польської держави 17 березня 1921 р. теж здійснювалося без участі українців. Проте, як це не парадоксально, у цій конституції застерігались широкі права для представників нацменшин [11]. Те саме стосується і закону про особливий статус воєводського самоуправління для західноукраїнських земель. Проте, на жаль, втіленими у життя ці та інші ліберальні відносно нацменшин акти не були. А тому ми схильні вважати їх спрямованими не так на реальне унормування становища національних груп Речі Посполитої, як на зовнішньополітичний ефект – показати Раді Послів держав Антанти буцїмто добру волю поляків, отримати позитивне для себе рішення, перевівши таким чином українське питання із сфери міжнародних відносин у царину виключно внутрішніх справ.

У 1922 р. польський уряд вирішив провести чергові вибори до сейму і сенату не лише на етнічній території країни, а й на приєднаних землях (незважаючи на невирішений статус Східної Галичини, оскільки відповідне спільне рішення повинні були прийняти держави-переможці). Цим самим він прагнув поставити Антанту перед доконаним фактом та переконати, що населення цього регіону добровільно визнає його владу. В умовах такого кричущого свавілля провідні галицькі політичні угруповання в ході дискусій та консультацій прийняли рішення бойкотувати вибори до польських представницьких органів, узгодивши його також із еміграційним урядом Євгена Петрушевича. Було розповсюджено відозви до населення із закликами не брати участі у виборах, одночасно пропонувалося ігнорувати податкові, переписні, призовні акції влади. Таку позицію підтримала більшість провідних політичних сил галицького краю, включаючи навіть москвофільські та комуністичні кола.

Не підтримали спільну акцію лише відверто конформістські організації кількох міст Галичини, які називали себе «хліборобами» (вони гуртувалися, зокрема, навколо газети «Рідний край», редактором якої був відомий письменник Сидір Твердохліб). «Хліборобів» не можемо назвати одноцільною політичною організацією. Це, радше, була коаліція кількох угодовських груп – Української партії праці (Самбір), Українського незалежного селянського виборчого комітету (Львівський повіт, Тернопіль, Золочів), Української партії хліборобів (Стрий), Української аграрної партії (Станіслав) [2, с. 194-205]. Схожу позицію займали також т.зв. «селянські радикали» на чолі з П. Лавруком, які балотувались по Станіславському округу за списком №3 Польського стронніцтва людowego «Визволене». Пропольська орієнтація згаданих рухів дозволила їм в обмін на беззастережну лояльність провести за підтримки поляків до сейму 5 своїх представників. Водночас така політика мала й інший ефект: угодовці опинилися в цілковитій ізоляції з боку інших українських організацій, їх презирливо називали «хлібоїдами» та «хрунлями», подекуди вони ставали жертвами переслідувань і терористичних актів [2, с. 194-205]. Так, досить резонансною була справа убивства напередодні виборів лідера «хліборобів» С. Твердохліба за «відверте хрунівство». Відповідальність взяла на себе Українська військова організація (УВО) [8, с.8].

На відміну від галичан, які в листопаді 1922 року бойкотували вибори послів і сенаторів до парламенту, українці Волині, Холмщини, Підляшшя й українського Полісся з кількох причин вирішили взяти участь у виборах. По-перше, бойкот виборів тут не мав сенсу, оскільки з точки зору міжнародного права суверенітет польської держави над цими землями був закріплений Варшавським договором 1920 р. і Ризьким мирним договором 1921 р. По-друге, українські політичні діячі справедливо вважали, що вибори на цих землях, про етнографічний склад яких у Європі або ніхто нічого не знав, або виробив собі викривлене поняття, могли стати своєрідним плебісцитом, показати світові, хто тут живе, до якої нації жителі цього краю належать. Ще однією причиною зазначеної позиції виявилася сувора дійсність: було ясно, що українці не мали тоді сили, аби негайно відновити власну державність. Тому вирішили скористатися спочатку можливостями, які декларували Конституція Польщі 1921 року та статті Ризького мирного договору, що зобов'язували Польшу надати повні національно-культурні права національним меншинам.

Варто згадати, що вибори у Польщі проводились згідно з виборчим статутом, що був затверджений сеймом. Уже тут спостерігається намагання обмежити кількість депутатів, що не були поляками. Територія держави була поділена на західний та східний виборчий блоки. У пер-

шому з них, що обіймав етнічні польські землі, обиралося 260 мандатів (один посольський мандат на 69,7 тис. населення). Натомість у східному, який обіймав т.зв. «креси всходні», обиралося лише 100, причому один посольський мандат припадав на 86,9 тис. населення [10, с. 19]. Пізніше такий поділ територій та громадян знайшов подальший розвиток у концепції т.зв. «Польщі А» та «Польщі Б». Це один із яскравих прикладів, який давав підстави усім тутешнім нацменшинам відчувати себе упослідженими, громадянами другого сорту та шукати шляхи боротьби.

Слід зазначити, що з огляду на майбутні вибори українські політичні організації Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся провели значну організаційну, агітаційну та ідеологічну роботу. Зокрема, були утворені Волинський і Холмський виборчі комітети. Важливим етапом підготовки до виборів став з'їзд українців Холмщини 18 квітня 1922 р., на який були запрошені гості з Підляшшя, Полісся, Волині, а також представники інших національних меншин. Саме там прийняли рішення про спільну участь у виборах і попередньо домовилися про взаємну підтримку з представниками білоруських, єврейських та німецьких організацій. Пізніше волинський та холмський осередки об'єдналися у Центральний виборчий комітет, заклавши таким чином основи відбудови організаційних структур українського суспільства після воєнного лихоліття [10, с. 19]. Це знайшло підтримку і в галицьких політичних колах: одна з найвпливовіших партій – Українська народна трудова партія – підтримала участь українців Волині й Холмщини у виборах, а її провідний діяч Володимир Целевич виїхав до Луцька з метою організації виборчої агітації [3].

Новоутворений комітет розпочав активну організаційну та пропагандистську діяльність. Представники української громадськості північно-західних земель йшли на вибори під гаслом національної єдності і закликали голосувати за єдиний список кандидатів у послы сейму та сенат Польщі. Спочатку до українських кандидатів прилучилися білоруські та російські, а потім до «слов'янського блоку» приєдналися єврейські та німецькі активісти (які вже мали на той час своїх представників у вищому законодавчому органі, адже брали участь у виборах 1919 р.). Таке об'єднання зусиль давало відчутні переваги, оскільки уможливлювало поєднання голосів основної маси сільського населення (українці та білоруси) з голосами єврейської спільноти, яка становила значний відсоток населення міст і містечок, особливо на Волині.

Так утворився Блок національних меншин (БНМ), що пішов на вибори зі списком № 16. Серед українців особливу енергію й ініціативу виявив у ході передвиборної кампанії агроном Антон Васильчук з Холмщини [5, с. 197].

Передвиборча платформа містила вимоги здебільшого національно-культурного та економічного характеру: ліквідація національного гніту і нерівноправності, державні компенсації постраждалим від воєнних дій, передача вільних і казенних земель тільки українським селянам, скасування осадницької колонізації, розвиток українського шкільництва за державні кошти, повноправність української мови в державних і громадських установах, право відкриття і вільної діяльності українських освітніх, культурних, спортивних, кооперативних об'єднань і товариств [10, с. 20]. Питання ширшої територіальної автономії для українських земель не піднімалися. Заради справедливості слід зазначити, що в тих умовах це було майже нереально, з огляду на пануючі у польському суспільстві погляди, а також висловлювання провідних діячів держави. Промовистим свідченням цьому є меморіал про устрій східних земель, складений генштабом Війська Польського: «Не можна дозволити впроваджувати територіальної автономії, адже так віддамо владу в руки якнайгірших ворогів наших і варварів; не можна творити жодного органу представницького з руською більшістю, тому що то значило б кинути вищу етику, вищу культуру і вищий економічний стан польського населення під ноги натовпу, цілковито нездатного до державності...» [18, с. 378-386].

На українському Поліссі влада створила два виборчих округи: Брестський та Пінський. Показово, що основою компромісу з білоруськими кандидатами став принцип етнічного обличчя цих земель. І, попри досить низький рівень самосвідомості поліщуків, в Брестському окрузі два перших місця у виборчому списку БНМ отримали українські кандидати. Суперниками українських та білоруських кандидатів тут виступали представники Польської соціалістичної партії (ППС) та «Визволене» – лівої польської селянської партії.

Вибори до сейму відбувалися 5 листопада, до сенату – через тиждень. У голосуванні взяло участь понад 50% виборців, оскільки на «східних землях» було неспокоїно (Галичину охопила хвиля саботажних акцій, на Волині та Поліссі діяли партизанські загони). В містах кількість голосуючих виявилася вищою, ніж у сільській місцевості. Так, наприклад, у Ковелі до виборчих урн прийшло 55,73% виборців, у Луцьку – 58,69%, в Бресті – 48,67%, в Крем'янці – 62,46%, у Пінську – 60,29%. На Волині перемога БНМ була повною – він здобув тут близько 80% голосів і всі мандати. За поразку поляків на виборах і перемогу українців правляча партія ендеків (польських націонал-демократів) звинувачувала Волинського воєводу М. Міцкевича і домоглася усунення його з посади [17, с. 67].

На листопадових (1922 року) виборах до сейму і сенату були обрані від Волині українці: Самійло Підгірський – юрист; Борис Козубський

– юрист; Сергій Козицький – учитель, голова «Просвіти» в м. Острог; Максим Чучмай – учитель, голова «Просвіти» на Дубенщині; Марко Луцкевич – український лівий есер, публіцист з Ковеля; Андрій Братунь – учитель і активний діяч «Просвіти» з м. Горохів; Хома Приступа – журналіст, діяч «Просвіти» з Луцька та ін. Сенаторами від Волинського воєводства стали Михайло Черкавський, Даміян Герштанський, Олена Левчанівська, Лев Маркович і Олександр Карпінський. Від Холмщини і Підляшшя послами до сейму стали українці: Антон Васильчук – агроном, засновник культурно-освітнього товариства «Рідна хата» і газети «Наше життя» у м. Холмі; Павло Васильчук – юрист, засновник партії Селянський союз на Холмщині; Яків Войтюк – член УСДП; Степан Маківка – учитель, український есер та ін. [13, с. 31-32]. Усього українці з північно-західних земель здобули 20 місць у сеймі і 6 місць у сенаті.

В Брестському виборчому окрузі малосвідома національно частина українців віддала голоси кандидатам від ППС Владиславу Узембло та від «Визволене» – Адольфу Бону. І все-таки представники українців здобули до сейму два мандати. Їх вибороли Василь Дмитріюк і Сергій Хруцький, мандат сенатора одержав українець Іван Пастернак [5, с. 370].

Серед українських послів сейму і сенаторів бачимо людей з чималим політичним досвідом: Василь Дмитріюк, Ю. Тимошук і А. Братунь були раніше організаторами українських військових частин, дехто з обраних до сейму входив у склад Центральної Ради або був активним діячем часів Директорії. О. Карпінський, наприклад, очолював міністерство закордонних справ УНР. Більшість же послів мала селянське походження або належала до сільської інтелігенції.

Тодішній голова клубу парламентських оглядачів Бернард Сінгер не без іронії писав: «Український привид заглянув тільки до другого сейму в 1922 р. Селяни з басовитими голосами, з важкою ходою, без парламентського досвіду. Через їх поля марширували війська різних держав і формацій. Вони часто чули гуркіт гармат, не доходив до них відгомін парламентських промов... Сумно було їм у сеймовому залі, чужими почувалися вони в кулуарах, відпочивали єдино в буфеті при клубовому столі, тут же поруч з білорусами, маючи поряд стіл жидівський. Дістає посол Назарук або Мохнюк з полотняної торби чорний хліб і свинний смалець, просить по-українськи опікунку столів меншин пані Яніну родом з Житомира горілки і швидко потім утікає до сеймового готелю чи до клубу. Парламентська тактика була їм чужою» [16, с. 74].

Новообрані українські послы і сенатори виступали у парламенті Польщі єдиним фронтом. 22 листопада у Ковелі відбувся з'їзд українських депутатів і сенаторів, на якому послы сейму в кількості 20 осіб

увійшли до складу Українського сеймового клубу, головою якого обрали Антона Васильчука. Сенаторський український клуб очолив О. Карпінський. Вони і створили Українську парламентську репрезентацію (УПР). Утворено також ряд комісій (шкільну, церковну, аграрно-економічну, політично-адміністративну, самоврядну і пресову), а також місцеві представництва УПР для роботи з населенням (у Холмі, Бресті, і 7 на Волині). Крім того, наголошувалося на необхідності співпраці з галицькими політичними колами аби разом протистояти польській владі у її спробах регіоналізації та розколу одноцільного українського фронту [10, с. 22].

Український сеймовий клуб складався з людей різних суспільно-політичних поглядів. Його праве крило, в сеймі найактивніше, – це соціал-федералісти (С. Підгірський, брати Антон і Павло Васильчуки, В. Дмитріюк). Серед безпартійних особливо відзначалися С. Хруцький, С. Козицький, М. Чучмай. Ліве крило представляли соціалісти-революціонери (М. Луцкевич, І. Павлюк, А. Пашук, С. Маківка) та українські соціал-демократи (Я. Войтюк, Й. Скрипа, Х. Приступа) [17, с. 68].

Уряд В.Сікорського, який прийшов до влади 17 грудня 1922 року, спочатку знаходив підтримку послів сейму від національних меншин. На нього покладали певні надії українські посли і сенатори. Та незабаром виявилось, що становище на «східних землях» не поліпшувалася, влада масово закривала українські навчальні заклади і замість них відкривала школи з польською мовою навчання [6, арк. 11]. Наприклад, на території величезного за площею Поліського воєводства, де жили сотні тисяч українців, діяли лише 3 українські початкові школи [14, с. 389]. У Бресті (центр Поліського воєводства) ледь животіла українська початкова школа, утримувана на приватні кошти патріотами.

«Школи української, своєї рідної нема, – констатував тижневик «Наше життя», який виходив у 1920-1924 рр. у Холмі. – Дітей приходиться посилати до польського вчителя чи вчительки. Що по більшості дбають о політику, о зпольщення дітей українських, ніж про освіту «мужицьких», «русинських», «гайдамацьких» дітей. Докази тому – дописи з місць про стан шкільництва на Холмщині. Прийде неділя. Церкви наші, які ми будували самі, або де молилися цілий вік свій до тої гаспидської війни, стоять обдерті, напівзруйновані, з вибитими шибамі, з протекаючими дахами...» [4, с. 87].

Незадоволеною була українська громадськість і аграрною політикою В. Сікорського. Ось чому в УПР спалахнули незгоди щодо ставлення до уряду. Серед послів і сенаторів виникло обурення діяльністю Антона Васильчука, який, будучи головою УПР, підтримував правлячі кола країни.

На початку 1923 року настала можливість оголосити політичні за-
сади Українського парламентарного представництва в сеймі, який зі-
брався на засідання. 23 січня посол С. Підгірський (заступник голови
УПР) оприлюднив його програмну декларацію. В ній проголошувало-
ся: «Створення власної Держави з непереможною силою проявилось
серед усіх європейських народів. Отже, теперішнє право народів на
самовизначення стало керівною ідеєю в міжнародному житті, в між-
народній політиці і в житті народів світу. Внаслідок чого постав цілий
ряд національних держав: Чехія, Фінляндія, Литва й інші, а до того,
згідно з волею цілого українського народу..., ми, представники Волино-
Холмської землі, Підляшшя і Полісся заявляємо з цієї сеймової трибу-
ни перед цілим світом, що ціллю українського народу є відродження
самостійної Української держави, однак, рахуючися з дійсним станом
речей, заявляємо нашу готовність до співпраці з польським народом і
з всіма народами, які входять у склад Річи Посполитої Польської, під
такими умовами: Річ Посполита Польська, як держава національно не-
суцільна, має бути перебудована так, щоби кожний народ, який входить
в її склад, особливо такий, що займає окреслену територію, мав повну
можливість реалізувати своє право на самовизначення, отож мав забез-
печений повний і свободний розвиток всіх галузей життя» [9, с. 44-45].

С. Підгірський підкреслював, що Волинь, Холмська земля, Під-
ляшшя і Полісся у 1917 році увійшли у склад відродженої Української
держави і лише в 1921 році були включені до Польщі на основі до-
говору в Ризі «без отримання згоди на це від автохтонного україн-
ського населення». Декларація УПР ставила вимогу на більше, ніж
могла дати національно-культурна автономія, адже українці в Польщі
займали «окреслену територію» і добивалися права «на самовизна-
чення», правда, в рамках Польської держави [9, с. 44].

Отже, маємо підстави зробити висновок, що програмна декларація
УПР вимагала для українців національно-територіальної автономії в
складі Речі Посполитої і її перебудови згідно з жаданнями українців і
білорусів «східних земель». Однак польські власті залишалися глухими.

Коли стало відомо про те, що Рада послів 14 березня 1923 року ви-
знала східні кордони Польщі, українські послы сейму і сенатори через
три дні одноставно підписали і надіслали західним державам протест
проти цього анексіоністського рішення. В документі УПР читаємо: «В
наші часи ... споконвічні українські землі: Волинь, Холмщина, Поліс-
ся та Підляшшя відрізано сторонніми силами від матірнього етнічного
пня великої землі української – без згоди на се корінного українсько-
го населення, що творить абсолютну більшість на сих землях». Далі

зазначалося: «Протягом всього свого історичного життя український народ з непереможною силою змагав до повного з'єднання всіх етнічних українських земель в єдину Українську державу і з особливою силою це змагання виявилось в часи останні. Тож усяка спроба, всякий чин сторонніх, що має своїм завданням загальмувати це змагання, розділити землі українські, є насиллем над українським народом, санкціонувати котре він ніколи не згодиться. Таким насиллем над народом українським є й признание державами Антанти т. зв. східних границь Польщі, бо зроблено воно без участі ... без згоди українського народу» [9, с. 51-52].

Незабаром після ухвали Ради послів великих держав голова УПР А. Васильчук, який компромісно ставився до уряду В. Сікорського, був змушений залишити посаду. Новим головою 22 березня обрано С. Підгірського. З того часу українські послы сейму перейшли в опозицію до польської влади [5, с. 371].

Українські вимоги в сеймі новий голова УПР С. Підгірський оголосив 2 червня 1923 року, коли при владі перебував правоцентристський уряд В. Вітоса. Кинувши звинувачення польській адміністрації в денационалізації і тотальній полонізації українського населення, С. Підгірський зажадав від офіційної Варшави: 1) широкої територіальної автономії для українського населення всієї Західної України; 2) негайного одержавлення тодішнього підпільного українського університету і політехніки у Львові; 3) невтручання уряду в справи православної церкви і повне відокремлення її від держави; 4) окремої організації українського шкільництва на етнічних українських землях; 5) анулювання закону про осадництво на кресах; проведення земельної реформи на користь місцевого населення, особливо українського та ін. [15, т. 66-72].

Відзначимо, що це був виступ на захист усього населення Західної України, а не тільки українців північно-західних українських земель.

27 липня 1923 року УПР внесла на розгляд сейму пропозицію про одержавлення українського підпільного університету та політехніки у Львові. Її підтримали також послы від ППС і «Визволене», однак консервативна польська більшість заблокувала цю пропозицію. Симптоматично, що вимоги українців знайшли підтримку представника Білоруського сеймового клубу Б. Тарашкевича. Тоді ж польські офіційні чиновники звернули увагу на тривожний для Варшави сигнал: внаслідок діяльності білоруських послів у Західній Білорусії і на українському Поліссі зросло «вороже ставлення населення до польських властей» [1, арк. 218].

Інтеграційні процеси охопили й ліве крило селянського руху в Східній Галичині та Волині, Холмщині, Підляшші і на українському Поліссі. Цьому також сприяла діяльність послів сейму від УПР. Ще наприкінці березня 1924 року А. Братунь, М. Чучмай, С. Маківка, Антон і Павло Васильчуки спільно з С. Козицьким, С. Назаруком і В. Дмитріюком за-снували Українське селянське національне об'єднання – Селянський союз. Його установчий з'їзд відбувся 17 серпня 1924 р. Керівником новоствореної партії обрали посла сейму П. Васильчука. Програмними вимогами Сельсоюзу стали: право на самовизначення українців у Польщі, право на школу з українською мовою навчання, аграрна реформа з конфіскацією поміщицьких земель і їх розподіл у першу чергу серед місцевих українських селян. Сельсоюз вимагав такого уряду, який складався б «з селян разом з робітниками» [17, с. 332]. Наприкінці 1924 року в сеймі на його боці було 7 українських послів.

Ліві українські послы сейму відіграли значну роль у перетворенні Української соціал-демократичної партії (УСДП) з регіональної галицької партії у партію всієї Західної України. Саме в Луцьку 17 листопада 1923 року на квартирі Х. Приступи відбулася нарада з участю 9 послів українського сеймового клубу і більше 50 представників різних соціалістичних організацій Волині, Холмщини, Підляшшя й українського Полісся. Вона започаткувала єдину організацію соціалістів північно-західних українських земель, на чолі якої став Волинський окружком УСДП. 9 грудня 1923 року у Львові відбулося засідання Головної управи УСДП, в якому взяли участь ліві послы сейму Х. Приступа, А. Пашук, Я. Войтюк. Вони, а також М. Чучмай ввійшли до складу Головної управи.

Таким чином, нова партія завдяки активній діяльності парламентаріїв перейшла «сокальський кордон» і стала на шлях перетворення в політичну організацію всієї Західної України. Однак у цьому ж місяці міністерство внутрішніх справ заборонило її як революційну. Поліція стежила за «антидержавними виступами парламентських представників Волині». Воеводське управління поліції дало вказівку, що віча, скликані послами, на випадок їх антидержавного характеру «не будуть становити винятку» і підлягатимуть забороні.

Після розпуску УСДП чотири ліві послы сейму (А. Пашук, Я. Войтюк, Й. Скрипа і Х. Приступа) вступили до лав КПЗУ і стали членами комфракції сейму. Своєю діяльністю вони також сприяли перетворенню комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ) з регіональної в комуністичну партію всієї Західної України (КПЗУ).

Українські послы сейму і сенатори УПР доклали чимало зусиль для створення на Волині організацій «Просвіти». В 1921 році її осе-

редки легалізувалися в Луцьку, Рівному, Крем'янці, Дубні, Володимирі, Острозі, Здолбуніві. Перший час сенатор О. Карпінський очолював раду рівненської «Просвіти». Активно працювала в раді луцької «Просвіти» сенаторка О. Левчанівська. На Ковельщині активним діячем «Просвіти» був С. Підгірський, на Горохівщині – А. Братунь, на Дубенщині – посол сейму М. Чучмай.

Нагадаємо: уже в програмній заяві, оголошеній послом С. Підгірським від імені УПР, було чітко зазначено, що її члени будуть боротися за автономію північно-західних українських земель у складі Польщі, а в перспективі – за відновлення Української незалежної соборної держави. Після рішення великих держав від 14 березня 1923 року УПР взяла на себе і представництво в парламенті Польщі інтересів українців Східної Галичини. З кінця цього ж року більшість послів та сенаторів УПР мобілізувала народні маси на виборювання власної держави, яка охоплювала б Східну Галичину, Волинь, Холмщину, Підляшшя і українське Полісся.

Посли сейму і сенатори УПР в 1923-1927 рр. сприяли утворенню і навіть були організаторами та лідерами політичних партій Західної України, які прийшли на зміну їх регіональним попередникам. Такими стали Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), «Сельроб». Завдяки лівим послам сейму КПСГ перетворилася в КПЗУ.

Незважаючи на відокремлення лівих репрезентантів від УПР, усі послы і сенатори у 1922 – 1927 рр. активно використовували парламентську арену для захисту соціальних та національних прав українців, виступали проти колонізації останніх, наголошували, що західноукраїнськими землями є не тільки Східна Галичина і Волинь, але також Холмщина, Підляшшя й українське Полісся, Лемківщина.

Послы і сенатори УПР доклали чималих сил у справу українізації православної церкви на Волині, провели значну за обсягом роботу з організації «Просвіт», піднесення національної свідомості українського населення. Завдяки їм ламався «сокальський кордон» між Східною Галичиною і Волинню.

Наступні вибори до сейму і сенату Польщі 1928 року показали, що політичні партії та громадські об'єднання зробили великий крок на шляху перетворення в організації, які представляли не окремі регіони, а всю Західну Україну, нагромадили цінний досвід співпраці та порозуміння. Водночас, подекуди їм заважали вузькопартійні інтереси та ідеологічні розбіжності, посилені цілеспрямованою політикою держави на регіоналізацію та розкол спільного українського фронту. Ще однією із суттєвих хиб національного руху, на нашу думку, слід

вважати недостатню участь у місцевому самоврядуванні (особливо на теренах Галичини). Адже усунення українців від участі в низових ланках влади означало, що польські чинники отримували фактично повну і необмежену свободу дій на місцях.

Джерела та література:

1. Державний архів Брестської області (ДАБО). – Ф. 67 «Командування корпусу округу № 9 в м.Брест». – Оп. 1. – Спр. 365.
2. Зайцев О. Вибори 1922 року у Західній Україні / О.Зайцев // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2-3.
3. Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919-1925) / О.Зайцев // Україна модерна. – 2002. – Ч. 7.
4. Павлюк І. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя (1917 – 1939) / І. Павлюк. – Львів-Луцьк, 1997.
5. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новітні часи) / Є. Пастернак. – Торонто, 1989.
6. Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф.30 «Рівненське повітове староство». – Оп. 18. – Спр. 133.
7. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / С. Рудницький; Упор. та передмова О. І. Шаблія. – Львів, 1994.
8. Сурма. – 1927. – № 5.
9. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. – Сучасність, 1983. – Том II.
10. Nawryluk Jerzy. Pomiedzy dwoma wojnami / J. Nawryluk // Над Бугом і Нарвою. – 1999. – № 3.
11. Konstytucja Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1921 r. – Lwów; Warszawa: Atlas, 1926.
12. Mędrzecki W. Ukraińcy / W.Mędrzecki // Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1999.
13. Papierzynska-Turek M. Ewolucja ideowo-polityczna ukraińskiej grupy poselskiej w sejmie II RP w latach 1922 – 1927 / M. Papierzynska-Turek // Z pola walki. – 1975. – № 1.
14. Rocznik statystyki RP. – Warszawa, 1927.
15. Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2. 6. 1923 r. – Warszawa, 1923.
16. Singer Bernard. Od Witosa do Ślawka / B.Singer. – Paryż, 1962.
17. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923 – 1929 / R. Torzecki. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989.
18. Ukraine and Poland in documents. 1918 – 1922 / Edited by Taras Hunczak. – Part I. – New York; Paris; Sydney; Toronto, 1983.

Микола Посівнич

ПОСТАТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ ПІД ЧАС ВАРШАВСЬКОГО І ЛЬВІВСЬКОГО ПРОЦЕСІВ (1935 – 1936 РР.)

У статті на основі архівних документів та спогадів висвітлено один з найактивніших періодів діяльності Степана Бандери. Показано його роль у тогочасних суспільно-політичних процесах в Західній Україні та формування як провідного діяча українського визвольного руху.

Ключові слова: Крайова езекутива Організації Українських Націоналістів, ідеологія, пропаганда, Польща, бойові акції, судові процеси.

В статье на базе архивных документов и воспоминаний освещено один из наиболее активных этапов деятельности Степана Бандеры. Представлено его роль в тогдашних общественно-политических процессах в Западной Украине и формирование как ведущего деятеля украинского освободительного движения.

Ключевые слова: Краевая езекутива Организации Украинских Националистов, идеология, пропаганда, Польша, боевые акции, судебные процессы.

Based on archival documents and memoirs, the article highlights one of the most prolific periods of Stepan Bandera's activity. It examines his role in the socio-political processes in Western Ukraine and his formation as a leading activist of the Ukrainian national liberation movement.

Key words: Executive of the Organization of Ukrainian Nationalists, ideology, propaganda, Poland, battle campaigns, trials.

Однією з найменш вивчених постатей українського визвольного руху, як не дивно, залишається й досі постать Провідника ОУН Степана Бандери. Особі цього діяча присвячено багато праць, але українська історична наука ще не спромоглася зробити належний аналіз діяльності та визначити його місце в історії. Сучасним дослідникам належить дати ґрунтовну оцінку Бандері як людині, творцю й інтерпретатору націоналістичної ідеології, організаторові й лідеру ОУН 1930 – 1950 рр. Однак, постать Степана Бандери й надалі залишається міфологізованою. На сході України, не кажучи вже про Росію й Поль-

щу, Бандеру знають лише як фанатичного терориста, котрий застосовував всі методи для досягнення своїх цілей, а це мало має спільного із його реальною діяльністю та політичними поглядами.

В історіографії питання Варшавського і Львівського процесів та участь в них Степана Бандери вперше було досліджено у працях Петра Мірчука [18, с. 19]. Автор докладно зупинився на перебігові атентату на Перацького у Варшаві та висвітлив подальші судові процеси. Проте дослідник не зміг повністю розкрити проблему, оскільки, перебуваючи в еміграції, спирався лише на матеріали преси. Найбільше дослідження з цієї проблематики – це робота Зиновія Книша, в основу якої автор поклав офіційні комунікати Польської телеграфної агенції (РАТ) та кореспондентів львівської газети «Діло», що вели стенографічні записи процесу [13, с. 14].

У польській історіографії комуністичного періоду Варшавський процес ОУН 1936 р. розглянули у своїй праці Роман Юрис і Тадеуш Шафар [32]. У розділі «Постріли у Товариському Клубі» вони переказали Акт обвинувачення та подали деякі витяги й цитати з публікацій у польській пресі, що стосуються процесу, зокрема виступи суддів, прокурорів, адвокатів та обвинувачених.

У сучасній українській історіографії, на жаль, ця проблема не висвітлена належним чином. Дослідниця Леся Онишко, розглядаючи у своїй роботі діяльність ОУН крізь призму біографії Катерини Зарицької, розкрила роль та участь цієї особи в подіях 1934-36 рр. [21]. Несподіваний погляд на розвиток ситуації довкола Варшавського процесу виклав Олександр Кучерук [15]. Автор висловив припущення, що за організацією атентату у Варшаві стояв Ріко Ярій (а не ПУН), який без відома інших членів ОУН, у згоді з Абвером і «Штальгаймом», намагався не допустити до польсько-німецького порозуміння. Відомий діяч ОУН і УПА Петро Дужий, характеризуючи роль Степана Бандери в національно-визвольному русі, присвятив цим подіям окремий розділ [9].

Тематику Варшавського процесу детально було розглянуто у спогадах його безпосередніх учасників. В мемуарах Миколи Климишина [12] відображено події, які передували процесові, атмосферу самого суду, проаналізовано та верифіковано Акт обвинувачення і матеріали Архіву Сеника як основу обвинувачення прокуратури. Водночас, погляди польської сторони на ці події – підготовку Акта, поведінку підсудних, тактику адвокатів і подальшу долю обвинувачених – представлено у спогадах колишнього прокурора Владислава Желенського [34].

У 1933 р. польська розвідка отримала у Празі т. зв. архів Сеника – 418 оригіналів та 2055 копій організаційних документів, унаслідок

чого поліція провела підготовку і згодом масові арешти членів ОУН в Західній Україні. Більшість керівного активу Організації, у т. ч. і Степана Бандеру, було заарештовано 14 червня 1934 р. о 5-6 год. ранку в Академічному домі у Львові [12, с. 140; 30, арк. 33]. Під час поліційних допитів на Бандеру постійно чинили психологічний та фізичний тиск. Так, його допитували з 9 год. 6 серпня до 20 год. 11 серпня 1934 р., не даючи змоги поспати. Але Крайовий провідник ОУН тримався стійко і був зразком для інших в'язнів [30, арк. 37].

У зв'язку із вдалим замахом на міністра внутрішніх справ Другої Речіпосполитої Броніслава Перацького протягом червня – листопада 1934 р. польська поліція заарештувала понад 800 осіб, серед них чимало членів ОУН, зокрема її чільних діячів. У цей же час влада створила концентраційний табір у Березі Картузькій, де перебувало понад 120 оунівців [33, s. 299-300; 34, s. 97-99].

18 листопада 1935 р. у Варшаві розпочався судовий процес над членами ОУН. Він викликав жваве зацікавлення в Європі та Північній Америці, яке, до речі, підсилював суд над хорватськими усташами у Франції, які 9 листопада 1934 р. вбили у Марселі короля Югославії Олександра I й міністра закордонних справ Франції Луї Барту. Іноземна преса жваво коментувала співпрацю між ОУН та усташами, називаючи Німеччину ініціатором цих терористичних актів. Польська влада намагалася показати себе перед Західним світом демократичною та правовою державою, дозволяючи публічне проведення процесу та публікувати у пресі промови підсудних і матеріали про його хід. Вона передчувала тріумф остаточного розгрому керівного апарату й структур ОУН та припускала, що промови членів Організації, які співпрацювали зі слідством, остаточно знищать авторитет націоналістів в українському суспільстві. Однак процес, який мав стати останньою крапкою в історії ОУН, відіграв зовсім іншу роль. Закордонна й місцева (польська та українська) преса подавала реферовані промови обвинувачених, передусім Бандери, які через них зуміли схилити на свою сторону та Організації ще більше прихильників, передусім молоді, і перетворити прогнозовану поразку на майбутню перемогу.

У ході Варшавського процесу (18. XI. 1935 – 13. I. 1936) судили двадцятьох членів ОУН [1, с. 19-23]. Оборонцями підсудних були Володимир Горбовий (Степана Бандери, Якова Чорнія, Євгена Качмарського), Ярослав Шлапак (Я. Карпинця, І. Малюци), Лев Ганкевич (Миколи Лебеда, Дарії Гнатківської, Я. Рака, Богдана Підгайного), Олександр Павенський (Миколи Климишина, Катерини Зарицької). Обвинувачення представляли прокурор Варшавського апеляційного суду Казимир Руд-

ницький і Владислав Желенський. Судові засідання проходили на вулиці Медовій, 15. Вів їх В. Посемкевич, якому допомагали судді Дембіцький і Вишневський. Офіційним стенографуванням процесу займалася Польська телеграфна агенція, а також акредитовані журналісти. Загалом матеріали слідства складали 25 томів, кожен з яких містив понад 400 сторінок машинопису. До процесу було залучено 144 свідки та 5 експертів [32, s. 413; 34, s. 105, 116; 13, с. 209, 603]. У своїх споминах акредитований на цьому процесі журналіст львівської газети «Діло» Іван Кедрин зазначав: «Формально головним прокуратором на розправі був прокуратор Апеляційного суду у Варшаві Казімеж Рудніцький, але фактично обвинувачував, ставив запити і був головною пружиною розправи Владислав Желенський. Трибунал із чотирьох суддів під проводом Посемкевича, насправді [...] справна йшов по лінії, визначеній державною прокуратурою, яка з черги йшла по лінії національної політики, веденої на практиці органами безпеки, себто політичної поліції» [11, с. 231].

Степан Бандера та його товариші перетворили Варшавський процес на форум пропаганди ідеї національно-визвольної боротьби. Вони звинувачували Польщу в знущанні над українським народом. Бандера був прикладом для інших підсудних, своїми демонстративними виступами надихав їх на активний спротив. За спогадами прокурора Желенського, він почав свій виступ такою заявою: «Як український громадянин, не підлягаю польським законам», – і це накинув своїм товаришам. Було видно, що він їхній провідник і вони слухають його у всьому. За це [заяви – М. П.] Бандеру силою вивели із зали суду. Від нього була невичерпна енергія та фантастична сила» [34, s. 106]. Газета «Батьківщина» засвідчує загальне враження, яке підсудний справляв на українських журналістів: «Він низенького, маленького росту, худорлявий, лице молодого хлопчика, темноволосий, пристрижений, одягнений в чорне вбрання. Поводиться свobodно й починає зізнавати зрівноваженим голосом. Думки виявляє у ясній формі, з них видно, що це інтелігентна людина. Його зізнання роблять помітне враження. Ціла зала із зацікавленням слідкує за зізнаннями Бандери. Відчувається, що ця людина цілком не подібна до більшості підсудних. На запит Бандера відповідає – до вини не почувается, свою революційну діяльність я вважав тільки сповненням мого обов'язку» [12, с. 148]. В свою чергу кореспондент «Газети польської» («Gazeta Polska») так описував Бандеру: «Він має досить непоказний вигляд, низького зросту, щуплий, мізерний. Виглядає щонайбільше на 20-22 роки. Втягнуте підборіддя, жорсткі риси, неприємний вираз обличчя, бистрі очі з легким жалем, нервові рухи, зімкнуті важкі уста» [34, s. 106].

На Варшавському процесі підсудних обвинувачували насамперед у належності до ОУН. За обвинувальним актом, Степан Бандера, Крайовий провідник ОУН, наказав убити міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького. Початок процесу Микола Климишин у споминах змалював так: «В дні 18-го листопада 1935 року варшавська поліція мала повні руки праці. Всі вулиці, якими нас везли на розправу, були густо обставлені «сторожами публічного ладу» – поліціантами. Нас везли кожного окремо і в будинку суду ізолювали, поки ми не ввійшли до залі. І на лавах обвинувачених нас порозділювано так, що ледве можна було привітатися, і це ми зробили тільки користуючись замішанням. Напереді в першій лаві сидів Бандера, наліво від нього Лебедь, Гнатківська і Карпинець. В другій лаві за ними сидів я, а ліворуч від мене Підгайний, Малюца і Чорній. В третій лаві, за мною – Качмарський, Мигаль, Зарицька і Рак. Поміж нами сиділи поліцаї й уважали, щоб ми не говорили й не порозумівалися між собою, ані не оглядалися. Я привітався з Бандерою ще під час того, як входив до залі, і зразу таки нав'язав розмову з допомогою в'язничної азбуки. Я довідався, що і він протягом усього слідства сидів у кайданах, і що його арештовано у Львові... Я пояснив йому, що не хочу мати адвоката й що весь час буду ігнорувати суд, але він заявив, що з зарядження Крайової Екзекутиви моїм адвокатом буде д-р Павенський. У судовій залі перед нами сиділи адвокати, а по протилежному боці, звернені до нас обличчям, сиділи журналісти. Їх було дуже багато, тому для них майже не вистачало місця в лавках. По лівому боці залі сиділи батьки і рідні тих, що мали бути суджені. Входячи до залі, ми вітали їх, а вони нас, але тільки здалека кивком голови» [12, с. 139-140].

Напередодні процесу та під час нього польська поліція вдалася до суворих заходів безпеки та контролювала ймовірні напрямки діяльності ОУН з цього приводу. Перші дні судового процесу були присвячені офіційним заявам та організаційним справам, а згодом суд узявся до допиту підсудних. Їх вводили до зали засідань по одному, щоб вони не могли почути свідчення одне одного. На самому початку процесу всі підсудні, окрім Мигалю, відмовилися відповідати польською мовою, заявляючи, що добре нею володіють, але вважають, що мають право говорити українською. В. Посемкевич, голова суду, заборонив їм це і надалі відбулося тільки зачитування протоколів поліційних допитів. Право говорити рідною мовою обстоювали й свідки. Наприклад, Віра Свенціцька привітала підсудних: «Слава Україні!», і стала відповідати на запитання голови суду українською мовою. За таку поведінку В. Посемкевич оштрафував її на 200 злотих, а за при-

вітання «Слава Україні!» наказав покинути залу суду і покарав однією добою ув'язнення. Виходячи, Віра Свенціцька попрощалася: «Слава Україні!». Так само повелися й інші свідки – Ірина Хом'як, Рома Чорна, Олена Чайківська, Роман Шухевич, Олександр Пашкевич, Дмитро Мирон, Осип Нидза, Осип Мащак. Їх було покарано, як і Свенціцьку [4, арк. 7; 13, с. 210-249, 340-341, 354; 34, с. 104-105].

Протягом усього Варшавського процесу головні обвинувачені – Бандера, Лебедь, Гнатківська, Карпинець, Климишин – поводитися дуже виключно, пропагуючи ідеї та гасла ОУН. Обвинувачених багато разів силоміць виводили із зали, суд карав свідків грошовими стягненнями та тюремним ув'язненням, відмовляв адвокатам, відхиляв їхні пропозиції й питання до свідків і підсудних, тим самим демонструючи свою повну зневагу та заборону висловлювати власні думки [13, с. 354, 384, 489, 492]. Польська газета «Роботнік» («Robotnik») писала: «В історії польського судівництва ще ніколи не записано, щоб суд відкинув стільки внесків оборони; ще ніколи літання відкинутих запитань оборони не займала цілих колонок у щоденниках. Суди не раз давали догану обороні, але рідкістю бувають так щедро присуджувані оборонцям грошові кари» [24].

Після двомісячного процесу у Варшаві суд виніс обвинуваченням такі вироки: Степанові Бандері, Миколі Лебедю й Ярославу Карпинцю – смертна кара, згідно з урядовою амністією замінена на довічне ув'язнення; Миколі Климишину і Богданові Підгайному – довічне ув'язнення; Дарії Гнатківській – п'ятнадцять років ув'язнення; Іванові Малюці, Романові Мигалю та Євгенові Качмарському – дванадцять років ув'язнення; Катерині Зарицькій – вісім років ув'язнення; Ярославу Ракові та Якову Чорнію – сім років ув'язнення [19, с. 49].

Крім того, суд на десять років позбавив Д. Гнатківську, І. Малюцу, Є. Качмарського, Р. Мигалю, Я. Чорнію, Я. Рака і К. Зарицьку громадянських прав, зарахувавши їм слідчий арешт до 13 січня 1935 р. Усі обвинувачені сприйняли вирок спокійно, а Степан Бандера та Микола Лебедь разом вигукнули: «Хай живе Україна!». За таку поведінку їх було усунуто із зали суду на час зачитування обґрунтування вироку [13, с. 516; 34, с. 129].

У відповідь на вирок ОУН оголосила у Західній Україні траур, який дотримували всі національно свідомі громадяни на знак солідарності з українськими політв'язнями. Заходами референтури пропаганди КЕ ОУН було видано спеціальні листівки з портретами учасників процесу та їхніми лаконічними висловами, сказаними під час судових засідань [4, арк. 30-31; 10, с. 77-79].

Польські спецслужби активно збирали інформацію та відгуки щодо Варшавського процесу, активно працювали з кореспондентами які висвітлювали хід процесу та блокували повністю розповсюдження інформації зі сторони підсудних. Також рекомендувалося засобам масової інформації тиражувати тільки офіційні повідомлення ПАТ [4, арк. 2-7; 7, арк. 2-29; 5, арк. 1-4].

Хід процесу протягом двох місяців докладно висвітлювався в українській та закордонній пресі. Зокрема, львівська газета «Новий час» зазначала: «Преса цілого світу вислала до Варшави своїх кореспондентів. Як-не-як, а на лаві підсудних було 12-ть здогадних членів широко розгалуженої революційної організації. Всі відчували і зрозуміли, що Варшавський процес – це не тільки сенсація, але й історична подія» [20, с. 1]. Унаслідок проведення Варшавського процесу над оунівцями дещо змінилася думка польського суспільства та преси. Поляки значно об'єктивніше почали ставитися до українців та їхньої діяльності. Так, у «Літературних відомостях» («Wiadomości literackie») за 15 грудня 1935 р. було вміщено статтю Ксаверія Прушинського, у якій говорилося: «Ті люди вбили, бажаючи служити справі свого народу. Ми не думаємо, що таким способом вони їй добре служили. Успішно служать вони їй щойно тепер: три четвертини польської преси, що протягом сімнадцяти років не хотіли знати слова «український», протягом цих трьох тижнів навчилися цього слова і вже його не забудуть. А люди, які не писали інакше, як про «гайдамаків», сьогодні соромляться того дурного баналу [...] 17 років товкмачили нам, що поширювання, навіть з допомогою насильства, на окраїнах польської мови є рівнозначним із поширюванням польськості, заціплюванням любови до Польщі. А ось тут ці люди, хоч знають польську мову, не хочуть говорити по-польськи [...] Вчили нас, що ціла та «Україна» є штучним творивом, яке зникне з останніми слідами австрійської держави, твором якої вона була. А тим часом – це та «Україна» своєю ненавистю до нас бухає сьогодні сильніше, ніж за тих давніх, неспокійних часів [...] Треба, щоб усі в Польщі застановилися над загадкою тих контрастів. Звідомлення з процесу друкують всі щоденники в Польщі. Треба, щоб ми довгою чергою пройшли попри лаву обвинувачених, щоб заглянули глибоко в очі цих хлопців. Це мусіло бути щось важливе, коли уклад взаємин двох сусідніх народів і роля держави зуміли знищити в цих людей захоплення молодістю й життям, і замість того зродити думку про вбивання та про самопожертву. Треба було багато речей, щоб вони почали влаштовувати ті «хати», студіювати хімічні сполуки вибухових речовин. Це не хлопчики, що не мали грошей на

кіно й на горілку. Це хлопець, в душі якого вкорінилась щороку пригадувана ненависть листопадових днів, горда погорда до польської «вищости» і до заперечування йому навіть права на національне ім'я» [18, с. 397-398].

Орган польських народовців «Просто з мосту» («Prosto z mostu») надрукував статтю «Справа найважливіша з важливих», у якій підкреслювалося: «Ми, польські народовці, маємо обов'язок найголосніше казати про те, що існує український народ, що він живе і бореться за своє право на життя. Саме ми мусимо розуміти й цінити героїчне зусилля українського народу, який протягом сотень років не має своєї державности, що його русифікують, польонізують, роздирають, а він завжди триває. Хай українських націоналістів буде тільки жменька, проте напруження жертвовности, посвяти й героїзму тієї жменьки таке наявне велике, що його вистачає не лише на те, щоб воскресити, а навіть створити націю» [18, с. 398].

Польська католицька газета «Полонія» («Polonia»), пишучи про Варшавський процес, визнала, що «доцільне є не писати «моральних поучень» про гріх «убивання ближнього», як це в той час робила частина української католицької преси, а звернула б увагу на конечність справжньої об'єктивности й справедливости в підході суддів, кажучи, особливо в таких, як оцей, процес судді повинні пам'ятати, що мають судити людину, яка хоч і вчинила найважчий злочин, проте заслуговує на пошану, бо вона потоптала закони в боротьбі за ідею» [26].

Цікаво на події процесу відреагувала Комуністична партія Західної України. На початку 1930-х рр. під впливом радянських репресій у Східній Україні та активної діяльності ОУН КПЗУ стала втрачати свої позиції. Після масових арештів оунівців у 1934-35 рр. комуністи, заохочені натиском польської влади й поліції, вирішили й собі завдати націоналістам удару. Яскравим прикладом цієї боротьби є відозва Комуністичного союзу молоді Західної України «Друзі! Товариші!» від грудня 1935 р., де йдеться про події, які відбувалися під час Варшавського процесу над ОУН. У цій унікальній листівці комуністи фактично визнали членів ОУН борцями за свободу: «Молоді робітники, селяни, студенти! Ви йшли до ОУН, йшли з думкою боротьби за незалежну Україну, за Україну без «без хлопа й пана», про яку співав, за яку боровся наш великий бунтар Шевченко й тисячі безіменних борців» [22, с. 197-203].

Українська емігрантська преса констатувала: «Вбивство міністра і голосний процес над дванадцятьма членами ОУН довели польській спільноті, що українська проблема таки існує, коли молоді люди го-

тові покласти своє життя задля добра українського народу. З іншого боку, терористичний акт проти впливового урядовця продемонстрував рішучість намірів ОУН та продемонстрував, що окрім угодівців є ще Україна повстанських загонів та бойових п'ятірок» [29, с. 2]. На думку діаспорних журналістів, процес показав, що «одним з головних слабких місць Польської держави є українська проблема» [28, с. 2]. Американська газета «Свобода» зазначала, що Варшавський процес мав бути наступом не тільки проти ОУН, але також проти цілого українства. «Але вже тепер, – зазначалось у виданні, – поляки цей процес капітально програли. Бо до діла мають вони з сильним, організованим рухом, в авангарді якого ступає молодь» [25, с. 3].

Логічним продовженням Варшавського став Львівський процес (25 травня – 26 червня 1936 р.). Щоправда, на відміну від Варшавського, судовий процес у Львові не викликав такого масового зацікавлення суспільства ні у Польщі, ні в Європі й Північній Америці. Польські спецслужби розіслали спеціальні інструкції, які враховували досвід варшавського, як висвітлювати і характеризувати хід самого процесу та його учасників. На Львівському процесі було 23 підсудні, яким інкримінували державну зраду. 20 травня засуджених на Варшавському процесі членів ОУН під наглядом 24 поліцейських перевезли потягом до Львова. Обвинувачених обороняли одинадцять адвокатів: Володимир Старосольський – Яніва, Стецька, Федак, Коцюмбаса та Яроша; Степан Шухевич – Гнатевича, Шухевича й Феника; Володимир Горбовий – Бандеру й Равлика; Кость Паньківський – Макарушку й Пашкевича; Олександр Павенський – Підгайного й Зарицьку; Євген Давидяк – Сеньківа й Івасика; Степан Шевчук – Рачуна; Володимир Гриньовський – Малюцу; Пилип Евин – Качмарського; Іван Яримович – Мигаля; Н. Жизневський – Спольського; Володимир Загайкевич – Мащака й Свенціцьку. Вів засідання суддя Дисевич, допомагали йому засідателі Біттнер і Стафінський, а прокурором був Прахтель-Морав'янський [18, с. 399-400; 14, с. 130-133; 31, с. 523-524].

З першого дня процесу Бандера та інші підсудні у своїх виступах почали викривати злочини польської влади щодо України й українців. Обвинувачені розробили тактику поведінки на процесі: одна їх частина мала зізнатися в належності до ОУН і розкрити всі її ідеологічно-пропагандистські постулати, інша повинна була повністю заперечувати свою причетність до ОУН. Через «грипси» (таємні листи) Бандера зв'язався з тими, хто дав свідчення поліції, щоб вони відкликали всі свої зізнання та пояснили свою поведінку українському суспільству [19, с. 54-56]. На відміну від Варшавського процесу, на Львівському

польська влада визнала право підсудних говорити українською мовою. Обвинувачені не мовчали, як на Варшавському процесі, а свідчили, складали відповідні заяви й використовували право останнього слова. Замість оборони прав української мови приводом для демонстративних виступів підсудних стало питання громадянства. Коли на початку процесу заарештованих питали про громадянство, вони заявляли: «Українське». Степан Бандера, крім цього, на запитання про його відношення до військової служби відповів: «Я є членом Української Військової Організації» [18, с. 400].

Саму судову залу на вул. С. Баторого (тепер князя Романа, 1) охороняло 20 поліцейських. Навколо будинку судових засідань було багато агентів у цивільному: поліція побоювалася, що бойовики ОУН вчинять напад з метою звільнення товаришів. На самому початку процесу останнім до зали ввели Степана Бандеру. Коли він появився, усі підсудні встали з місць і привітали провідника: «Слава Україні!». За підсудними піднялися адвокати і глядачі, а за ними – суді, присяжні, журналісти й усі поліційні функціонери різних рангів. Ось як описав цю незвичайну подію у своїх спогадах адвокат С. Шухевич: «Вони якось механічно попідносилися в переконанні, що на залю увійшов суд або якийсь високий польський достойник. У цей спосіб ціла зала – як один муж – піднялися, щоб пошанувати молоденького Степана Бандеру, коли той входив на залю. «Пане, пане, – говорив я опісля до [судового] радника Тиньки, – ви дивуєтесь, що український нарід слухає Бандеру; коли ви самі віддаєте йому такі гонори: всі стає, коли він входить на залю судової розправи» [31, с. 529]. У Варшавському процесі за такі вигуки суд карав свідків і підсудних грошовими штрафами або тюремними ув'язненнями. Тут уже судді і прокурор спокійно сприймали такі демонстративні вигуки й залишали їх поза своєю увагою.

Члени ОУН, проти яких поліція не мала достатньо доказів (Д. Федак, В. Свенціцька, К. Зарицька, В. Івасик, І. Ярош, Р. Сеньків, В. Коцюмбас, І. Равлик, О. Феник і Р. Шухевич), повинні були послідовно заперечувати свою належність до організації. При цьому вони заявляли, що за своїми переконаннями є українськими націоналістами. Під час Львівського процесу Мигаль, Малюца, Підгайний, Макарушка та Спольський відкликали свої попередні зізнання, які обтяжували становище інших, і визнали їх не гідними націоналіста. Засуджуючи свою слабкодухість під час поліційних допитів, Роман Мигаль заявив, що тепер у своїх зізнаннях називатиме Степана Бандеру тільки Провідником, бо вважає себе не достойним вимовляти його прізвище [18, с. 401].

Степан Бандера виступив на засіданні 5 червня 1936 р. як Крайо-

вий провідник ОУН. Він пояснив розглядувані судом справи, відмовившись при цьому називати прізвища чи псевда членів ОУН. Підсудний засвідчив, що всі смертні вирoki ухвалював революційний трибунал, а він лише віддавав наказ виконати присуд. Так за антиукраїнську діяльність були вбиті Бабій, Бачинський, Майлов; планувалися замах на старшину тюремної сторожі Кособудзького, волинського воєводу Юзефського, шкільного куратора Ґадомського. Під час своїх зізнань Бандера намагався розкрити основні ідеологічні й політичні позиції ОУН, але голова суду кожного разу переривав його й не дозволяв продовжувати свій виступ [14, с. 185-192].

Щодо справи Бандери його адвокат В. Горбовий у своїй останній промові сказав: «Під час не одного політичного процесу УВО чи ОУН прокурор не раз висував закид, що провідники висилають рядових бойовиків, а самі ховаються поза їхні плечі. Тепер став комендант українського революційного підпілля, мужньо відкрив свій шолом та признався, що прийняв на себе обов'язок здійснювати ідею своєї нації шляхом революції. Виринає питання, чи Бандера винуватий за вчинки, що їх закинув йому прокурор[...]. Підсудний Бандера прийняв обов'язок провідника з внутрішньої конечности боротися за українську державу. Якщо б ви, панове присяжні судді, вставилися б у його положення, напевно прийшли б до переконання, що він не винен» [14, с. 234, 236].

У своєму завершальному слові на процесі Степан Бандера спростовував основну тезу обвинувачення про те, що «на лаві підсудних засідає гурт українських терористів та їхній штаб». Він докладно ознайомив присутніх в залі, передусім журналістів, з ідеологією та програмною діяльністю ОУН. Щодо бойових акцій він заявив: «Ні програмово, ні якщо йде про кількість членів у поодиноких ділянках організаційної праці, бойова акція не є єдиною, не є першою, але рівнорядною з іншими ділянками. Тому, що в цій залі розглядали атентати, що їх виконувала Організація, міг би хтось думати, що Організація не числиться з життям людини взагалі і навіть з життям своїх членів. Коротко скажу: люди, які весь час у своїй праці є свідомі, що кожної хвилини самі можуть втратити життя, такі люди, як ніхто інший, вміють цінити життя. Вони знають його вартість. [...] Вам найкраще відомо, що я знав, що накладу головою, і відомо вам, що мені давали змогу своє життя рятувати. Живучи рік з переконанням, що я втрачу життя, я знав, що переживає людина, яка має перед собою перспективу в найближчому часі втратити життя. Але впродовж цілого того часу я не переживав того, що я переживав тоді, коли висилав двох членів на певну смерть: Лемика і того, хто вбив Перацького» [18, с. 407-408].

На цьому місці голова суду перервав С. Бандеру і не дозволив йому завершити свою промову.

«Політичні «проступники», – говорив у своїй завершальній промові на судовому процесі адвокат Пилип Евин, – це, звичайно, найкращі члени суспільности, ідейні й характерні люди, що для добра своєї батьківщини присвячують усе, навіть власне життя. І нерідко трапляється, що засуджені за політичні «злочини» вже наступного дня займають міністерські фотелі [крісла]. Перед такими людьми всі ми мусимо схиляти голови. Тим-то в культурних державах політичні в'язні мають різні полегші в тюрмі, щоб пошанувати в них людяність і людину» [14, с. 201].

Пізно вночі судді оголосили такий вирок: Степан Бандера і Роман Мигаль – досмертне тюремне ув'язнення; Богдан Підгайний, Іван Малуца, Євген Качмарський, Роман Сеньків і Осип Мащак – 15 років ув'язнення; Ярослав Спольський – 7 років ув'язнення; Ярослав Макарушка – 6 років ув'язнення; Катерина Зарицька, Володимир Янів, Ярослав Стецько, Іван Равлик, Осип Феник, Володимир Івасик, Олександр Пашкевич та Іван Ярош – 5 років ув'язнення; Роман Шухевич, Богдан Гнатевич і Володимир Коцюмбас – 4 роки ув'язнення; Семен Рачун – 6 місяців ув'язнення; Віру Свенціцьку й Анну-Дарію Федак звільнили. На підставі урядової амністії всім засудженим до 5 років було зменшено термін покарання на половину, а засудженим від 5 років до 15 – на одну третину [14, с. 265-269].

Про Львівський процес провідний діяч ОУН Микола Сціборський так писав у паризькій газеті «Українське слово» від 21 липня 1936 р. у статті «Клонім голови»: «Героїчною поставою своїх представників – Бандери і товаришів – націоналізм продемонстрував перед цілим світом силу своєї моралі, ідейну непримиримість, внутрішню здоровість і організаційно-політичний розмах [...]. А вже справді гігантською в своїй духовій силі, моральній красі, непримиримості й героїчності виростає постать Провідника ОУН на ЗУЗ – Бандери! Того Бандери, що кинув гасло: «Згинуті, а не зрадити!» [2, с. 66].

Про поведінку Бандери на процесі писав у своїх мемуарах М. Климишин: «Він не мав змоги належно виявитися на варшавському процесі, за те у Львові він виступив у всій своїй особовості, як революціонер-провідник. Це вже не був молодий хлопець. Це був провідник революційної організації, який не тільки знав, що він зробив і чому, а й умів це гідно, по-державницькому вияснити, згідно з рацією поведеного українського народу, який в безкомпромісовій боротьбі з окупантами української землі революційним шляхом іде до своєї дер-

жавної самостійності. Він знав, що належить сказати, що промовчати, чого домагатися і від чого категорично відмовитися» [12, с. 144-145].

Саме у 1935-36 рр., після двох гучних політичних процесів – Варшавського та Львівського – почав формуватися певний «революційний культ Бандери», що дав змогу ОУН на початку 1940-х рр. стати провідною політичною силою на західноукраїнських землях, яка, налічуючи понад 20 тисяч членів, зуміла протистояти двом імперіям. Під час цих судових процесів авторитет і популярність Степана Бандери зросли настільки, що народ почав складати пісні й легенди про нього. Своім ставленням до себе та ворогів він заслужив собі непохитну шану українського суспільства, а серед членів ОУН та УПА здобув позиції безконкурентного Провідника на майбутнє [27; 8, с. 86-90; 17, с. 114-121; 16, с. 80].

Джерела і література:

1. Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упор. Микола Посівнич. – Львів, 2005.
2. Говорять архівні знахідки // Воля і Батьківщина. – Львів, 1999. – Ч. 1 (14 / 30). – С. 66.
3. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 9 а. – Спр. 2762.
4. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9 а. – Спр. 2762.
5. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9 а. – Спр. 2899.
6. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9 а. – Спр. 3573.
7. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9 а. – Спр. 669.
8. Дем'ян Г. Вибрані зразки оповідного фольклору про Степана Бандеру та його родину / Г. Дем'ян // Воля і Батьківщина. – Ч. 1 (14 / 30). – Львів, 1999. – С. 86-90.
9. Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя і діяльність Провідника ОУН. Частина перша / П. Дужий. – Львів: ГВС, 1996.
10. Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали / Ред. і упор. Микола Посівнич. – Тернопіль: Астон, 2008.
11. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью-Йорк: Видавничка кооператива «Червона Калина», 1976.
12. Климишин М. В поході до волі / М. Климишин. – Торонто, 1975. – Т. 1.
13. Книш З. Варшавський процес ОУН на підложжі польсько-українських відносин тієї доби / З. Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1986. – Т. 1.
14. Книш З. Варшавський процес ОУН на підложжі польсько-українських відносин тієї доби / З. Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1986. – Т. 2.
15. Кучерук О. Рико Ярій – загадка ОУН / О. Кучерук. – Львів: ЛА «Піраміда», 2005.

16. Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто – Львів: В-во «Літопис УПА», 1996. – Т. 25: Пісні УПА / Ред. З. Лавришин.
17. Луньо Є. Степан Бандера в пісенному фольклорі Яворівщини / Є. Луньо // Воля і Батьківщина. – Ч. 1 (14 / 30). – Львів, 1999. – С. 114-121.
18. Мірчук П. Нарис історії ОУН / За ред. Ленкавського С., Штикала Д., Чайківського Д. / П. Мірчук. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське В-во, 1968.
19. Мірчук П. Степан Бандери – символ революційної безкомпромісності / П. Мірчук. – Нью-Йорк, 1961.
20. Новий час. – Львів. – 1 грудня 1935.
21. Онишко Л. Катерина Зарицька: Молитва до сина / Л. Онишко. – Львів: Видавництво «Світ», 2002.
22. Посівнич М. Відозва «До молодих робітників, ремісників, селян, студентів членів ОУН!» / М. Посівнич / Український визвольний рух. – Львів, 2007. – Зб. 12. – С. 197-203.
23. Ребет Л. Світла і тіні ОУН / Л. Ребет. – Мюнхен: «В-во Український самостійник», 1964.
24. Свобода. – Нью-Йорк. – 10 січня 1936.
25. Свобода. – Нью-Йорк. – 19 січня 1936.
26. Свобода. – Нью-Йорк. – 30 січня 1936.
27. Степан Бандера та його родина в народних піснях, переказах та спогадах / Зап. і упор. Г. Дем'яна. – Львів: І-т народознавства НАН України, 2006.
28. Українське слово. – Париж. – 22 грудня 1935.
29. Український націоналіст. – 1934. – Ч. 5.
30. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 371. – Оп. 1. – Спр. 76.
31. Шухевич С. Моє життя. Спомини / С. Шухевич. – Лондон: УВС, 1991.
32. Juryś R., Szafar T. Pitoval polityczny 1918 – 1939 / R. Juryś, T. Szafar. – Warszawa, 1971.
33. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939. Geneza. Struktura. Program. Ideologia / R. Wysocki. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003.
34. Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego / W. Żeleński. – Warszawa, 1995.

Василь Стефанів

РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ В ІДЕОЛОГІЇ РУМУНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Проаналізовано розвиток та основні ідеї румунського праворадикального руху міжвоєнного періоду. Основна увага у статті присвячена питанню розвитку націоналістичної ідеології та ролі релігійного чинника при формуванні світоглядних ідей румунського Легіону Архангела Михаїла.

Ключові слова: радикальний націоналізм, Легіон Архангела Михаїла, румунський праворадикальний рух.

Проанализировано развитие и основные идеи румынского праворадикального движения междувоенного периода. Основное внимание в статье уделено вопросу развития националистической идеологии и роли религиозного фактора при формировании мировоззренческих идей румынского Легиона Архангела Михаила.

Ключевые слова: радикальный национализм, Легион Архангела Михаила, румынское праворадикальное движение.

The article analyzes the development and main ideas of the Romanian right-radical party in the interwar period. The main focus of the research is the question of a nationalistic ideology and the role of religion in the worldview formation of the Romanian Legion of Archangel Michael.

Key words: radical nationalism, Legion of Archangel Michael, Romanian right-radical party.

У сучасній українській історіографії існує досить мало наукових досліджень центральноєвропейських націоналістичних рухів міжвоєнного періоду та Другої світової війни. Українські історики більше зосередилися на вивченні суто українських націоналістичних організацій, таких як УВО та ОУН. На нашу думку, фахове вивчення історії організованого українського націоналістичного руху, особливо такої важливої складової як ідеологія, не можна без врахування більш широкого історичного контексту.

Побіжно про румунський націоналістичний рух згадує К. Бондаренко в статті «Ми просто стоїмо не на тому березі ріки...»[1]. Він також вважає, що діяльність Залізної Гвардії потребує додаткового ви-

вчення [1, с. 8]. О. Зайцев у статті «Фашизм і український націоналізм (1920-30-ті рр.)» погоджується із концепцією С. Пейна щодо поділу націоналістичних рухів за «типологічним описом фашизму» [6]. С. Пейн відносить до фашистів Залізну Гвардію К. Кодряну [6].

Ситуація в Румунії після Першої світової війни також була не проста, як і в більшості європейських країн Центрально-Східної Європи. Особливо проблемними були питання вирішення економічних, соціальних міжетнічних завдань. Румунія опинилася в таборі переможців у війні й отримала значні території, однак відчувала значний зовнішній тиск [3, с. 108]. Передусім Росія та Угорщина вимагали певних територіальних поступок та нової делімітації кордонів. Окрім значної угорської національної меншини, мала вплив німецька національна громада, яка в Румунії володіла значними капіталами.

Соціальний склад румунської держави нагадував ситуацію в Галичині міжвоєнного періоду. Переважна більшість румунського населення проживала в сільській місцевості та займалася сільським господарством. Населення румунських міст за етнічною належністю у переважній більшості було німецьке, угорське та єврейське [1, с. 8]. Євреї в Румунії контролювали 40 відсотків торгівлі та кредитного бізнесу і 28 відсотків індустріального сектору – при цьому євреїв у Румунії було лише 4 відсотки від загального населення країни [1, с. 8]. Більшість індустріального виробництва та капіталу належала представникам не румунської національності. Як правило, на економіку і політику значний вплив мали німецькі та єврейські бізнесові кола. Стосовно релігійної ситуації в Румунії варто зазначити, що більшість румунів були практикуючими православними християнами. Вплив церкви на населення, зокрема на її сільську частину, був до певної міри визначальним. Тому алгоритм творення ідеології румунського варіанту центрально-східного європейського націоналізму досить подібний до українського, проте і тут варто підкреслити, що румунські націоналісти діяли у власній державі, на відміну від ОУН, хоч державні органи намагались їм у цьому перешкодити. Як румунські, так і українські націоналісти цього періоду вважали, що їхні нації несправедливо і нечесно використали в Першій світовій війні. Націоналісти були переконані, що демократичні країни Заходу принизили їх політичні та національні прагнення.

В Румунії у міжвоєнний період утворюється крайньо права націоналістична організація Легіон Архангела Михаїла (Legiunea Arhanghelul Mihail), також відомий під назвою Залізна Гвардія (Garda de Fier). Основним організатором та ідейним натхненником легіо-

нерів був **Корнеліу Зеля Кодряну** (13 вересня 1899 – 30 листопада 1938). Прихильники називали його «Капітан» (Căpitanul). Розбудовуючи організаційну структуру, румунський радикальний націоналізм творив свою ідеологічну платформу, ідеї якої доносились до широких суспільних мас. Цікавим є той факт, що модерні, ультраправі ідеї румунського націоналізму не могли творитися без огляду на традиційну православну та сільську свідомість румунського населення. Ця стаття є короткою дослідницькою розвідкою, метою якої є дослідити основні моменти творення націоналістичної ідеології в Румунії у міжвоєнний період. Особливу увагу звернено на релігійне, конфесійне та на питання взаємоіснування модерної ідеології в консервативному православному суспільстві Румунії.

Найбільш важливим документом для дослідження стосунків румунського націоналізму та румунського православ'я є праця лідера, Легіону Архангела Михаїла К. Кодряну «Моїм легіонерам» [8]. Як всі інші націоналістичні провідники міжвоєнного періоду, К. Кодряну виступав проти демократії як способу керування державою [8], вважаючи, що народ не може керувати собою сам, а цю роботу за нього має виконувати національна еліта, яка повинна спеціально готуватися до управління державою та її окремими органами влади [8]. На наш погляд, К. Кодряну не був унікальним у тому, що відкидав демократію як форму правління. Ця позиція лідера Залізної Гвардії та загалом керівників румунського націоналістичного руху сформувалась під впливом різних чинників. Найважливішими із них, як згадувалось вище, є розчарування в західній демократії. Більшість істориків вважає, що ідеологія румунського націоналізму була сформована під значним впливом італійського фашизму та німецького нацизму. Такої ж думки про подібність ідеології Легіону до світогляду фашистів та нацистів дотримується автор праці «Фашисти» М. Ман [8, с. 261]. Про саму особу К. Кодряну розповідає барон Юлій Евола – італійський філософ, релігійний і політичний письменник, маляр-авангардист, публіцист, прихильник фашистського, расового світогляду [4]. На його думку, лідер Легіону К. Кодряну – одна з «найбільш благородних і чистих фігур» [4].

Стосовно церкви К. Кодряну вважав, що керування державою має базуватися на «вірі в Бога» [8]. Проте існує чітка відмінність між українським націоналізмом у тому, як уявляв собі роль еліти, зокрема, Д. Донцов у міжвоєнний період, та тим, яку позицію займали румунські націоналісти. К. Кодряну вважав, що існує велика різниця між напрямом їхньої діяльності та спрямуванням християнської релігії

[8]. На його думку, Церква стоїть вище над діяльністю легіонерів [8]. Цікаво, що українські націоналісти часто вважали: національна еліта може дозволити собі більше, ніж це дозволяють релігійні закони. Така ж позиція існувала і середовищі польського націоналізму. Проте, як польські, так і українські націоналісти пізніше змушені були також адаптувати свою ідеологію до християнського світогляду суспільства.

К. Кодряну у своїй праці пише про те, що націоналісти не можуть прирівнювати Церкву до площини, на якій вони діють, і цим пояснювати свої вчинки. Усією діяльністю, вчинками вони, на думку К. Кодряну, намагаються досягнути тих висот, піднятися так високо, наскільки їм «дозволить вантаж гріхів» [8]. Водночас легіонери вважали, що вони чинять правильно і виконують Божу волю, і що саме їхні мирські справи піднесуть їх до певної високої межі [8].

К. Кодряну твердив, що румунській державі пощастило в тому сенсі, що «християнство не знає протистояння між універсальною вірою і національною ідеєю: таким чином національна Церква, Православна Церква, могла б стати складовою частиною оновленої держави, як її розуміє національна революція».

Націоналізм, який існував у Румунії в міжвоєнний період, організований у Легіоні Архангела Михаїла, а потім у Залізній Сотні, спирався на народну духовність і традиційні цінності [2] та стереотипи, що панували в румунському суспільстві того часу. Хоч політичні погляди легіонерів були сформовані на основі Євангельського вчення, проте румунський інтегральний націоналізм за своїм характером був близький до православного християнського фундаменталізму з чітким тоталітарним характером та культм лідера. Сам К. Кодряну вважав, що ідеологія його руху відрізняється від фашистської, де панував «принцип форми», та від німецького націонал-соціалізму, де основну увагу приділяли „життєвій силі» [4]. У легіонерському русі він відзначав, як важливу складову частину його ідеології, саме духовну сферу [4].

Новим в ідеології румунського легіонерського руху була важлива містифікація – як релігійна, так і національна. Члени румунського націоналістичного руху сповідували чотири основні принципи, а саме: віра в Бога, віра у свою місію, взаємна любов та пісня [4]. Ю. Евола пише про те, що легіонери практикували молитву, строгий піст та аскетизм [4]. Важливим був культ героїв. У Легіоні існувала «містика мертвих». Ритуал «Presente!», який також побутував у фашистів і який мав магичні форми, зокрема базувався на пошануванні Моца і Марін, які входили до керівництва румунських легіонерів, були друзями К. Кодряну, загинули в громадянській війні в Іспанії і відтак стали

об'єктами культу [4]. Тут можна говорити про те, що легіонери намагалися творити свою релігію. Оскільки містицизм, культ героїв, беззаперечне підпорядкування волі лідера є ознакою релігійного культу.

На відміну від канонічного християнства, де йдеться про спасіння окремої людини, з'являється концепція спасіння нації та її примирення з Богом [2].

Отож, політика для легіонерів була засобом втілення своїх ідей та засобом привести націю до примирення з Богом та врятувати її. Такої ж думки дотримувався й М. Еліаде – один з ідеологів та прихильників легіонерського руху [5]. Попри те, що К. Кодряну творив ідеологію Легіону, базуючись на християнському вченні, він також вважав, що для досягнення успіху в боротьбі доцільно використовувати й силові методи – особливо це стосувалося до євреїв [5]. Щодо наслідків боротьби М. Еліаде вважав, що легіонерський рух переможе, оскільки він вірив у перемогу християнського духу [5]. На його думку, легіонерський рух – це не політичний рух, а християнська революція [5].

Щодо єврейського питання, то легіонери і сам лідер К. Кодряну розглядали євреїв як багатих експлуататорів, паразитів [12, р. 266] у румунській державі. Також румунські націоналісти вважали, що, борючись з євреями, вони борються із прихильниками та «поплічниками» більшовизму. У своїй ідеології легіонери намагалися зобразити євреїв як ворогів християнства та прихильників комунізму. Символом легіонерів був ікона архангела Михаїла, яка уособлювала захисника Румунії. Тим часом Люципер у легіонерів був виразником комунізму, капіталізму та юдаїзму [12, р. 269].

Антисемітизм «Залізної Гвардії» найбільше проявився після смерті К. Кодряну 30 листопада 1938 року, коли легіонерами став командувати Горія Сіма. Особливо жорстокі антиєврейські акції були проведені під час приїзду А. Гітлера до Румунії [7]. Смерть самого К. Кодряну поставила його в один ряд з іншими націоналістичними героями, мучениками, – він також став об'єктом культу та містифікації серед широкого кола прихильників фашистського руху по всьому світі [11, р.9].

Підсумовуючи розгляд релігійного питання в ідеології румунського націоналізму, перш за все варто зазначити, що ідеологія Легіону «Архангела Михаїла» була дуже сильно прив'язаною до релігійного чинника.

Попри намагання націоналістів здійснювати маніпулювання християнськими цінностями, їм все-таки потрібно було вписуватися в рамки християнського світогляду. Однак декларовані в ідеологічних творах принципи та цінності на практиці не завжди чітко виконували як рядові члени організації, так і їхні лідери, які часто вважали, що

для досягнення мети, заради щастя та порятунку нації можна переступити через деякі християнські закони.

Як і більшість націоналістичних організацій того часу, Легіон «Архангела Михаїла» був неоднозначною суспільною та політичною силою. Його діяльність залишається невивченою в українській історіографії, проте із впевненістю можна сказати, що ідеологія Легіону впливала і на розвиток ідеології ОУН, хоча це вже тема окремого дослідження.

Джерела та література:

Бондаренко К. Ми просто стоїмо не на тому березі ріки / К. Бондаренко // *І.* – 2000. – Ч. 16.

Вишенський С. Теократичний націоналізм Корнеліу Кодряну / С. Вишенський // <http://smierc.narod.ru/Thesen/The-Vyshynskyi-2006-002.htm>.

Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922 – 1982) / В. Віперман. – Київ, 2008. – 278 с.

Евола Ю. Моя встреча с Кодряну / Ю. Евола // <http://arctogaia.com/public/evola/evol-codreanu.htm>.

Элиаде М. Почему я верю в победу легионерского движения / М. Элиаде // <http://www.codreanu.ro/>.

Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920-30-ті рр.) / О. Зайцев // *І.* – 2000. – Ч. 16.

История румынской Железной гвардии // <http://www.codreanu.ro/>

Кодряну К. Моим легионерам (отрывок) / К. Кодряну // <http://nationalism.org/resouces/articles/Codreanu/Codreanu.htm>.

Міколейко З. Сліпий у Яссах. Еліаде і фашизм / З. Міколейко // <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/eliade.htm>.

<http://nationalism.org/resouces/articles/Codreanu/Codreanu.htm>.

Iordachi C. Charisma, Politics and Violence: The Legion of the «Archangel Michael» in Inter-war Romania / С. Iordachi. – Trondheim, 2004. – 1. Introduction. – 345 p.

Mann M. Fascists / M. Mann. – Los Angeles, 2004. – 467 p.

Лілія Трофимович

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ. 1938 – ЛИПЕНЬ 1939 РР.

У контексті міжнародних політичних криз передодня Другої світової війни простежуються радянсько-польські відносини та виокремлюється їх український аспект. Розкриваються українське та польське питання у процесі радянсько-німецького зближення.

Ключові слова: радянсько-польські відносини, українське питання, сталінська дипломатія, політика рівновіддаленості, радянсько-німецьке зближення.

В контексте международных политических кризисов кануна Второй мировой войны прослеживаются советско-польские отношения и выделяется их украинский аспект. Рассматриваются украинский и польский вопросы в процессе советско-германского сближения.

Ключевые слова: советско-польские отношения, украинский вопрос, сталинская дипломатия, политика равноотдаленности, советско-германское сближение.

In the context of international political crises on the eve of the Second World War Soviet and Polish relations could be traced and the Ukrainian aspect is determined within these relations. Ukrainian and Polish issues are disclosed in the process of Soviet and German converging.

Key words: Soviet and Polish relations, Ukrainian issue, Stalin diplomacy, the policy of equidistance, Soviet and German converging.

Протиріччя радянсько-польських відносин, ставлення Москви і Варшави до української проблеми у передвоєнний період – один з найсуперечливіших і найдраматичніших епізодів у світовій історії ХХ століття – справили значний вплив на тодішню ситуацію в Європі.

Важливий внесок у науковий доробок даної теми склали праці Г. Батовського, Л. Безименського, М. Гетьманчука, С. Грегоровича, Я. Гришина, С. Дембського, С. Дюллен, М. Захаріаса, П. Корната, Н. Лебедєвої, В. Макарчука, В. Матерського, М. Мельтюхова, В. Парсаданової, С. Случа, А. Тараса, М. Швагуляка та інших авторів. Водночас в останні роки полеміка навколо низки аспектів проблеми виходить далеко за межі наукових дискусій, а розкриття величезного масиву документаль-

ного матеріалу спонукає до її подальшого, комплексного аналізу і нового осмислення без ідеологічних та інших упередженостей.

Спираючись на різноманітну джерельну базу та новітні досягнення історіографії, авторка здійснила спробу простежити відносини Радянського Союзу і Польщі, подати сучасне бачення причин і наслідків їх складності, розкрити ставлення цих країн до української проблеми у передвоєнний період.

На кінець 30-х років радянське керівництво прийшло до однозначної думки: світова революція не є пріоритетним напрямком зовнішньої політики СРСР і тривкі позиції на міжнародній арені можуть бути завойовані головним чином традиційними військово-дипломатичними методами. У зв'язку з цим воно визначило для себе різнопланові завдання: забезпечити безпеку Радянського Союзу в умовах посилення Третього рейху на континенті й Японії на Далекому Сході, а також завоювати для своєї країни нові сфери впливу. Причому завдання-максимум тоді для Кремля – відновлення імперії в кордонах 1913 року, для чого потрібен був воєнний конфлікт у Європі [28, с. 285]. Водночас Москва не могла зорієнтуватись, з якого боку могла надходити ймовірна загроза. Агресивні дії нацистів і антикомуністична риторика, викладена у «Майн Кампф», давали всі підстави очікувати саме німецької загрози. Проте Генсек ЦК ВКП(б) Й. Сталін з крайньою підозрою ставився до Великобританії, Франції та Польщі, що особливо посилилася, коли Париж і Лондон не реагували на радянські ініціативи утворити єдиний фронт усіх держав, зацікавлених у збереженні миру, а стали учасниками Мюнхенської конференції, яка була апогеєм їхньої політики «умиротворення», свого роду прелюдією до початку Другої світової війни, остаточно розв'язала руки агресору [13, с. 25; 28, с. 286]. Через кілька років, повертаючись до Мюнхенської угоди, У. Черчілль визнав: «Радянські пропозиції фактично ігнорували. Ці пропозиції не були використані для впливу на Гітлера, до них поставилися з байдужістю, аби не сказати з презирством, яке запам'яталося Сталіну. Події йшли своєю чергою, нібито Радянської Росії не існувало. Пізніше ми дорого поплатилися за це» [35, с. 141].

Своєю чергою, польські лідери і, насамперед міністр закордонних справ Ю. Бек, у період чехословацької кризи 1938 р., будучи впевненими, що Англія та Франція не воюватимуть за Чехословаччину, вирішили скористатись сприятливим, як їм здавалося, моментом для розв'язання давньої суперечки з останньою за Тешинську Сілезію і взяли участь у розчленуванні цієї країни. Крім того, вони висунули Литві ультиматум, вимагаючи визнання законності окупації Другою Річчю Посполитою

Віленської області. Тодішні дії польської дипломатії, що певною мірою грала за «гітлерівськими» правилами, носили реваншистський характер, були спрямовані на здобуття великодержавного статусу, свідчили про неадекватність сприйняття дійсності, істотно погіршили її міжнародне становище, створили враження про союзницькі відносини з Німеччиною, довели країну до міжнародної ізоляції. В підсумку воєнно-стратегічне становище Другої Речі Посполитої катастрофічно погіршилось [31, с. 423-436]. «Восени 1938 р. польські політичні концепції опинились у трагічному конфлікті з воєнно-стратегічними, – зазначав М. Захаріас. – Останні передбачали рішуче втручання в хід подій на Дунаї і Влтаві (мається на увазі протидія аншлюсу і нацистським зазіханням у Судетах – автор), проте з політичної точки зору це було неможливим через небезпеку конфлікту з більш сильною Німеччиною в умовах міжнародної ізоляції» [52, с. 50]. На думку цього польського історика, в тодішній міжнародній ситуації найкращим виходом було би утриматись від будь-якої чехословацької акції.

Вищезазначені дії Варшави викликали глибоке занепокоєння Москви, яка, до речі, запозичила аргументацію першої про національні меншини, аби також нагадувати про присутність у Східній Європі українського та білоруського населення. У зв'язку з цим варто нагадати, що після Ризького миру для Радянської Росії, як зауважили І. Яжборовська, А. Яблоков і В. Парсаданова, Друга Річ Посполита була країною, війна з якою не була виграна, небезпека з боку якої як опори ненависної версальської системи вкорінялась у громадській свідомості. Кордон з нею був кордоном з «капіталістичним оточенням» і психологічна загроза «Если завтра война, если враг нападет» пов'язувалася саме з Польщею. Більше того, остання сприймалася як найкрупніший реальний противник. Це залишило у свідомості тривкий слід-невиправну біль і взаємну неприязнь, що все більше ідеологічно експлуатувались. Несприйняття Варшавою пропозицій Москви з організації системи колективної безпеки в Європі нагнітало майже усе міжвоєнне двадцятиріччя напруженість у двосторонніх відносинах, що досягла апогею під час Судетської кризи і Мюнхенської угоди. Радянська пропаганда представляла Польщу державою, з якою чи на території якої найближчим часом доведеться воювати. Усе це справило визначальний вплив на протистояння обох країн у часи наростаючого тиску нацизму і вирішення корінного питання про долю польської державності [36, с. 24-25; 24, с. 19].

Наведемо фрагмент із мемуарів російського офіцера, який після революції і громадянської війни опинився у Західній Білорусії і пра-

цював лісничим під Білостоком, опублікованих у білоемігрантському журналі «Часовой» у грудні 1939 р. Ось що він писав про будні радянсько-польського кордону міжвоєнного періоду: «Це була постійна війна між польським прикордонним корпусом і чекістами, які займалися охороною кордону. Постійні диверсії поляків і більшовиків, відправка вивідувачів, постріли ночами, суцільний колючий дріт по всьому радянському кордону, капкани і тривожні сигнали у прикордонних лісах, фальшиві стежки для спіймання «диверсантів», поліцейські собаки і т. д., т. д., т. д. Додайте до цього те, що не минало і місяця протягом цих двадцяти років, щоби польська контррозвідка не розкривала нове більшовицьке кубло на «кресах» [2].

Як зазначила французький історик С. Дюллен, від 1938 р. бере початок ідея неминучості поділу Другої Речі Посполитої, навіть якщо спочатку мова йшла про інший сценарій, ніж той, який врешті-решт був реалізований у вересні наступного року. Це підтверджує низка фактів. Наприклад, 2 лютого 1938 р. заступник наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкін під час розмови з болгарським послом у Москві Н. Антоновим зауважив з приводу можливих сподівань Польщі і Румунії одержати Україну, «чого, зрозуміло, не можна навіть пробувати без війни, але якщо буде війна, очевидно, що Польща буде переможена і тоді її союзник Німеччина, для якої так ревно працює зараз полковник Бек, замість того, аби виступити на її захист, прийде, щоб нам запропонувати повернення до старої практики XVIII століття і разом здійснити четвертий поділ польських земель» [51, с. 417].

4 квітня той же В. Потьомкін у листі до повпреда СРСР у Франції Я. Суриця наступним чином прогнозував подальший розвиток подій: Берлін підштовхує Варшаву до конфлікту з Москвою. Причому, він передбачає, мовляв, неминучість розгрому Війська Польського Червоною Армією. «Коли ми займемо деякі області Польщі, Німеччина зробить те ж саме зі свого боку. Фактично, виконуючи план Німеччини, Польща готує собі четвертий поділ і втрату національної незалежності» [14, с. 242]. Одночасно В. Потьомкін рекомендував радянському дипломату організувати антипольську кампанію у французькій пресі.

Стурбована ймовірністю польської експансії в напрямку Литви, Москва направила 18 березня Варшаві серйозне попередження про неприпустимість порушення незалежності цієї країни, що могло, мовляв, мати фатальні наслідки [7, с. 101]. Разом з тим, прагнучи уникнути прямого зіткнення з поляками, Каунасу було рекомендовано погодитися на їхній ультиматум. Оцінюючи тодішній стан радянсько-польських відносин, французький посол у Москві Р. Кулондр зазна-

чив: «Перше зіткнення між ними може виявитися доволі сильним, і я бажаю Польщі, щоб така доля її обминула» [14, с. 241].

Як свідчать документи, Радянський Союз попереджав західні країни про небезпеку демаршу Варшави Празі. Польща, як було заявлено 22 вересня італійському послу в Москві А. Россо, вимагає частину чехословацької території, на якій проживає кілька десятків тисяч осіб польської національності. Вона забула, проте, що на її кордонах живуть мільйони українців, німців, білорусів, євреїв тощо. До того ж, ця країна має «данцигський коридор», який Берлін розглядає як німецьку територію. «Як може Польща сподіватися, що заради чудових очей пана Бека Німеччина після успіху, досягнутого в Чехословаччині, зупинить біля польських кордонів фатальний шлях германців, спрямований за її ж ... визнанням, до завоювання гегемонії не лише в Європі, але й усьому світі? Хто прийде на допомогу Польщі в момент небезпеки!!!?» [21, с. 13]. У своєму донесенні в Рим італійський посол погоджується з неминучим висновком, що наслідком фатального розвитку тодішніх подій стане «четвертий поділ Польщі» [21, с. 13].

23 вересня, близько четвертої години ранку, після нічної наради в Кремлі, В. Потьомкін викликав польського дипломата Ф. Янковського, якому вручив ноту від імені уряду про те, що в разі вторгнення польських військ на територію Чехословаччини Радянський Союз денонсує пакт про ненапад 1932 р. Від польської сторони вимагали також спростування чутки про те, нібито вона планує збройний виступ проти ЧСР [11, с. 363-364; 44, с. 437]. Більше того, з розвідувальної інформації Москві стало відомо, що поляки збираються не допустити радянської військової допомоги Празі і не виключають навіть нанесення удару по підрозділам Червоної Армії, якщо ті вступлять на чехословацьку територію [33, с. 45]. Тому військові приготування СРСР були направлені в першу чергу не проти Німеччини, а проти Польщі.

Реакцію Москви на політику Варшави під час чехословацької кризи розкриває також об'ємна інформація шефа Другого відділу Головного штабу полковника Пельчинського на ім'я Генерального інспектора збройних і міністра військових справ Польщі. У ній, зокрема, вказувалося, що Друга Річ Посполита була піддана нищівній критиці з боку радянської преси, яка здійснювалася за трьома напрямками: 1. Польщу зараховано до відвертих агресорів та порушників миру, захоплюючих чужі землі для вирішення своїх внутрішніх проблем. 2. Рішуче вороже сприйнято концепцію спільного польсько-угорського кордону, висувалися інсинуації про прагнення Варшави до польсько-румунсько-угорського блоку під протекторатом Італії і скерованого, насамперед у своїх

намірах, проти СРСР. 3. Думка про агресивність Польщі, її таємні угоди з нацистами, вироблена на прикладі розчленування Чехословаччини, використовується на кожному кроці для формування недовіри серед балканських країн. В інформації зазначалося також, що «проблему Закарпатської Русі, яку радянська преса постійно називає Закарпатською Україною, потрактовано наразі тільки в площині ворожбінних концепцій вісі Рим-Будапешт-Варшава» [42, с. 41].

Про те, наскільки важливе значення Польща надавала приєднанню усього Закарпаття до Угорщини, а, отже, створенню з нею спільного кордону, свідчив запис бесіди радника посольства Німеччини у Варшаві Р. Шеллі з віце-директором політичного департаменту МЗС Другої Речі Посполитої М. Кобилянським 18 листопада 1938 р. Останній сказав: «Міністр не може говорити так відверто, як можу говорити я. Питання про Карпатську Русь має для нас вирішальне значення. Ви бачите, який неспокій викликає це питання в наших українських областях. Ми придушуємо і будемо придушувати цей неспокій. Не робіть для нас неможливим проведення нашої політики. Якщо Карпатська Русь увійде до Угорщини, то Польща буде згідна пізніше виступити на боці Німеччини в поході на Радянську Україну. Якщо ж Карпатська Русь залишається осередком неспокою, то такий виступ ви зробите для нас неможливим. Пам'ятайте, про що йде мова» [3, с. 105; 29, с. 82].

Приблизно у такому ж дусі висловлювався і польський посланник в Ірані Я. Каршо-Сідлевський. У розмові з радником німецького посольства у Варшаві 28 грудня він висловив припущення, що через декілька років Німеччина воюватиме з Радянським Союзом, а Польща підтримає її добровільно чи вимушено у війні. А тому, мовляв, для його країни краще до конфлікту цілком визначено стати на бік Третього рейху, оскільки її територіальні інтереси на заході і політичні інтереси на сході, насамперед в Україні, можуть бути забезпечені лише шляхом заздалегідь досягнутої польсько-німецької угоди [3, с. 162].

Свою чергою, радянській розвідці стало відомо, що 5 січня 1939 р., приймаючи Ю. Бека, А. Гітлер заявив про існування «єдності інтересів Німеччини і Польщі стосовно Радянського Союзу» [23, с. 289]. Надійшла також інформація про те, що під час чергової зустрічі міністрів закордонних справ обох країн у Варшаві 26 січня І. Ріббентроп знову порушив питання про вироблення спільної політики стосовно Москви. Як свідчить запис розмови голів зовнішньополітичних відомств, Ю. Бек не приховував, що його країна претендує на Радянську Україну і на вихід до Чорного моря; він тут же вказав на нібито існуючі небезпеки, які, на думку польської сторони, потягне за собою

договір з Німеччиною, спрямований проти СРСР. Говорячи про майбутнє останнього, міністр висловив думку, що той «або розвалиться внаслідок внутрішнього розпаду, або, щоб уникнути такої участі, заздалегідь збере в кулак свої сили і нанесе удар» [3, с. 195].

Беручи до уваги зазначену позицію Другої Речі Посполитої, її участь у розчленуванні Чехословаччини (єдиного потенційного союзника СРСР у Центральній Європі), Москва, як зауважив В. Макарчук, «не повинна була мати жодних сентиментів до Польщі» [18, с. 81].

Аналізуючи післямюнхенську міжнародну ситуацію і намагаючись шлях до взаєморозуміння з А. Гітлером, Й. Сталін неминуче повинен був звернути свій погляд на Польщу, чиє проміжне географічне положення між Німеччиною та Росією колишній польський президент А. Квасневський назвав «геополітичним прокляттям» [15]. У кожного з її могутніх сусідів був свій не закритий рахунок до неї. У Німеччини це були Данциг, «коридор» і німецька меншина. СРСР же протягом міжвоєнного періоду, як вже зазначалося, розглядав Польщу як антирадянський форпост Заходу і як найбільш ймовірного воєнного противника. Оскільки ні Берлін, ні Москва не змирилися з відновленими в 1918 – 1919 рр. кордонами Речі Посполитої, це створювало передумови для ще одного німецько-радянського пакту антипольської спрямованості [20, с. 84-85]. У зв'язку з цим в історичній літературі неодноразово цитувалися спогади французького посла в Москві Р. Кулондра, в яких він відтворював реакцію В. Потьомкіна на рішення західних держав у Мюнхені, висловлену під час розмови дипломатів 4 жовтня, тобто через кілька днів після конференції: «Не бачимо для нас іншого виходу, як піти на четвертий поділ Польщі» [20, с. 85; 34, с. 47; 43, с. 165].

Як впливало зі щоденникових записів італійського посла у Москві А. Россо, зроблених ще на початку 1938 р., одна радянська «авторитетна особа», яка займала «відповідальну посаду», у розмові з ним нібито «натякнула на можливість четвертого поділу Польщі». А. Россо додав: «Якщо я не помиляюсь, ця особа сказала, що для того, аби цей поділ відбувся, потрібна згода між здійснюючими поділ «державами». Проаналізувавши одержану інформацію, посол визначив «симптоми розпочинаючого зближення з Берліном» [32, с. 54].

Надрукований у жовтні 1938 р. в газеті «Правда» матеріал підтверджував, що радянське керівництво приділяло значну увагу нацистським планам, пов'язаних з Польщею. Критикуючи позицію Варшави під час чехословацької кризи, воно закликало її не рити власними руками могилу для польської безпеки. Тут висловлювалося припущення, що в недалекому майбутньому «фашистська Німеччина, роз-

бещена своєю безкарністю, поставить на порядок денний питання про поділ Польщі» [27].

У кінці листопада у рапорті в Будапешт угорський посол у Москві М. Юнгер-Арногі ділився враженнями про почуте в ході розмов з радянськими дипломатами їхнє бачення подальших перспектив Другої Речі Посполитої. «Вони відверто казали, що політика Бека веде до четвертого поділу Польщі, бо коли розгорнеться німецька агресія в ім'я «мирного вирішення» проблем Гданьська, коридору, Верхньої Сілезії, голоса не піднімуть ні західні держави, ні Радянський Союз» [40, с. 22].

Згідно рапорту польського посла в Хельсінки Г. Сокольніцького на ім'я міністра закордонних справ Ю. Бека 12 січня 1939 р., йому стало відомо, що під час раніше проведеної авіаційної виставки в Парижі, один французький генерал заявив у приватній розмові, що до осені настане четвертий поділ Польщі, причому, його країна не зможе і не захоче виступити на її захист [50, с. 20].

Як бачимо, у дипломатичне середовище закидалася думка про можливість угоди між Москвою і Берліном, якщо не сформується союз західних демократій з СРСР і якщо Друга Річ Посполита не піде з останнім на співпрацю. Москва стала пропагувати ідею поділу Польщі, а Генеральний штаб збройних сил Радянського Союзу у своїх стратегічних планах бачив її в фарватері нацистської зовнішньої політики, де «німецько-польські сили» ніби з'єднувались воєдино [36, с. 34].

У жовтні-листопаді 1938 р. польський посол у Москві В. Гжибовський мав декілька бесід з керівниками НКЗС, у ході яких висловив побажання його країни поліпшити відносини з СРСР. Так, після тривалої бесіди з ним 20 жовтня В. Потьомкін розцінив її як певний зондаж у передчутті, що в недалекому майбутньому сусідній країні доведеться самій на собі відчувати небезпеку німецької експансії. Він ставив собі в заслугу те, що поляку не вдалося «спровокувати» його на заяви, «які можна було б використати як докази нашої непримиренної ворожнечі до Німеччини і нашої остаточної відмови від співробітництва з Францією» [7, с. 600].

Під час бесіди М. Литвинова з В. Гжибовським 4 листопада нарком запропонував проект спільного комюніке, схвалений Політбюро ЦК ВКП (б) днем раніше. У цьому був, зокрема, і такий пункт: «... будучи зацікавлені в збереженні миру і спокою на всьому просторі Сходу Європи, обидва уряди будуть консультувати один одного у випадках, коли миру і спокою буде загрожувати будь-яка небезпека» [25, с. 364].

У ході подальших переговорів Варшава надала комюніке доволі загальний характер, зокрема вилучивши з нього вищезазначений пункт.

З цього приводу М. Литвинов зауважив: «Польський уряд вихолостив наш проект і вийшов документ доволі безбарвний» [7, с. 648-649; 25, с. 365].

Реагуючи на опубліковане комюніке, німецький посол у Москві Ф. Шуленбург висловив у приватному листі до Берліна 28 листопада наступне припущення: «Ця офіційна заява цілком очевидно спрямована проти нас, але, на жаль, ми не знаємо, чим вона викликана. Можливо, Польща, побоюючись нас, хоче прикрити в себе тил. Але чому?? Залучення Радянського Союзу Польщею великого захоплення в Німеччині не викличе. Невже на нашому східному кордоні бути грозі?» [32, с. 74].

У своєму звіті від 3 грудня 1938 р. про польсько-радянське зближення, ініціатива про яке надійшла, на його думку, з Варшави, Ф. Шуленбург звернув увагу на те, що страх сталінського керівництва перед зростаючою міццю Німеччини і бажання прикрити тил на випадок загрози з її боку спонукали Москву і Варшаву подолати існуючі протиріччя. СРСР, на його переконання, відчував себе після Мюнхена ізольованим; Францію Кремль вважав слабкою і нездатною на рішучі дії, а Чехословаччину – васальною країною, котра повинна служити трампліном для подальшого просування в сторону Радянського Союзу. «Закарпатська Україна, – зазначив посол, – під впливом Німеччини уявляється Радянському Союзу ... великою небезпекою... Нормалізуючи свої відносини з Польщею, Радянський Союз сподівається вирвати Польщу із фронту держав-агресорів» [39, с. 115-117].

Водночас слід погодитись із В. Матерським, який, оцінюючи спільне польсько-радянське комюніке з точки зору погіршення відносин між Польщею і Німеччиною, стверджував, що воно, як і реакція преси, викликана цим документом під гаслом зближення Варшави і Москви, частиною політичних оглядачів були оцінені як антинімецька демонстрація. В цьому розумінні західна польська політика, що перебувала під тиском «остаточного вирішення», одержала додаткові ускладнення. Всупереч задумам польського МЗС черговий раз було взято під сумнів переконання Берліна, що союз з Другою Річчю Посполитою на антирадянській платформі – це лише питання часу [47, с. 326-327].

Як відомо, ще 24 жовтня 1938 р. Берлін запропонував Варшаві погодитися з включенням Данцигу до складу Третього рейху, дозволити побудову екстериторіальних шосейної і залізничної доріг через «польський коридор» і вступити до Антикомінтернівського пакту, що становило серйозну загрозу підризу основ здійснюваної Ю. Беком політики балансування [3, с. 85; 29, с. 63-64]. На початку наступного року

нацистські лідери вимагали «глобального врегулювання» двосторонніх відносин, знову настирливо пропонували вступити до Антикомінтернівського пакту [30, с. 422-433]. На останнє Ю. Бек зауважив: «Наш пакт про ненапад з Росією трактуємо серйозно як довготривале рішення» [49, с. 241]. Не бажаючи, проте, бути молодшим партнером Третього рейху, польський уряд 29 березня 1939 р. остаточно відмовився прийняти пропозиції про територіальне врегулювання, а через два дні заявив, що зміна статус-кво в Данцигу буде розглядатись як напад на його країну. В цих умовах нацистська верхівка стала схилитися до воєнного вирішення польського питання [19, с. 168].

Оцінюючи міжнародне становище Другої Речі Посполитої і рівень її суперечностей з Третім рейхом, сталінська дипломатія в січні 1939 р. дійшла висновку, що безперервне прагнення останнього до ревізії кордонів визначило зигзагоподібність польської зовнішньої політики і що жодне зі спірних питань між цими державами не може бути розв'язане мирним шляхом, а, отже, зіткнення Німеччини і Польщі є неминучим [36, с. 36].

За деякими даними, один із супроводжуючих І. Ріббентропа до Варшави в січні 1939 р. чиновників – радник бюро міністра, спеціальний референт з українського питання, голова Польсько-німецького товариства

П. Клейст нібито одержав в останній день візиту таку недвозначну відповідь від керівника канцелярії Ю. Бека графа Любенського: «Потрібне тривале взаєморозуміння з Німеччиною, проте без того, щоб Польща була втягнута в антирадянські авантюри. У своїй прикордонній ситуації Польща не може собі дозволити участь в антирадянських блоках. Така позиція польського уряду, яку Бек виклав у розмові з рейхсміністром». Той же П. Клейст дізнався також, що заступник голови польського зовнішньополітичного відомства Я. Шембек наступним чином сформулював підсумки цього візиту: Ріббентроп зрозумів неможливість вступу Польщі до Антикомінтернівського пакту [1, с. 181]. Як зазначив Л. Безименський, залишається лише додати: П. Клейст був регулярним відвідувачем німецького журналіста в польській столиці Р. Геррнштадта, якого високо цінував за його обізнаність і з яким сам ділився інформацією. Це був член радянської розвідувальної групи, яку Розвідуправління Генштабу РСЧА розмістило в Варшаві. Не підлягає сумніву, що відомості П. Клейста попали в Москву [1, с. 181].

Підтвердженням вище зазначеної позиції Варшави була розмова В. Потьомкіна з В. Гжибовським 11 січня 1939 р. у Москві. На припущення заступника наркома, що маючи до вибору зближення або з більшовиками, або з нацистами, Польща скоріше обере другий варі-

ант, посол відповів, що такої альтернативи реально не існує. «Натомість, – додав він, – вважаємо однаково не бажаною як гітлеризацію Росії, так і більшовизацію Німеччини» [38, арк. 2-3].

Виходячи з вище окресленої ситуації, М. Литвинов на початку 1939 р. намагався перевести радянсько-польські відносини в союзницькі, навіть у площину ймовірного військово-політичного альянсу проти гітлерівської агресії. Однак, на перешкоді цьому стояли як сталінське бачення розвитку двосторонніх відносин, яке незабаром привело до відставки наркома, так і наростаючий тиск нацистської верхівки на офіційну Варшаву, що змушував останню викручуватись і уникати однозначних рішень [36, с. 36]. Тому, на наш погляд, не дивно, що Польща, за словами В. Гжибовського, «зберігала негативне ставлення до багатосторонніх комбінацій, спрямованих проти Німеччини» [29, с. 265].

А це, своєю чергою, посилювало неприязнь до неї з боку Кремля. Так, генеральний консул Другої Речі Посполитої в Києві Є. Матушинський повідомляв її послу в Москві В. Гжибовському 25 лютого 1939 р.: «... продовжується наростаюча ізоляція і стеження за нашим консульством». З нагоди чергових роковин Червоної Армії в газетах з'явилися матеріали антипольського характеру, зокрема мемуари командарма С. Тимошенка про його бої у складі Першої кінної армії, поряд з С. Будьонним і К. Ворошиловим, проти «білополяків» під Козятином і Радзивілом. Є. Матушинський звернув увагу на те, що у згаданих мемуарах польські офіцери зображені «боягузами, полохливими зайцями» [37, арк. 11].

Як впливає з запису бесіди німецького журналіста з П. Клейстом 13 березня 1939 р., останній заявив: якщо в Берліні сподівалися залучити Варшаву на свій бік в якості союзниці у війні проти СРСР, то нині тут переконані, що це неможливо. «Очевидно, – зауважив П. Клейст, – Польща повинна бути спочатку територіально розділена (відокремлення областей, що належали раніше Німеччині, і утворення західноукраїнської держави під німецьким протекторатом) і політично організована (призначення надійних з німецької точки зору керівників Польської держави), перш ніж можна буде розпочати війну з Росією при допомозі Польщі і через Польщу. Із цієї точки зору територіальні зміни в зв'язку з акцією проти Чехословаччини мають надто важливе значення» [3, с. 273].

Через день німецькі війська вступили на не окуповану частину Чехословаччини.

Безперечно, сталінське керівництво ретельно відстежувало позицію Німеччини, західних і сусідніх держав та їх ставлення до СРСР.

На останнє певною мірою проливає світло приватний лист англійського прем'єр-міністра Н. Чемберлена, написаний через 10 днів після ліквідації суверенної Чехословаччини. «Повинен зізнатися, – писав він, – що Росія викликає в мене найглибше недовір'я. Я ніскільки не вірю в її здатність здійснити дійовий наступ, навіть якби вона цього захотіла. І я не довіряю її мотивам, які, на мою думку, мають мало спільного з нашими ідеями свободи. Вона хоче лише розсварити усіх решту. Крім того, багато з малих держав, особливо Польща, Румунія і Фінляндія, ставляться до неї з ненавистю і підозрою» [16, с. 392].

Тодішній розвиток подій у Європі свідчив про наступне: для СРСР складалася небезпечна ситуація, яка означала, що він неминуче опиниться віч-на-віч з Німеччиною. Тому радянські дипломати докладали значні зусилля, аби, не беручи на себе жодних зобов'язань, змусити офіційний Лондон недвозначно пообіцяти допомогу державам-лімітрофам. Спроби першого добитись, щоб Радянський Союз гарантував підтримку своїм сусідам на випадок гітлерівської агресії, потерпіли невдачу [14, с. 248]. 22 березня ТАРС спростувало повідомлення про те, що СРСР запропонував свою допомогу Польщі та Румунії, якщо вони стануть жертвами нападу, оскільки, мовляв, ці країни за нею не звертались і про жодну загрозу їхній безпеці не повідомляли [3, с. 314].

Спростування ТАРС з'явилося того ж дня, коли в Лондоні відкрилася важлива нарада з участю Н. Чемберлена, Е. Галіфакса, Ж. Бонне та інших англійських і французьких високопосадовців. Після неї відбувся витік інформації в пресу про те, що «всі проекти протидії Німеччині зустрічають головні труднощі з боку Польщі. Польща боїться відмовитися від здійснюваної до сих пір полковником Беком політики балансування між Радянським Союзом і Німеччиною. Польща, побоюючись Німеччини, не наслідуються взяти участь у деклараціях проти агресії» [22, с. 158].

Зрештою, офіційний Лондон мав надійні джерела інформації. Ще 30 березня радянський посол тут І. Майський повідомив в наркомат закордонних справ, що, за словами прем'єр-міністра Н. Чемберлена, «британський уряд отримав точні відомості про намір Німеччини напасти на Польщу і що він, Чемберлен, вважає необхідним зараз же попередити Німеччину про те, що Англія у такому випадку не може залишитись стороннім глядачем...» [3, с. 349].

Коли 31 березня 1939 р., за дві години до заяви Н. Чемберлена в палаті общин про надання в односторонньому порядку гарантій допомоги Польщі, міністр закордонних справ Великобританії Е. Галіфакс запитав радянського повпреда в Лондоні І. Майського, чи готова його країна до-

помогти полякам зброєю та іншими поставками на випадок німецького нападу, то останній обмежився тим, що вказав на «відкрите небажання самої Польщі користуватися нашою підтримкою», додавши при цьому: його уряд не бажає «нав'язуватися будь-кому зі своєю думкою», а буде притримуватися «позиції уважного спостерігача» [3, с. 353].

1 квітня М. Литвинов повторив британському послу У. Сідсу, що радянські лідери вважають себе нічим не зв'язаними і будуть чинити згідно власних інтересів, а через два дні він запропонував Й. Сталіну офіційно спростувати через ТАРС поширену за кордоном думку, нібито «ми автоматично будемо постачати Польщу зброєю, авіацією і т. д.» [3, с. 354; 9, с. 246].

4 квітня газета «Известия» дійсно надрукувала повідомлення ТАРС, в якому вказувалося, що всупереч заявам закордонної преси, Радянський Союз не брав на себе зобов'язань на випадок війни постачати поляків військовими матеріалами і закрити сировинний ринок для німців [15].

На думку деяких істориків, британські гарантії, надані полякам, мали серйозні наслідки для СРСР. Вони убезпечували і його від гітлерівської агресії. Москва ніби одержала більш солідний «страховий поліс», ніж пропозиції, надані Варшаві Лондоном і Парижем. Оскільки Німеччина не мала жодної реальної можливості атакувати Радянський Союз, не здобувши попередньо перемоги над Польщею і її західними союзниками. А це означало, як могло здаватись, воєнну кампанію на декілька років. Така ситуація лише посилювала роль Кремля і підвищувала ціну можливої співпраці з ним. Вона розв'язувала руки радянській дипломатії і давала їй можливість вільного обрання лінії закордонної політики: з антигітлерівською коаліцією, з нацистами або строгого нейтралітету [5, с. 78; 32, с. 112; 46, с. 466]. На думку Р. Куллондра, Й. Сталін «придбав заслін на заході, якого він добивався протягом десяти років. З цього моменту він немов би з балкона, будучи в безпеці, може стежити за подіями, що відбуваються [43, с. 263]. Як зазначив Г. Кіссінджер, британські гарантії Польщі та Румунії усунули у Москви останній стимул для вступу у серйозні переговори стосовно альянсу з західними демократіями. Й. Сталін, таким чином, пожинав плоди союзу «де-факто» з Великобританією, не будучи нічим їй зобов'язаним [17, с. 295].

Як бачимо, англо-французькі декларації про гарантії створили в Центрально-Східній Європі нову політичну ситуацію. По-перше, сталінське керівництво, дізнавшись, що Лондон і Париж зобов'язалися самі воювати з Третім рейхом з-за Другої Речі Посполитої, вперше

отримало гарантію того, що його країна за власним вибором може залишитись осторонь європейської війни в разі нападу гітлерівців на Польщу, а, отже, стати арбітром справ на континенті. По-друге, Варшава, підбадьорена зобов'язаннями західних демократій, ще більш вперто могла відкидати будь-яку співпрацю з Москвою проти ймовірної нацистської агресії. По-третє, Німеччина унаслідок односторонніх гарантій Лондона і Парижа отримала більш вагомий шанс на нейтралітет Радянського Союзу на випадок її війни з західними державами з-за Другої Речі Посполитої. Після надання 13 квітня англо-французьких гарантій Греції та Румунії, що мала спільний кордон з Польщею, через усю Європу, від Балтійського до Чорного морів, для Радянської держави був створений гарантійний заслін, за порушення якого Англія та Франція зобов'язалися воювати з Третім рейхом, якщо він посуне на Схід. Звідси істотно збільшився оперативний простір політичних дій Кремля в умовах європейської воєнної кризи, в той час як для Берліна та його противників він істотно звузився [26, с. 44-45].

Водночас Москва не залишала надій залучити Варшаву до антигітлерівської коаліції і визначити взаємні зобов'язання. 31 березня, 1, 2, 4 квітня М. Литвинов і В. Потьомкін зустрічалися з В. Гжибовським, пропонуючи допомогу на випадок німецької агресії, залучаючи до участі в колективних акціях, доводячи, що рівновага на континенті, яку так наполегливо прагне зберегти Ю. Бек, давно зруйнована, а також висловили жаль, що «Польща і Румунія відкидають допомогу Рад» і що Польща не братиме участі в жодній декларації і в жодній консультації спільно з СРСР [10, с. 62-64; 12, с. 71-75; 36, с. 39-49; 38, арк. 4]. У відповідь на це посол знову повторив: «Польський уряд неодноразово заявляв, що, перебуваючи між СРСР і Німеччиною і намагаючись у цьому становищі підтримувати відому політичну рівновагу, він не може примкнути до жодної акції, в якій одна з названих держав виступала би проти іншої... Якщо його (Гітлера –Л.Т.) ставлення до Польщі набере надто агресивного характеру, хитанням польського уряду буде покладено кінець і він силою обставин змушений буде, за допомогою великих держав, «відстоювати незалежність своєї держави» [8, с. 242-243].

У телеграмі до свого МЗС 1 квітня В. Гжибовський просив інструкцій: «Чи можна подавати вище наведене за нашу офіційну точку зору, чи теж маю додати інші коментарі? [38, арк. 5]. У відповіді, що надійшла від Ю. Бека 4 квітня, роз'яснювалось: надаючи величезного значення відносинам зі своїми двома сусідами, Польща не може, проте, як і стосовно Східного пакту, зв'язувати свою політику з полі-

тичними угрупованнями. З огляду на це вона відмовилась також і від участі в Анतिकомінтернівському пакті» [38, арк. 6].

Під час чергової зустрічі з В. Гжибовським, 4 квітня, М. Литвинов на репліку посла про те, що «коли потрібно буде, Польща звернеться за допомогою до СРСР», відповів: «Вона може звернутися, коли буде вже пізно, і що для нас навряд чи прийнятне становище загального автоматичного резерву» [3, с. 359].

Того ж дня, після зустрічі з В. Гжибовським, нарком у листі до радянського повпреда у Німеччині О. Мерекалова вказав на позицію Варшави, що відмовилася підписати запропонований Лондоном проєкт декларації про співпрацю з метою збереження миру і безпеки в Європі, під якою передбачалися підписи Великобританії, СРСР, Франції і Польщі. Через це, мовляв, запланована акція «застопорилась», а британський і французький уряди, «очевидно, зраділи польським запереченням і стали придумувати комбінації без СРСР». Особливо звертає на себе увагу викладена тут думка М. Литвинова про загальні принципи радянської зовнішньої політики, яка, безперечно, відображала позицію Й. Сталіна: «Ми чудово знаємо, що затримати і призупинити агресію в Європі без нас неможливо, і чим пізніше до нас звернуться за нашою допомогою, тим дорожче нам заплатять» [9, с. 252-253].

10 квітня В. Гжибовський був запрошений до В. Потьомкіна, який за дорученням свого уряду поскаржився на зміст промови польського посла в Нью-Йорку Є. Потоцького. Останній нібито заявив, що для Польщі вибір між Третім рейхом і Радянським Союзом – це вибір між двома хворобами. «Не маючи впевненості у тому, що війська, котрі прийдуть на допомогу, залишать Польщу, Польща не має дружніх стосунків з обидвома цими державами», – наголосив Є. Потоцький [38, арк. 18].

У листі радянському повпреду у Франції Я. Сурицю 11 квітня нарком відзначив, що Лондон і Париж прагнуть одержати від Москви односторонні зобов'язання захищати Польщу і Румунію за їх першою вимогою і в тих формах, на які вони самі вкажуть, оскільки, мовляв, підтримка останніх відповідає інтересам СРСР. «Але чому ми повинні брати на себе такі односторонні зобов'язання? – риторично запитував нарком. – ...ми свої інтереси завжди самі будемо усвідомлювати і будемо робити те, що вони нам диктують. Навіщо ж нам заздалегідь зобов'язуватися, не видобуваючи з цих зобов'язань рішуче жодної користі для себе?» [3, с. 371].

В іншому листі до І. Майського того ж дня М. Литвинов висловив стурбованість британськими гарантіями Польщі від 31 березня,

оскільки вони, на його думку, могли при певних обставинах набрати антирадянської спрямованості. «Я допускаю, – зазначав він, – що згода Бека на англійську допомогу мала на увазі антирадянський характер угоди. Особливо неприйнятливим було би приєднання Англії до польсько-румунського договору, тому що, по-перше, він був відверто заключений проти СРСР, а, по-друге, зачіпає бессарабську проблему» [3, с. 372].

10 травня Ю. Бек запросив на бесіду В. Потьомкіна, який повертався через Варшаву з поїздки в балканські країни. Даючи згоду на таку зустріч, новий нарком закордонних справ В. Молотов зауважив, що «головне для нас – дізнатися, як у Польщі складаються справи з Німеччиною. Можете натякнути, що у випадку, якщо поляки захочуть, то СРСР може їм допомогти» [4, с. 394; 8, с. 352].

Інформуючи В. Молотова про годинну розмову з польським міністром, В. Потьомкін зазначив, що шляхом детального аналізу співвідношення сил у Європі і можливостей ефективної франко-англійської допомоги Варшаві підвів Ю. Бека до визнання, що «без підтримки СРСР полякам себе не відстояти». Від себе заступник наркома додав, що Радянський Союз «не відмовив би в допомозі Польщі, якби вона того побажала» [3, с. 444; 29, с. 389].

Через два дні В. Гжибовського прийняв В. Молотов. Інформуючи своє МЗС про зустріч з наркомом, посол звернув увагу на наступне: «...Молотов слухав уважно. Пункт про наші застереження просив повторити три рази, фрагмент про взаємну допомогу – чотири рази... Заявив єдине, що наше ухиляння від дискусії про взаємну допомогу може ту допомогу в разі конфлікту ускладнити... Молотов підтвердив вагу Польщі як великої держави і декларував прагнення до дружніх з нами стосунків... Склалося враження, що ставиться до мене прихильно і з певним довір'ям» [38, арк. 13].

Вище наведене визнання Ю. Бека сприйняли в Москві як доказ того, що полякам не вдалося домовитись з німцями і що, своєю чергою, Берлін не зумів втягнути Варшаву у спільні дії проти СРСР. Додамо також, що вище зазначені позиції керівників НКЗС були спрямовані на порушення польської політики рівноваги. Водночас, на думку деяких істориків, питома вага Другої Речі Посполитої в очах сталінського керівництва зменшувалася, вона не складала для нього вагомому партнера, а все більше виглядала заручницею ситуації, майбутньою жертвою її розвитку, особливо на фоні успіхів просування до розширення співробітництва з Берліном, перед яким Кремль поставив категоричну вимогу: «...для успіху економічних переговорів

повинна бути створена відповідна політична база» [9, с. 386]. Генсек ЦК ВКП (б) схилився на користь не необхідного для справжньої безпеки об'єднання усіх потенційних противників агресивних намірів нацистів, а геополітичного вирішення в імперському стилі [36, с. 43].

Німецька сторона не забарилася з пропозиціями політичного зближення і окреслення контурів майбутньої угоди. Свідченням цього була, зокрема, берлінська зустріч 26 липня тимчасово повіреного у справах СРСР Г. Астахова з завідувачем східноєвропейською референтурою відділу економічної політики МЗС Німеччини К. Шнурре. Зазначивши, що він викладає позицію А. Гітлера та І. Ріббентропа, К. Шнурре запевнив, що «ми пішли б цілком назустріч СРСР» з низки питань. «Стосовно конкретно Прибалтійських країн, то ми готові у ставленні до них повести себе так, як і в ставленні до України. Від будь-яких зазіхань на Україну ми навідріз відмовились за винятком частин, що входили раніше до складу Австро-Угорщини, відносно яких становище не ясне». Розглядаючи в ході розмови польську проблему, німецький представник висловив готовність вирішити її спільними зусиллями: «Ще легше було б домовитись стосовно польської проблеми» [4, с. 137].

Характерно, що на запитання Г. Астахова: «Ну, а якщо Польща, скажімо, поступиться Данцигом? Адже тоді «дружба» може відновитись і, отже, політика стосовно СРСР знову зміниться у гірший бік?» співрозмовник упевнено відповів: «Цього не буде. Відновитися німецько-польські відносини вже не можуть. Вони розладналися остаточно» [4, с. 137].

29 липня статс-секретар німецького МЗС Е. Вайцзеккер уповноважив Ф. Шуленбурга передати В. Молотову: «При будь-якому розвитку польського питання, або мирним шляхом, як ми цього хочемо, або будь-яким іншим шляхом, тобто з застосуванням нами сили, ми будемо готові гарантувати усі радянські інтереси (читай: Західну Україну – Л. Т.) і досягнути розуміння з московським урядом» [45, с. 122].

Через кілька днів І. Ріббентроп запросив до себе тимчасово повіреного у справах СРСР Г. Астахова. Інформуючи про цю зустріч Ф.Шуленбурга, він зауважив: «На випадок такого розвитку подій (конфлікту з Польщею – Л. Т.) я зробив обережний натяк на бажаність досягнення угоди з Росією про долю Польщі» [48, с. 38]. Виконуючи доручення Е. Вайцзеккера, Ф.Шуленбург у розмові з В.Молотовим 3 серпня запевнив останнього, що при будь-якому варіанті розв'язання польського питання не будуть зачеплені інтереси СРСР [4, с. 162].

Назріваюче політичне зближення двох могутніх сусідів Польщі, їх готовність досягти угоди коштом її суверенітету, а, отже, нереальність

принципу «рівновіддаленості», оскільки він виключав домовленість між ними, а вона все більше ставала ймовірною – усе це не було помічено керівником польського зовнішньополітичного відомства. Насамперед тому, що в польському МЗС становище Москви оцінювалось як вельми складне при відсутності будь-якого поля для маневру. Виходячи з ворожого ставлення А. Гітлера до СРСР, непримиренності більшовицької і нацистської ідеологій, Ю. Бек вважав нереальною нормалізацію радянсько-німецьких стосунків [41, с. 58].

Крім того, як зазначив С. Дембський, нацистська верхівка в останній період цілеспрямовано прагнула до створення антирадянського блоку з участю Польщі. В ультимативній формі вона вимагала від останньої погодитись з подібним проектом. Це повинно було переконати її в перманентній антирадянській позиції А. Гітлера. Своєю чергою, Москва намагалася запевнити Варшаву, що жоден поворот її політики стосовно Польщі неможливий, а на випадок конфлікту з Третім рейхом вона може розраховувати на позитивний нейтралітет і поставки сировини [6, с. 12]. Так, 12 червня, після зустрічі з В. Молотовим, В. Потьомкіним, А. Микояном, посол В. Гжибовський повідомив з Москви: радянські представники чітко підкреслили в розмові, що на випадок конфлікту з німцями «можемо на них розраховувати» [38, арк. 10].

Певним підтвердженням видавання бажаного за дійсне є запис розмови Я. Шембека з Ю. Беком 30 травня, під час якої міністр підкреслив першочергове значення відносин з Берліном і висловив бажання «ще раз зробити спробу розумного компромісу», оскільки, мовляв, і «Німеччина бажала би вести з нами переговори» [3, с. 522; 12, с. 114]. І далі він заявив: «...ми йдемо до війни. Невідомо, чи вибухне вона, але Німеччина віддає собі звіт у тому, що якби вона окупувала всю Польщу, то вона зіштовхнулася би тоді з Радами і проти неї виступила би уся Червона армія» [3, с. 523; 12, с. 115].

Вищезазначений матеріал дозволяє зробити деякі висновки. Відносини між Радянським Союзом і Другою Річчю Посполитою у розглядуваний період були складними, суперечливими, відображали специфіку їхніх автократичних політичних систем, свавілля керманців, своєрідність уявлень останніх, породжених тривалим історичним протистоянням, упередженнями, минулими конфліктами. Винятково негативне ставлення Польщі до радянських пропозицій з організації системи колективної безпеки на континенті, амбіційні плани стати фундатором «третьої Європи», потурання анексії Третім рейхом Австрії, участь у розмежуванні Чехословаччини, обіцянки виступити на боці Німеччини в поході на Радянську Україну, ультимативні вимо-

ги до Литви, наростаюча напруга у відносинах з Берліном привели врешті-решт до катастрофічного погіршення воєнно-стратегічного становища Другої Речі Посполитої, що була тепер оточена з трьох сторін гітлерівськими військами.

Зі свого боку, Радянський Союз, зовнішньополітична доктрина якого була надзвичайно ідеологізована, непослідовна і кон'юнктурна, виношував ідею чергового поділу Польщі, в якій вбачав тоді найкрупнішого реального противника.

Варшава і Москва продемонстрували однозначно негативну реакцію на проголошення автономії Карпатської України та ідеї створення «Великої України».

У ході більшовицько-нацистського зближення українське і польське питання розглядалися лише в площині реалізації геополітичних планів обох країн.

Джерела та література:

1. Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой / Л. Безыменский. – М., 2000.
2. В Западной Белоруссии // <http://dtzkyyy.livejournal.com/>.
3. Год кризиса, 1938 – 1939: Документы и материалы: В 2-х томах. – М., 1990. – Т. 1.
4. Год кризиса, 1938 – 1939: Документы и материалы: В 2-х томах. – М., 1990. – Т. 2.
5. Дембски С. Советский Союз и вопросы польской политики равновесия в преддверии пакта Риббентропа-Молотова. 1938 – 1939 годы / С. Дембски // Отечественная история. – 2001. – №2.
6. Дембски С. Польско-советские отношения в оценках Берлина в 30-е годы. Некоторые вопросы / С. Дембски // Мир истории. – 2002. – №5.
7. Документы внешней политики СССР. – М., 1977. – Т. XXI.
8. Документы внешней политики СССР. – М., 1992. – Т. XXII. – Кн.1.
9. Документы внешней политики СССР. – М., 1992. – Т. XXII. – Кн.2.
10. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937 – 1939: В 2-х томах. – М., 1982. – Т. 2.
11. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1969. – Т. VI.
12. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1973. – Т. VII.
13. Дульян А. Мюнхенская конференция 1938 года, 70 лет спустя / А. Дульян // Международная жизнь. – 2008. – №8-9.
14. Дюллен С. Сталин и его дипломаты. Советский Союз и Европа. 1930 – 1939 гг. Пер. с франц. / С. Дюллен. – М., 2009.
15. Известия. – 1939. – 4 апреля.

16. История внешней политики СССР. – М., 1976. – Т. 1.
17. Киссинджер Г. Дипломатия. Пер. с англ. / Г. Киссинджер – М., 1997.
18. Макаручук В. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939 – 1945): історико-правове дослідження / В. Макаручук. – К., 2007.
19. Мельтюхов М. Советский Союз и политический кризис 1939 года / М. Мельтюхов // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? – М., 2009.
20. Наджаров Д. СССР в послевоенной Европе. Октябрь 1938 – март 1939 гг. / Д. Наджаров // Отечественная история. – 2000. – № 2.
21. Нарочницкая Н. Концерт «великих держав» накануне решающих событий / Н. Нарочницкая // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну. – М., 2009.
22. Нарочницкая Н. «Двойная игра великих держав» накануне решающих событий / Н. Нарочницкая // Международная жизнь. – 2009. – № 10.
23. Очерки истории российской внешней разведки: В 6-ти томах. – М., 1997. – Т. 3.
24. Парсаданова В. Эдвард Ридз-Смиглы / В. Парсаданова // Вопросы истории. – 2007. – № 8.
25. Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б) и Европа. Решения «Особой папкой». 1923 – 1939. – М., 2001.
26. Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти томах. – К., 2003. – Т.4.
27. Правда. – 1938. – 10 октября.
28. Системная история международных отношений: В 2-х томах. – М., 2006. – Т. 1.
29. СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939 г.): Докум. и матер. – М., 1971.
30. Трофимович Л. Польша в зовнішній політиці Німеччини і Радянського Союзу / Л. Трофимович // Наукові записки НУОА. Сер. «Історичні науки». – Острог, 2004. – Вип. 4.
31. Трофимович Л. Польська дипломатія у період чехословацької кризи 1938 р. / Л. Трофимович // Наукові записки НУОА. Сер. «Історичні науки». – Острог, 2008. – Вип. 10.
32. Фляйшхауэр И. Пакт Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии 1938 – 1939. Пер. с нем. / И. Фляйшхауэр – М., 1991.
33. Христофоров В. Мюнхенское соглашение – пролог Второй мировой войны (по архивным материалам ФСБ России) / В. Христофоров // Новая и новейшая история. – 2009. – №1.
34. Цернак К. Конец эпохи великих держав в европейской политике / К. Цернак // Вопросы истории. – 1993. – №5.
35. Черчилль У. Вторая мировая война / У. Черчилль. – М., 1991. – Т.1.
36. Яжборовская И., Яблоков А., Парсаданова В. Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях / И. Яжборовская, А. Яблоков, В. Парсаданова. 2-е изд. – М., 2009.

37. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Ministerstwo spraw zagranicznych. Widział Wschodni (далі – AAN. MSZ. WS). – Sygn. 6711.
38. AAN. MSZ. WS. – Sygn. 6756.
39. Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik. Serie D. IV. – Waschingon, 1948.
40. Batowski H. Antecedencje 17 września 1939 / H. Batowski // 17 września 1939. Materiały z ogólnopolskiej konferencji historyków. – Kraków, 25-26 października 1993. – Kraków, 1994.
41. Beck J. Przemowienia, deklaracje, wywiady / J. Beck. – Warszawa, 1939.
42. Centralne Archiwum Wojskowe. Oddział II. Sztab Główny. Sygn. I- 303. 4. 5470.
43. Coulondre R. De Staline a Hitler. Souvenirs de deux ambassades 1936 – 1939 / R. Coulondre. – Paris, 1950.
44. Dziennik i teki Jana Szembeka (1935 – 1945) (далі Dziennik i teki). – London, 1972. – T. IV.
45. Hass G. 23 August 1939. Der Hitler – Stalin – Pakt. Dokumentation / G. Hass. – Berlin, 1990.
46. Kornat P. Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop – Molotow / P. Kornat. – Warszawa, 2002.
47. Materski W. Tarcza Europy: stosunki polsko-sowieckie 1918 – 1939 / W. Materski. – W-wa, 1994.
48. Nazi – Soviet Relations, 1939 – 1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office. – Washington, 1948.
49. Polska polityka zagraniczna w latach 1926 – 1932. – Paryż, 1990.
50. Polskie dokumenty dyplomatyczne. 1939. – W – wa, 2005.
51. Tomaszewski J. Warianty dyplomacji w Europie Środkowej w latach 1938 – 1939 / J. Tomaszewski // Akta Universitas Wratislaviensis. – Wrocław, 1981. – Nr. 543. – Historia XXXVI.
52. Zaczyniasz M. Józef Beck i «polityka równowagi» / M. Zaczyniasz // Dzieje Najnowsze. – 1988.

Тетяна Самсонюк

БОРОТЬБА РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ З ОУН НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ТА РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ (1940 РІК)

У статті досліджуються дії карально-репресивних органів радянської влади у 1940 р., спрямовані на знищення осередків ОУН, що діяли на території Рівненської та Волинської областей.

Ключові слова: ОУН, НКВС, Рівненська область, Волинська область.

В статье исследуются действия карательно-репрессивных органов советской власти в 1940 г., направленные на уничтожение ячеек ОУН, которые действовали на территории Ровенской и Волынской областей.

Ключевые слова: ОУН, НКВД, Ровенская область, Волынская область.

The repressive actions of the Empire of the Soviet authorities in 1940, aimed for the destruction of the group of OUN, which operated in the territory of Rivne and Volyn regions are investigated in the article.

Key words: National Committee for Internal Affairs (NCIA), Organization of the Ukrainian Nationalists (OUN), Rivne region, Volyn region.

Відколи на карті світу Україна постала як незалежна держава, вітчизняні науковці намагаються дослідити всі етапи її державотворчого процесу. Незаперечним є факт, що Організація українських націоналістів (далі – ОУН) відіграла не останню роль на шляху до проголошення незалежності – визначального мотиву створення і діяльності організації.

Констатуючи державотворчу мету ОУН, зауважимо, що більшість сучасних досліджень, котрі присвячені цій політичній силі, зосереджені на діяльності організації у 1929 – 1939 рр. і післявоєнного періоду. Натомість 1939 – 1941 рр. розглядаються здебільшого побіжно [5], часто у контексті узагальнення відомостей про конкретних діячів ОУН-УПА [3], чи окремих підрозділів організації [1].

На тлі тенденцій, що визначилися у вивченні історії ОУН в су-

часній вітчизняній історіографії, маємо за мету заповнити певну лаку: дослідити діяльність силових структур радянської влади, спрямовані на знищення націоналістичного підпілля в 1940 рр., зокрема, з'ясувати методи ведення боротьби з «бандформуваннями», що діяли на території Рівненської і Волинської областей. Водночас вважаємо за необхідне зауважити, що ці адміністративні одиниці в 1939 – 1941 рр. не відзначалися ані лідерством в націоналістичному русі, що важливо з точки зору вивчення тенденцій розвитку національно-визвольних сил у нових суспільно-політичних реаліях, ані в радянському реформуванні суспільства, що, в свою чергу, значимо з погляду на динаміку становлення тоталітарного суспільства в Західній Україні.

Маючи досвід підпільної діяльності, набутий за часів Другої Речі Посполитої, ОУН намагалася протистояти новій окупаційній владі, яка захопила волинські землі 17 вересня 1939 р. Володіючи оперативною інформацією стосовно праворадикальної організації українських націоналістів, карально-репресивні органи СРСР з перших днів взялися до встановлення контролю над її діяльністю. Найбільшого апогею протистояння двох сторін досягло у 1940 р. На цей час НКВС вже оперував інформацією польської поліції – наслідок захоплення радянськими військами й силовими підрозділами архівів – та налагодив роботу мережі інформаторів у кожному населеному пункті краю.

Особливо вдалими для органів НКВС на території Рівненської та Волинської областей були березень – квітень 1940 р. Арешт членів Львівської крайової ексекутиви ОУН (березень – квітень 1940 р.) та свідчення заарештованих на допитах стали поштовхом до розробки кількох агентурних справ НКВС у Волинській області. Як реакція на розбудову оунівського підпілля за агентурною справою «Повстанці», впродовж двох місяців 1940 р. арештовано 17 членів організації. За літо того ж року силами карально-репресивних органів ліквідовано більшу частину Устилузького районного і Володимир-Волинського надрайонного проводу ОУН [1, с. 15]. Енкаведисти мали достатньо інформації стосовно зв'язків волинських підпільників з Центральним проводом (ЦП) ОУН. Розпочалося активне «полювання» відділів НКВС за спецкур'єрами організації.

Дії місцевих органів внутрішніх справ постійно контролювалися особисто наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією. Зі «спеціальних повідомлень», що регулярно надходили від НКВС УРСР на його адресу, відомо, що, зокрема, влітку 1940 р. у провадженні Волинського УНКВС знаходилися дві агентурні справи «Недобиті» і «Виродки». У рамках цих справ проводяться оперативні дії по встановленню

місця знаходження і арештах низки членів ОУН, які перейшли на не-легальне становище у Луцькому районі. Використовуючи агентурну інформацію про створення терористичних і диверсійних груп з числа членів ОУН, Волинським УНКВС розроблено план, відповідно до якого 6 липня 1940 р. проводилася спецоперація, що здійснювалася за двома напрямками. Перший був спрямований у с. Цеперів, де у клуні керівника ОУН К. Савчука у ході збройної сутички з енкаведистами покінчив життя самогубством керівник районної організації ОУН К. Шверда. Протистояння закінчилося арештом К.Савчука, Р. Вегери та Н. Мазурчука. Серед захоплених радянськими силовими структурами трофеїв виявилось 5 револьверів, списки учасників організації з псевдонімами з кількох районів, а також карти і плани підпільної роботи членів ОУН у Волинській області.

Другий напрямок спецоперації передбачав арешт члена ОУН А. Римарчука, жителя с. Баїв. Оскільки останнього не було вдома, оперативна група НКВС влаштувала засідку у його помешканні. При обшуку житла було вилучено гвинтівку, 100 патронів до неї та націоналістичну літературу. В ході операції арештовано керівника ОУН с. Лаврів Ф. Пом'яновського. Потрапивши в оточення енкаведистів, А. Римарчук застрелився. Використавши вогнепальну зброю, один з членів організації зумів утекти.

Загалом силами обласного УНКВС за згаданими агентурними справами арештовано керівника організації А. Бречко та шість її членів. До в'язниці також потрапили власники конспіративних квартир організації – родина Савчуків [3, с. 59-60]. Незважаючи на всі подальші операції чекістів і військових, які проводилися на території Волинської та Рівненської областей (вересень, грудень 1940 р.), ОУН не припиняє своєї діяльності.

У доповіді наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 13 листопада 1940 р. повідомляється про численні випадки, як стверджується в документі, політичного бандитизму, терористичних актів, спроб убивства партійно-радянського активу, диверсій з боку українських націоналістичних елементів. Також І. Серов зазначає, що зусилля у використанні агентури в керівних колах ОУН не дали бажаних результатів, оскільки агенти не мали відповідного авторитету або, з точки зору спецслужб, виявилися зрадниками. Щодо Львівської крайової екізекутиви, стверджувалося в доповіді наркома внутрішніх справ, то, незважаючи на численні спецоперації силових структур, остання виявила здатність швидко трансформуватися і, незважаючи на протидію НКВС, налагоджува-

ти контакти з іншими регіонами. Для покращення діяльності НКВС УРСР її керівник основним завданням в агентурно-оперативній роботі визначає: форсоване введення у керівні кола ОУН кваліфікованої і авторитетної агентури, її проникнення у керівництво Львівської ексикутиви, захоплення проводу в свої руки і перехоплення каналів зв'язку останньої з низовими ланками (наявними по всій території Західної України) та закордоном; проведення агентурою заходів по масовій деморалізації серед членів низових ланок ОУН; виявлення і планомірна ліквідація активу ОУН [3, с. 93-94].

Слідство у справах активних членів ОУН, заарештованих наприкінці 1939 – на початку 1940 рр., дає підстави карально-репресивним органам здійснити численні арешти серед місцевого населення. Намагаючись попередити розширення ОУН за рахунок молоді та запобігти запланованому на грудень 1940 р. повстанню, радянські силові структури вдаються до превентивних арештів українського юнацтва, що проявляло симпатію чи співчуття до членів ОУН.

Успіхи карально-репресивних органів у акціях з ліквідації ОУН не в останню чергу визначалися заходами, спрямованими на вербування членів організації. Ті, хто з тих чи інших причин став на шлях співпраці з спецорганами, видавали місця знаходження криївок, схронів з боєприпасами і провізією. Як відповідь на зраду, ОУН вдається до терактів, жертвами яких ставали як ті члени організації, що перейшли на сторону радянських спецорганів, так і пересічні громадяни. З осені 1940 р. за наказом ЦП ОУН всіх, хто погодився на співробітництво з НКВС (т.зв. «декларантів»), у цілях безпеки наказано знищувати [1, с. 16].

Незважаючи на запобіжні заходи карально-репресивних органів, осередки ОУН на місцях продовжували діяти у багатьох населених пунктах Волинської і Рівненської областей. Аналіз частини архівно-слідчих справ на членів ОУН, що зберігаються в Держархіві Рівненської області, дає підстави припускати, що організатори і провідники її місцевих осередків не завжди мали змогу узгоджувати свою діяльність з керівними центрами, що знаходилися у Кракові та Львові. В умовах, коли члени ЦП потрапляють у місця позбавлення волі, на Рівненщині діяльність ОУН провадиться під керівництвом випускників Рівненської та Кременецької гімназій, що повернулися до своїх сіл і перейшли на нелегальне становище.

Зокрема, у Межиріцькому районі роботу з залучення до лав ОУН активно проводив 19-ти літній Г. Пивоварчук, який ще в 1938 р., будучи учнем гімназії, вступив до організації. Тривалий час енкаведисти безрезультатно намагалися вирахувати підпільника, оскіль-

ки той добре володів правилами ведення конспіративної діяльності. Вербуючи в організацію нових членів, він давав їм псевдо (А. Маліновський – «Шпеник», А. Процик – «Хміль») [5, арк. 27]. Створивши організаційні трійки – первинні ланки ОУН у кількох селах району, Г. Пивоварчук почергово проводив нелегальні зібрання, на яких обговорювалися питання, пов'язані з підпільною діяльністю організації.

Присутність всюдисущих інформаторів НКВС не стала перепорою діяльності ОУН напередодні німецько-радянської війни в Острозькому та Демидівському районах. З квітня по грудень 1940 р. функції підрайонного керівника організації тут виконував В. Холод. Під час довготривалих допитів слідчі Рівненської в'язниці з'ясували, що за допомогою свого замісника С. Холодюка В. Холод давав накази станичним Ф. Тарасюку і Васейко купувати вогнепальну зброю для повстання, розповсюджував націоналістичну літературу. Перед станичними поставлено завдання стосовно формування мобілізаційних списків членів ОУН с. Повча та збору медикаментів для потреб організації [6, арк. 223]. Також за наказом підрайонного в день виборів до Верховної ради в с. Повча О. Прокопчуком було вивішено жовто-блакитний прапор [6, арк. 224]. Таку діяльність слідчі органи оцінили в душі радянського правосуддя: за постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 29 липня 1942 р. В. Холод та Ф. Тарасюк засуджені до вищої міри покарання – розстрілу. Інших фігурантів кримінально-слідчої справи засуджено до 10-ти років виправно-трудових таборів [6, арк. 222-223].

За умов тотальних арештів ОУН намагається зберегти кожного члена організації. Аби не привертати до себе уваги енкаведистів, частиною місцевих осередків організації було вирішено відмовитися від радикальних методів боротьби. Під керуванням підрайонного коменданта Г. Рибак у 1940 – 1941 рр. чисельно збільшується організація в с. Уїздці Рівненського району [6, арк. 194]. Після встановлення радянської влади, її діяльність обмежилася проведенням нелегальних зібрань, збором коштів на бойовий фонд ОУН та утримання тих членів організації, які перейшли на нелегальне становище [6, арк. 195].

На початку 1940 р. увагу карально-репресивних органів привертає співпраця членів ОУН, що перебували на території Генеральної Губернії, з місцевими членами опозиції. Від часу встановлення радянсько-німецького кордону українські націоналісти облаштували систему збірних пунктів, які займалися переправлянням підпільників до Генерал-губернаторства. Зокрема, збір нелегалів проводився біля с. Жидичин Ківерцівського р-ну, звідки біженці направлялися до та-

ємної переправи у с. Козятин Горохівського р-ну. Таким чином лише у жовтні 1940 р. з території Волинської області було переправлено 4 групи оунівців кожна по 9-10 осіб [1, с. 12]. Водночас значна частина нелегалів перейшла до німецької зони окупації з власної ініціативи і без допомоги посередників.

Зусиллями радянських прикордонників чимало груп оунівців та поодиноких членів організації, які намагалися перетнути кордон, було ліквідовано. Так, житель с. Лаврів Луцького р-ну О. Галамага в листопаді 1940 р. при спробі нелегального перетину прикордонної смуги з німецькою зоною окупації був затриманий прикордонним патрулем і переданий НКВС [1, с. 13].

На початку 1940 р. напрямок руху оунівців-нелегалів змінюється. Пройшовши підготовку на території Генералгубернаторства, вони знову нелегально повертаються на Волинь. Частина таких акцій завершується не на користь членів ОУН. Прикладом невдалого переходу кордону з боку підконтрольної Німеччині території є сутичка на дільниці 90-го Володимир-Волинського прикордонного загону з групою оунівців у складі 127 осіб. Пройшовши підготовку емісара Краківського проводу «Яворського», група прямувала в напрямку Волинської області. Однак, зазнавши значних втрат у час бою, вона була змушена повернутися назад [1, с. 15].

Не пощастило при перетині кордону і Т. Кульчинській – доньці священика дерманської церкви Є. Кульчинського, що 20 червня 1940 р. намагалася здійснити нелегальний перехід кордону разом з Т. Бульбою-Боровцем. Дівчина загинула у Луцькій в'язниці НКВС [10, с. 16–19]. Загалом упродовж 1940 р. радянськими прикордонниками затримано близько 5000 осіб, запідозрених у співпраці з німецькою розвідкою. Більшість з них були членами ОУН [2].

Ще одним способом послаблення впливу ОУН серед місцевого населення стала призовна кампанія до лав Червоної армії та Військово-Морського флоту. Запланована на 15-20 вересня 1940 р. у Рівненській області, вона мала охопити призовників 1917 – 1919 року народження [7, арк. 33-34]. Підготовчі курси з вивчення російської мови і різного роду агітаційні зустрічі для призовників були покликані пропагувати «щасливе радянське майбутнє». Та іноді такого роду заходи опосередковано сприяли виявленню радикально налаштованої молоді, яка в подальшому потрапляла в тенета енкаведистів. Так, причиною арешту жителів Корецького району Осипчука та Андрійчука стали їх висловлювання на одному з агітаційних заходів. Перший, зокрема, заявив: «Побачите, що до зими совєтів не буде. Ми цій владі служити

не повинні. Коли мене візьмуть до війська і розпочнеться війна – воювати не підду, а якщо доведеться, то краще здамся ворогу» [7, арк. 36].

Ще одним актом, спрямованим проти консолідації українських націоналістів, стали вислання. Депортаційна політика радянської влади мала на меті очистити прикордонні території від української опозиції, яка в умовах війни могла перейти на бік ворога, а також позбавити націоналістичне підпілля матеріальної підтримки. Даній меті слугували друга депортація, котра відбулася навесні 1940 р. Вона здійснювалася відповідно спеціальній постанові, ухваленій РНК СРСР за № 289-127 сс від 2 березня 1940 р. Серед кількох груп населення, що потрапили під дію зазначеного документу, виявилися українські націоналісти, громадські і політичні діячі, а також ті родини, в яких не було годувальників, які, на думку представників влади, були або арештованими, або втекли до німецької зони окупації [9, с. 27]. Розпочате 13 квітня 1940 р. примусове виселення охопило 120 тис. осіб з Рівненської та Волинської областей [9, с. 28].

Загалом, згідно даних НКВС УРСР, упродовж жовтня 1939 – грудня 1940 рр. у західних областях України було ліквідовано 96 великих і 256 дрібних українських підпільних формувань [8, с. 24].

Отже, 1940 р. є знаковим в процесі боротьби спецслужб СРСР з українським націоналістичним підпіллям. Така його оцінка зумовлюється тим, що саме цей рік став кульмінаційним у процесі наступу радянської влади на ОУН. Серед дій, які застосовані в цей час, – не тільки арешти членів цієї організації, але й депортація, що призвели до урізання соціальної бази підпілля, а також ті заходи, які безпосередньо чи опосередковано сприяли сповідуваній радянською владою меті – призовна компанія, паспортизація тощо. Вивчення останніх – завдання, які сприятимуть подальшій розробці проблеми протистояння радянських спецслужб з українським націоналістичним підпіллям на першому етапі Другої світової війни.

Джерела та література:

1. Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині / Я. Антонюк. – Луцьк: Волинська книга. – 2007.
2. Веденєєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб. Нотатки до історії Служби безпеки Організації українських націоналістів / Д. Веденєєв, В. Єгоров // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. – 1998 р. – № 1-2. – Режим доступу: // <http://oun-pa.org.ua>.
3. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – К.: ПП Сергійчук В.І., 2007. – Т. 1.

4. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939 – 1955 / В. Сергійчук. – К: Українська видавнича спілка, 2005.
5. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 2771. – Оп. 2. – Спр. 1036.
6. ДАРО. – Ф. 2771. – Оп. 2. – Спр. 5463.
7. ДАРО. – Ф. П 400. – Оп. 3. – Спр. 1.
8. Пекуча правда історії: Документи ГДА СБ України про діяльність радянських органів державної безпеки у 1939–1941 рр. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009.
9. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область. – Кн. 1. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006.
10. Шморгун Є. Рано-вранці вітри заголосять... / Є. Шморгун. – Рівне: Азалія, 1994.

Володимир Борщевич

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ВОЛИНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті простежено вплив військово-політичних та внутрішньо-станових чинників на зміну чисельного складу православного духовенства Волині протягом 1939 – 1945 рр., окреслено причини, напрями і масштаби переміщень священників краю, особливу увагу звернуто на долю чернецтва.

Ключові слова: православне духовенство, чернецтво, Волинь, війна.

В статье прослежено влияние военно-политических и внутренне-сословных факторов на изменение численности православного духовенства Вольни на протяжении 1939 – 1945 гг., очерчено причины, направления и масштабы передвижений священников края, особенное внимание обращено на судьбу монашества.

Ключевые слова: православное духовенство, монашество, Вольнь, война.

In the article influenced the military, political and class factors on change of number of orthodox clergy of Volyn in 1939 – 1945. It is named the reasons, directions and scales of movings of priests of edge. The special attention is turned on a monkhood.

Key words: the orthodoxy clergy, the monkhood, Volyn, war.

Протягом різних періодів існування волинського православного духовенства його чисельні параметри свідчили про «комфортність» почування верстви в тих чи інших політичних і соціально-економічних конфігураціях. Друга світова війна стала часом найбільших потрясінь століття, які позначились і на кількісних характеристиках волинського кліру. Їх взаємозв'язок, масштаби втрат і джерела поповнень спробуємо проілюструвати мовою історичних фактів.

На сталінські та нацистські репресії, скеровані проти православного духовенства в роки Другої світової війни, звертали увагу зарубіжні дослідники. Так, Ф. Геєр став творцем вигадки про масові акції українського підпілля проти автономного духовенства краю [65]. За ним неправдиві відомості охоче повторили Д. Поспеловський [57] і М. Шкаровський [63] та інші. Жоден із науковців не взявся за вивчен-

ня волинського духовенства в роки війни, а надто за встановлення істинних обсягів втрат верстви і їх причин.

З огляду на недостатню увагу науковців до питання, спроби фальсифікації минулого метою статті вважаємо встановлення реальних чисельних параметрів верстви.

Восени 1939 р. Радянський Союз включив Волинь до свого складу, розпочавши новий етап в житті духовної верстви краю. Більшовицький режим відразу розгорнув широку антицерковну кампанію. Серед перших жертв тоталітарної влади був о. Стефан Яновський, якого вивезено в Казахстан у концентраційний табір [59, с. 118]. Частина священників рятувалась втечею в зону контролю вермахту. До таких належали о. Авксентій Рудіков [1], о. Іов (Скакальський) [46, с. 7]. У січні 1940 р. Волинь із сім'єю залишив священник Віталій Сагайдаківський [59, с. 118], о. Василь Варварів із родичем о. Йосипом Василевим [12, с. 37], а в березні – о. Іван Кремінський [52]. Німецько-радянськими домовленостями про переміщення населення скористався у 1940 р. о. Павло Пашевський і під виглядом волинського німця залишив радянську територію[5].

Не лише безпосередні репресії позначилися на чисельності духовенства і їх сімей, але й тяжка моральна атмосфера, постійне очікування переслідувань. Саме це стало причиною психологічних потрясінь і смерті матушки священника Павла Артемюка зимою 1939 – 1940 рр. [61, с. 20]. У 1940 р. енкавеєсівці розстріляли о. Данилевича разом із братом [64]. У червні того ж року заарештовано настоятеля церкви с. Забороль Рівненського повіту о. Івана Сиротенка [15]. Ієрей свідчив, що в радянській тюрмі загинули о. Василь Степанович та псаломщик Борис Буткевич. Траплялися втрати духовною верствою членів через відмову від сану. Факт деградації священника зафіксовано в Острожецькому районі на Рівненщині, де о. Борис Атаманенко 2 червня 1940 р. відмовився від сану [2].

Радянське панування на Волині, як це не дивно, відкрило можливість повернення в православ'я тих, хто перейшов в унію. У 1940 р. о. Вікторовський вийшов зі складу уніатського кліру, а в наступному був приєднаний до Православної церкви єпископом Полікарпом (Сікорським) [19, арк. 40]. Зазнало втрат волинське чернецтво. Наприклад, в Обицькому Миколаївському жіночому монастирі з 64 сестер залишилась 20 станом на 1 січня 1941 р. [7].

Початок німецько-радянської війни також позначений арештами волинського духовенства. Перед відступом сталінський режим провів своєрідну зачистку, жертвами якої стали архієпископ Олексій (Громадський), о. Леонід Петропавловський, о. Михайло Яковлів, о. Пилип

Брянський та інші. Владика Олексія енкавеєсівці заарештували вночі 22 червня в Крем'янецькому Богоявленському монастирі [53, с. 303].

Трагічним виявився арешт для о. Михайла Яковліва. Радянські каральні органи затримали священника Рівненського собору 23 червня 1941 р. Пізніше о. Михайло потрапив в Астраханську в'язницю № 2 [44, арк. 28]. Матеріали справи рівненські енкавеєсівці згодом загубили. В Астрахані справу відновили і на підставі показів свідків вважали, що Яковлів заслуговує на 8 років тюрми. Однак, рішення суду священник не дочекався і помер, як писали енкавеєсівці, «від за-непаду серцевої діяльності» 19 червня 1942 р. [44, арк. 45]. На другий день німецько-радянської війни більшовики заарештували о. Пилипа Брянського [36, арк. 21]. Священник походив з волинської духовної родини, закінчив духовну семінарію в Крем'янці. Отець Пилип належав до молодой національно-свідомой генерації волинського духовенства. Отець Тимофій Міненко зазначав, що протягом радянської окупації арештовано 50 священників, яких замордовано і розстріляно, а більшість вивезено в радянські концентраційні табори [53, с. 303].

Релігійна політика німецької окупаційної влади полягала у використанні Православної церкви з пропагандистською метою – дозволено відкриття церков, монастирів, в окремих випадках урочисто. Не йшлося про підтримку якогось напрямку. Важливим було не допустити створення єдиной Української автокефальної православної церкви. Названі обставини відкрили перед волинським духовенством шлях поповнення рядів.

Окремі з священників, котрі врятувались від радянських репресій втечею у Генеральну Губернію, після початку німецько-радянської війни повернулись на Волинь. Серед них і відомий український душпастир Микола Малюжинський [14, с. 159]. Відновлено чернече життя в Зимненському монастирі. До 6 черниць владика Полікарп (Сікорський) прислав ще 6 осіб [53, с. 301].

Церковне відродження торкнулось Житомирщини. У вересні 1941 р. у Житомирі відкрито всі храми і в трьох із них здійснювали відправи. У чотирьох навколишніх селах також діяли церкви. Реєстрацію духовенства, ремонт храмів взяв на себе відділ культів Житомирського обласного управління [58]. Загалом же протягом 1941 – 1943 рр. у Житомирі діяло шість храмів, а в області – приблизно 330 церков і молитовних будинків Автономної церкви [20, арк. 70]. Відновлення церковного життя на східних землях породило попит на священничі кадри. Джерелом їх постачання стала Волинь. Наприклад, відомо, що восени 1941 р. на Харківщині з'явився о. Кравчук [23, арк. 78]. Як

правило, єпископи Автокефальної і Автономної церков (у переважній більшості вихідці з Волинської єпархії) на перших порах розв'язували кадровий голод, запрошуючи на службу волинське духовенство.

Для заповнення вакантних парафій Волинської єпархії протягом серпня-грудня 1941 р. рукоположено 20 священників [31, арк. 22]. Загалом в окупаційний період висвяту отримало понад шістдесят осіб. Крім ієрейських у другій половині 1941 р. здійснено й низку архієрейських висвят. Православні єпископи зібрались у серпні в Почаєві на собор, де проголошено Автономну церкву в Україні. Протягом 8-10 лютого 1942 р. у Пінську рукоположено двох єпископів для Автокефальної церкви в Україні – владик Никанора (Абрамовича) та Ігоря (Губу). Вже 13 березня єпископ Никанор прибув у Київ для організації парафіяльного життя [11, с. 9].

Володіємо документами про чисельність парафій Крем'янецької округи у лютому 1942 р. – сто двадцять п'ять парафій, включно із Загаєцький монастирем, обслуговувало 115 священників [2]. Порівняно із 1921 р. число духовенства округи суттєво не змінилось.

Про волинське духовенство як донора церковних кадрів для усієї України свідчать численні призначення. У 1942 р. настоятелем собору у Вінниці став о. Ростислав Квасницький [47, с. 8]. На початку березня в Проскурові у Свято-Покровському храмі о. Микола Скрипник (родом з Волині) з дияконом Рижевським відслужили панахиду по Тарасові Шевченкові [62]. Відомо також про виїзд у Прилуки на Полтавщині Платона Чирви [22, арк. 136].

Газета «Волинь» на початку липня 1942 р. повідомляла, що в Україні діє чотирнадцять єпископів і понад 500 священників у 500 парафіях Автокефальної церкви. На думку автора інформації – це 80-85% організованих громад в Україні [16], що було очевидним перебільшенням.

Творення єпископату в 1942 р. мало на меті заповнити вакуум у східній Україні. Одним із кандидатів в архієреї став архімандрит Серафим (Кушнерук) [32, арк. 53]. Після рукоположення в єпископи 31 липня його призначено вікарним єпископом Херсонсько-Миколаївської, пізніше правлячим Мелітопільсько-Таврійської єпархії.

Мав відповідні результати процес організації Рівненсько-Крем'янецької єпархії Автокефальної церкви. Вже у вересні 1942 р., згідно із реєстром, вона нараховувала 219 парафій [35]. За час перебування на Рівненській вікарній кафедрі з середини липня до кінця грудня 1942 р. єпископ Автокефальної церкви Платон (Артемюк) здійснив 13 дияконських свячень, 10 священничих і 2 постриги в іподиякони та 1 в читці [42, арк. 1].

Грудень 1942 р. започаткував сумний перелік жертв серед волинського духовенства. 27 грудня в храмі Дерманського монастиря відправлено панахиду по вбитому священикові Шишликові [29, арк. 34]. Отець походив із Дерманя і на запрошення єпископа Симона (Івановського) служив у Чернігові. Очевидно, у грудні він загинув від рук радянських партизан. Розгортання у 1943 р. українського руху опору й відповідні каральні акції нацистів безпосередньо заторкнули волинське духовенство. Окупаційна влада вважала, що православні священики відповідальні за повстання і можуть вплинути на його учасників. У лютому німці за допомогою польської поліції прибули «умиротворювати» с. Варковичі на Дубенщині: заарештовано 22 особи серед них – о. Андрія Кирилюка та диякона Мойсея Фірковського. Восьмого березня їх та кілька сотень українців, заручників Рівненської в'язниці, розстріляли [10]. У с. Сенкевичівка на Волині 6-8 квітня 1943 р. нацисти затримали представників місцевої української адміністрації і священика [26, арк. 83]. В останній третині квітня вбито настоятеля храму с. Навіз, а в с. Доросині затримано священика, дяка, вчителя та інших осіб – усього 10 чоловік [26, арк. 84]. Під час нападу на с. Ставрів німецькі карателі та їх спільники, – польська поліція, заарештували о. Саковича. Сталося це 29 квітня. На другий день Пасхи 1943 р. радянські партизани розстріляли у вівтарі храму священика Олександра Білецького [6].

Резонансне вбивство сталося 7 травня 1943 р. Дорогою в Луцьк автомобіль крем'янецького гебітскомісара обстріляли українські партизани мельниківської орієнтації. Загинули глава Автономної церкви митрополит Олексій (Громадський), секретар Волинської духовної консисторії протоієрей Федір Юркевич, перекладач Марко Жихарєв та водій Олександр Мельничук [55]. Убивство церковного адміністратора намагались використати нацисти з пропагандивною метою – у пресі заявлено, що злочин здійснили радянські партизани [54]. Відповідні тексти повідомлень розіслало Німецьке інформаційне бюро усім легальним часописам краю для обов'язкового опублікування.

Оформлення конкуруючих серед православного духовенства Волині української та проросійської груп в церковні інституції призвело до перенасичення краю духовними кадрами. Вірні не мали відповідних ресурсів для утримання усіх рукоположених. З'явилися заштатні священики, котрі не мали місця служби. Дубенський автономний благочинний протопресвітер В.Ковальський доповідав 17 червня 1943 р. у консисторію в Крем'янці про наявність позаштатних священиків. Таких у благочинні нараховувалось аж дванадцять осіб [2]. Серед тих, хто не мав парафій благочинний Вербівської округи протоієрей С. Кващев-

ський, колишній військовий священник Тихон Киричук, протоієрей Терентій Шиманов та інші. Окремі із позаштатних були невогребовані через небажання громади мати священника Автономної церкви.

На Радивилівщині влітку 1943 р. було лише два позаштатних священники: отець Костянтин Швець в Опарипсах як помічник свого батька-настоятеля і диякон Григорій Андросюк, котрий чекав висвяти в ієреї [2]. Не мав парафії й о. Макарій Казмірук. Священник закінчив пастирський богословський курс, отримав ієрейську висвяту на початку травня 1943 р. і вдома чекав призначення. Не прийняли о. Леоніда Павловського парафіяни Зборишова Берестецького благочиння і він залишився запасним священником деканату та помічником о. Іоана Нікольського [2]. Другим заштатним священником деканату рахувався німецький о. Федір Зазулевич.

Своєрідним місцем концентрації заштатних священників став Крем'янець. Вісім осіб духовного стану проживало в місті: один із них – о. Флор Карнковський – мав більше сімдесяти років і не міг виконувати пастирські обов'язки; два диякони о. Володимир Ганжук і о. Тимофій Ключ – вважалися приписаними до Миколаївської церкви Богоявленського монастиря; інші залишались без призначення. Загалом же у Волинській єпархії Автономної церкви мешкав 21 позаштатний священник і диякон.

З офіційних видань Автокефальної церкви дізнаємось про чисельність парафій, а, отже, й духовенства Рівненсько-Крем'янецької єпархії. У її шести округах (Рівненській, Дубенській, Костопільській, Крем'янецькій, Заславській та Антонінській) нараховували 208 парафій. Припускаємо, що майже така ж кількість священників їх обслуговувала [33, арк. 7]. У складі Автокефальної церкви на той час вже перебував Дерманський монастир. Загалом, влітку 1943 р., за церковними даними, автокефальний напрям мав в Україні 15 єпископів і понад 3000 священників [45, с. 9].

Друга половина 1943 р. помічена зростанням репресій проти православного духовенства. На Преображення Господнє, 19 серпня, у Дратові, неподалік Любліна, німці розстріляли священника [51, с. 33]. Жертвою нацистських репресій став настоятель автокефальної парафії в Майкові на Рівненщині протоієрей Володимир Тучемський. Про це у резолюції 23 серпня 1943 р. згадував єпископ Платон (Артемюк). Після смерті о. Тучемського залишились матушка Надія і доньки Марія, Лариса та Віра [38, арк. 158].

Під час чергової каральної акції проти УПА 3 вересня 1943 р. у Мильцях нацисти спалили усі селянські хати, пограбували місцевий Миколаївський монастир, ігумена Феофіла, ігумена Іоана, послушни-

ків Корнилія і Михаїла вбили і спалили [28, арк. 15]. Також від рук окупантів загинули послушники Павло та Всеволод [13, с. 45]. Менш трагічним виявилось прибуття 9 вересня німецької каральної групи і фольксдойчів у Ситно поблизу Дубно. Вони заарештували місцевого священика під час відправи [28, арк. 1]. Двома днями раніше німці взяли заручниками 74 громадян с. Верхова Острозького району. Дев'ятого вересня голова району в Острозі повідомляв окружному комісару, що заарештовано серед інших священика Олександра Туркевича, старосту села Павла Мартиновського, вчителя Володимира Митрофанова, агронома Володимира Штундера, бухгалтера млина Артема Шевчука та лісничого Івана Козака [21, арк. 63]. Відомо про арешт 24 вересня священика і 7 селян у с. Сураж. Пізніше їх відправили до в'язниці в Шумську [24, арк. 104].

Просування радянських військ на захід змусили автокефальних священиків залишати парафії. Клірик Дніпропетровської єпархії о. Михайло Худенко просив 29 вересня 1943 р. єпископа Платона Рівненського Автокефальної церкви призначити на парафію, оскільки через військові події довелося виїхати з с. Василівка Софіївського району Дніпропетровської округи [41, арк. 30]. Владика призначив священика настоятелем у Кустин Олександрійського деканату. Вже на початку жовтня в Рівненську єпархію просився протоієрей Микола Саранча. З 1941 р. він трудився на Київщині та Полтавщині [38, арк. 200]. Восени 1943 р. тимчасове місце праці на Рівненщині отримав евакуйований із Київщини священик Іван Квашенко [39, арк. 14], а на Крем'янецьчині – безмісний священик з Дніпропетровщини о. Ігор Омельченко [38, арк. 207]. Наближення фронту змусило залишити працю в м. Заслав отців Семена і Якіма Гаюків і повернутись на Крем'янецьчину [40, арк. 46].

У жовтні 1943 р. нацисти стратили відомих волинських священиків, котрі входили до складу Автокефальної церкви. Ці вбивства стали наслідком провокацій радянських терористів. Так, 15 жовтня німці розстріляли в Рівному 30 українців, серед яких члени Луцької духовної консисторії протоієрей Микола Малюжинський та Рівненського церковного управління о. Володимир Мисечко, настоятель з Хотина о. Ілля Ільчук, о. Олександр Пінкевич [9, с. 88-89]. Тіла вбитих спалено. Крім священиків, тоді ж жертвами нацистів стали відомі культурні і просвітянські діячі краю. Наступного дня після розстрілів в Рівному загинув о. Стефан Мельников із родиною, настоятель парафії Новомиськ Здобувівського району [38, арк. 203]. На початку листопада 1943 р. окупаційні війська разом із шуцполіцією заарештували священика в Спасові на Рівненщині. Згодом його відправили в Мізоч [25, арк. 60].

Потерпало волинське духовенство і від радянських партизан. У с. Янушівка на Рівненщині на початку грудня вони пограбували місцеве населення і повісили священика. Отець був людиною молодого віку і походив, як зазначено в джерелах, з Дерманя [27, арк. 30]. Натомість 23 грудня польський загін у кількості 300 чоловік, просуваючись Рівненщиною, поблизу с. Чудель затримав місцевого священика Галабурду. Чи саме поляки вбили його, встановити не вдалося. Відомо лише, що ієрей загинув, орієнтовно, у цей час.

Щодо втрат волинського духовенства, то з подачі німецького ученого Фрідріха Геєра українським партизанам приписано убивство 27 священиків Автономної церкви влітку 1943 р. Вигадку повторили російські дослідники Д. Поспеловський [57, с. 215] та М. Шкаровський [63, с. 180]. Уважне вивчення праці Ф. Геєра дає несподівані результати – автор навів прізвища лише семи священиків, котрі загинули у 1943 р. Що ж до 20 інших, то Геєр спирається на донесення єпископа Рівненського Автономної церкви Федора (Рафальського) про вбитих нібито українськими повстанцями священиків-автономістів [65, s. 220]. Із семи осіб, які називає Геєр, о. Іпатій Червінський загинув у січні 1943 р. Його поранили на вулиці Ковеля і невдовзі священик помер. Натомість о. Мелетій Рижковський правдоподібно загинув у 1945 р. Третій із переліку Геєра о. Євген Мержвинський дійсно був забраний невідомими 3 квітня 1943 р., однак, не маємо достовірних відомостей, що це вчинили повстанці. Джерела підтверджують і смерть о. Юрія Іваницького 7 травня 1943 р. Про отців Мельникова, Любича та Бондарчука взагалі не вдалося знайти відомості. За нашими даними, о. Стефан Мельник розстріляний німцями 16 жовтня 1943 р. Також відомо про страченого нацистами у 1943 р. псаломщика Гурія Бондарчука. Отже, із семи наведених прикладів лише половина може бути прийнята, із застереженнями, як підтвердження висловленого звинувачення на адресу українських повстанців. На жаль, крім Геєра ніхто не ознайомився із змістом рапорта єпископа Федора (Рафальського). Коли б такий існував, радянська влада перша використала б його в антиукраїнських цілях.

У листопаді 1943 р. до лікарні з тяжкими пораненнями потрапив благочинний Дубенського деканату Автокефальної церкви протоієрей Яків Маркевич [34, арк. 135]. На час госпіталізації священика Рівненське церковне управління призначило о. Олександра Ляковського виконувати обов'язки декана. Натомість, настоятель церкви с. Коршів Луцького району о. Василь Ханч був схоплений німцями під час служби і спалений у клуні разом з іншими жителями села [8, с. 22].

Наближення фронту, а з ним і неминучих репресій сталінських спе-

цорганів спонукали частину волинського духовенства міркувати про виїзд на захід. Спеціально для евакуації членів Рівненського церковного управління в Генерал Губернаторство чи Райх владика Платон (Артемюк) просив видати для шести осіб управління і їх родин перепустки і транспорт [43, арк. 5]. Виїхати мали єпископ Платон, протоієрей Василь Варварів, протоієрей Ананія Теодорович, єпископ Вячеслав (Лісичський), архієпископ Никанор (Абрамович) та псаломщик Віталій Давидовський. Пізніше радянський режим оцінював виїзд священників Автокефальної церкви з території Волинської області в 60 осіб [18, арк. 114].

Однак, не було спокійно і в Генеральній Губернії. Жертвами польських боїв у 1943 – 1944 рр. стали православні священники, також представники волинського духовенства. Євген Пастернак писав, що замордовано о. Лева Коробчука із парафіянами с. Ласків, загинули о. Олександр Гуторевич з с. Сліпче Грубешівського повіту та о. Іван Панчук. У січні 1944 р. поранено о. Авраама Кисіля з Войславович, разом із парафіянами загинув у квітні 1944 р. о. Микола Гольц та інші [56, с. 429].

Ті, хто виїхав з Волині, опинились у країнах Європи: у Берліні трудилися псаломщик Микола Левитський, протоієрей Аркадій і Платон Закидальські, псаломщик Олександр Грабовський; у Дрездені знайшли притулок о. Сергій Самойлович, о. Лука Андрійчук [48]; поблизу Мюнхена опинився о. Федір Білецький [49, с. 65]. Чехословаччина стала місцем перебування архієпископів Автономної церкви Антонія (Марценка) та Іоана (Лавриненка) [3, с. 18]. Залишили Волинь священник передреволюційного виховання о. Володимир Соколовський [50, с. 25], душпастир з Житомирщини о. Дам'ян Остапчук [4, с. 22] та клірик Поліської єпархії о. Павло Фалько [60, с. 30].

На початку 1944 р. радянські війська витіснили німецьких окупантів з Волині. У березні Московська патріархія відрядила у Волинську єпархію єпископа Пітіріма Курського для приєднання місцевого духовенства як автокефального, так і автономного. В урядових звітах зазначалося, що станом на 1 січня 1944 р. у Волинській області нараховувалось 313 храмів і два монастирі [17], що дає певну інформацію для визначення чисельності духовенства. За інформацією уповноваженого Головатого, на 1 липня 1944 р. у Рівненській області зареєстровано 259 священників і 62 диякони [30, арк. 7].

Отже, протягом Другої світової війни чисельність волинського православного духовенства зазнала значних змін. Причинами коливань стала радянська та нацистська релігійна політика, воєнні дії. Протягом 1939 – 1941 рр. значна частина представників духовної верстви була заарештована і вислана або розстріляна радянською

владою. Під тиском режиму священники залишали службу, зрікались сану, кількість насельниць Обицького жіночого монастиря скоротилась утричі. Окремі клірики скористались невизначеністю перших місяців радянської окупації і нелегально перетнули кордон СРСР з Генеральною Губернією. Напередодні і в перші дні німецько-радянської війни сталінський режим здійснив зачистку представників верстви, ув'язнивши і знищивши багатьох із них.

Нацистський режим на початках сприяв швидкому відновленню чисельності духовної верстви за рахунок повернення втікачів із Генеральної Губернії, відновлення статусу зреченцями і заштатними священниками, новими висвятами для церковних структур у підрадянській Україні. Кінець 1942 – 1943 рр. стали часом репресій проти православних священників з боку нацистів, радянських і польських партизан. В окремих випадках українське підпілля карало тих духовних осіб, котрі співпрацювали із окупаційною владою. Усе ж обставини відродження Української церкви в роки війни породили надлишок духовних кадрів у формі заштатних священників, котрі не могли отримати парафію. Причиною виїзду духовенства в кінці 1943 р. стало наближення фронту й очікувані репресії сталінського режиму.

Джерела та література:

1. Архів Луцько-Волинського єпархіального управління (далі – АЛВСУ). – Спр. 527.
2. АЛВСУ. – Спр. 1058.
3. Александров Б. Поездка преосвященного Фотия, архиепископа Орловского и Брянского в Австрию и Чехословакию / Б. Александров // Журнал Московской патриархии. – 1945 (ноябрь). – № 11.
4. А.О. о. Протоіерей Дам'ян Остапчук // Українське православне слово. – 1968 (листопад). – Ч. 11.
5. Архіпастирський ювілей його блаженства митрополита Діонісія // Український православний календар на 1948 рік. – Штутгарт; Мюнхен, 1947.
6. Архів Рівненсько-Острозького єпархіального управління. – Колекція документів.
7. Архів Свято-Миколаївського Обицького жіночого монастиря. – Колекція документів.
8. Барцевський Є. прот. Вирок історії (До 40-річчя визволення України від гітлерівської окупації) / Євген Барцевський // Православний вісник. – 1984 (листопад). – № 11.
9. Бачинська К. Життя для добра / К. Бачинська. – Рівне, 2003.
10. Бачинська К. Становлення автокефалії на Волині / К. Бачинська // Наша віра. – 1997 (грудень). – Ч. 12 (116).

11. Бл. п. митрополит Никанор // Українське православне слово. – 1969 (травень). – Ч. 5.
12. Василів-Базюк Л. Вони служили церкві і рідному народу. Спогади про Діда і Батька / Л. Василів-Базюк. – Львів, 2004.
13. (Вашук) Варфоломій, архієпископ. Мілецький Свято-Миколаївський монастир / В. (Вашук). – Рівне, 2003.
14. Власовський І. Пам'яті пастиря-мученика / І. Власовський // Богословський вісник. – 1948. – Ч. 2.
15. В кігтях ГПУ // Волинь. – 1942 (22 березня). – Ч. 23(51).
16. (ВШ.) З церковного життя // Волинь. – 1942 (9 липня). – Ч. 52(80).
17. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. Р-393. – Оп. 1. – Спр. 2.
18. ДАВО. – Ф. Р-393. – Оп. 2. – Спр. 95.
19. ДАВО – Ф. Р-393. – Оп. 3. – Спр. 2.
20. Державний архів Житомирської області. – Ф. 76. – Оп. 2. – Спр. 12.
21. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-22. – Оп. 1. – Спр. 53.
22. ДАРО. – Ф. Р-22. – Оп. 1. – Спр. 231.
23. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 14.
24. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32.
25. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 33.
26. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 37.
27. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 39.
28. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 41.
29. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 83.
30. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 1.
31. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 11.
32. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 435.
33. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 3.
34. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 4.
35. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 6.
36. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 8.
37. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 12.
38. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 13.
39. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 14.
40. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 18.
41. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 22.
42. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 27.
43. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 2. – Спр. 2.
44. ДАРО. – Ф. Р-2771. – Оп. 2. – Спр. 3673.
45. Д[ублянський]. А[натолій]., протоіерей. Собор єпископів УАПЦ у Варшаві в 1944 році / А. Дублянський // Рідна церква. – 1964 (липень-вересень). – Ч. 59.
46. Життєпис єпископа Іова // Українське православне слово. – 1968 (грудень). – Ч. 12.

47. Заштатний протоієрей Ростислав Кваснецький // Православний вісник. – 1974 (серпень). – № 8.
48. Колчицкий Н., протопресвітер. Православные русские приходы в Германии / Н. Колчицкий // Журнал Московской патриархии. – 1945 (декабрь). – № 12.
49. Красевич Ю., протопресвітер. Від ОУН, УПА до Святого Престолу / Ю. Красевич. – Тернопіль, 2001.
50. Кульчинський Ф., свящ. Ще одна грудочка землі на свіжу могилу св. п. о. митр. прот. Володимира Соколовського / Ф. Кульчинський // Українське православне слово. – 1965 (липень). – Ч. 7.
51. Медвідь Володимир, митр. прот. Син Холмщини. Спогади / В. Медвідь. – Рівне, 2000.
52. Митрофорний протоієрей Іван Кремінський // Церковний календар 1993. – Сянік, 1993.
53. Міненко Тимофій, свящ. Православна церква під час Другої світової війни 1939 – 1945, (Волинський період) / Т. Міненко. – Вінніпег; Львів, 2000. – Т. I.
54. Нікчемне вбивство митрополита Олексія // Крем'янецький вісник. – 1943 (6 травня). – Ч. 5 (187).
55. [Оголошення] // Крем'янецький вісник. – 1943 (9 травня). – Ч. 37 (179).
56. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя / Є. Пастернак. – Вінніпег; Торонто, 1989.
57. Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – Москва, 1995.
58. Про Житомирську область // Волинь. – 1941 (1 вересня). – Ч. 1.
59. Сагайдаківський Віталій, свящ. Правди не втопити. Спогади з 50-тиріччя пастирства 1927 – 1977 / В. Сагайдаківський. – Торонто, 1977.
60. Сердюк В. Автобіографічний життєпис о. протопресвітера Павла Фалька / В. Сердюк // Українське православне слово. – 1979 (липень-серпень). – Ч. 7-8.
61. Теодорович А., протопресвітер. Преосвященний Платон, єпископ Рівенський (В світі Павло Артемюк). Спогад / А. Теодорович // Літопис Волині. – 1958. – Ч. 4.
62. Українське життя: Відзначення пам'яті Тараса Шевченка // Волинь. – 1942 (29 березня). – Ч. 25 (43).
63. Шкаровский М. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1964 годах) / М. Шкаровский. – Москва, 2005.
64. Якимович М. Виправдав своє покликання / М. Якимович // Єпархіальні відомості. – 2000 (січень). – Ч. 1 (7).
65. Heyer Friedrich. Die Orthodoxe kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945 / F. Heyer. – Köln-Braunsfeld, 1953.

Микола Галів

ДІЯЛЬНІСТЬ ДРОГОБИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО ПРОВОДУ ОУН(Б) У ЛИПНІ 1941 РОКУ

У статті висвітлено діяльність Дрогобицького обласного проводу ОУН(б) в липні 1941 р., зокрема відновлення мережі організації, формування українських органів управління та взаємини з німецькою владою, пропагандистська робота і спроби розв'язання найважливіших економічних проблем.

Ключові слова: Дрогобицький обласний провід ОУН(б), організація української влади, пропаганда, окупаційна влада

В статье освещено деятельность Дрогобычского областного провода ОУН(б) в июле 1941 г., в частности возобновление сети организации, формирование украинских органов управления и взаимоотношения с немецкими властями, пропагандистская работа и попытки решения наиболее важных экономических проблем.

Ключевые слова: Дрогобычский областной провод ОУН(б), организация украинской власти, пропаганда, оккупационная власть.

In the article irradiating of the Drohobych's region department of OUN(b) activity in the July 1941, mainly the restocking of organizational system, formation of Ukrainian executive power and relationship with German local authorities, propagandistic work and attempts of economics problems solution.

Key words: the Drohobych's region department of OUN(b), organization the Ukrainian power, propaganda, occupation authorities.

Актуальність дослідження українського визвольного руху посилюється у зв'язку із розгортанням серйозних суспільних дискусій та необхідністю об'єктивного, неупередженого вивчення складної проблематики діяльності ОУН. У цьому контексті особливої ваги набуває висвітлення кроків організованого визвольного руху на початку німецько-радянської війни, спрямованих на закладення підвалин для розбудови української державності.

Одним із маловідомих питань цього періоду є діяльність регіональних проводів ОУН(б), зокрема й Дрогобицького. Деякі аспекти окресленої проблеми досліджували А. Кентій [7], Ю. Киричук [8],

А. Русначенко [16], В. Сергійчук [17], а також П. Мірчук (маємо на увазі неопубліковану другу частину «Нарису історії ОУН») та ін. Однак, спеціального дослідження, присвяченого діяльності Дрогобицького обласного проводу ОУН(б), наразі не здійснено.

Мета статті – висвітлити різні аспекти діяльності Дрогобицького обласного проводу ОУН(б) в липні 1941 р., тобто у період від початку легальної діяльності до об'єднання Галичини із Генеральною Губернією (1 серпня 1941 р.), а, отже, встановлення німецької цивільної адміністрації, що поступово поклало край попереднім державницьким ініціативам бандерівців.

Формування Дрогобицького обласного проводу ОУН(б) відбулося на початку липня 1941 р., переважно на основі членів похідних груп. На той час після більш, ніж півторарічної активної діяльності НКВС на Дрогобищині майже не залишилося значних місцевих осередків оунівського підпілля. Уже 30 червня 1941 р. після відступу більшовиків у Дрогобичі з'явилися похідні групи ОУН. Очевидці тих подій, зокрема В. Яців, вказують на те, що провідні діячі Дрогобицького осередку ОУН були членами похідних груп, називаючи їх «поворотцями з-за Сяну», «нашими поворотцями» [21, с. 93].

Обласний провід ОУН(б) легально діяв з 1 липня 1941 р. у Дрогобичі на вул. Стрийській, 2. Обласним провідником став Андрій Шукатка – «Шрам». До складу проводу входили референт пропаганди Василь Николяк – «Клен», референт з питань ідеології Володимир Кобільник, референт зв'язку Михайло Трач, референт для роботи з молоддю Роман Коцюба, референт для роботи з інтелігенцією Левко Грушак, районний провідник – Дмитро Білий – «Лис», секретар і референт жіночої мережі Ольга Німилович [12, с. 440; 1, с. 367]. Не раніше 7 липня 1941 р. розпочав свою працю в проводі й Адольф Гладилевич, який до 1939 р. очолював провід ОУН у Калуші. Тепер він відповідав за зв'язки із адміністрацією Дрогобича [1, с. 367]. На жаль, про інших членів проводу, які, за словами А. Гладилевича, разом з «Шрамом» походили зі Стрийщини, інформації немає. Слід зауважити, що наприкінці липня 1941 р. обласний провід зазнав першої втрати – за невідомих обставин у потязі Дрогобич – Львів загинув М. Трач, везучи до Краєвого проводу гроші й пошту [2, с.109].

Діяльність Дрогобицького проводу ОУН(б) окресленого періоду визначалася двома вагомими чинниками: присутністю німецького вермахту (який із визволителя перетворювався на окупанта) та проголошенням чільними представниками революційної ОУН Акту відновлення Української держави, що відбулося 30 червня 1941 р. у Львові

й визначило подальшу стратегічну діяльність Організації в цілому та її низових ланок зокрема. Обласний провід у липні 1941 р. зосередився над реалізацією чотирьох основних завдань: 1) розбудова місцевої мережі ОУН; 2) створення органів місцевої влади або ж перепідпорядкування собі вже існуючих управлінських структур; 3) забезпечення належного інформаційно-пропагандистського впливу на населення; 4) розв'язання першорядних господарських проблем.

Структура ОУН в Дрогобицькій області, включала, окрім обласного, три окружні, 15 районних проводів, а також станиці в селах. Протягом липня Дрогобицький обласний провід ОУН(б) провів адміністративний поділ колишньої Дрогобицької області УРСР, виокремивши три округи: Стрийську, Самбірську і Перемишльську. До Стрийської округи включили такі райони: Сколе, Дрогобич, Стрий, Миколаїв, Жидачів, Ходорів, щоправда, Дрогобицький район, «з оглядів технічних», підпорядковували безпосередньо обласному проводу. До Самбірської округи увійшли райони: Устрики-Долішні, Старий Самбір, Турка, Самбір, Рудки, Хирів. До Перемишльської – райони Бірча, Добромилів, Перемишль, Мостиська. Відповідно до цього поділу будувалася й мережа ОУН. «Організаційно ми придержуємося такої зміни, яку ми завели» [20, арк. 75; 17, с. 128], – зазначалося у звіті проводу від 30 липня 1941 р.

У цьому ж документі чітко окреслено кадрову проблему як одну з найбільш гострих. Попри те, що в «поодиноких [округах. – М. Г.] є окружні проводи, зорганізовані і вже доволі добре працюють», відчувалися «брак самостійних сил» та необхідність «доповнити людей потрібних рефератів» [20, арк. 75]. Особливо слабкою в кадровому плані була Перемишльська округа ОУН, куди обласному проводові доводилося надсилати «здібніших людей для зорганізування як організаційної сітки, так і всіх інших ділянок» [20, арк. 75].

Ще більш складною проблемою виявилось забезпечення обсади районних проводів. «Одначе є райони, де з браку людей, що їх арештували або постріляли більшовики, не можна зорганізувати повного районного проводу, бо люди які залишилися, не мають вправи в роботі» [20, арк. 75-75зв]. На жаль, невідомо чи вдалося Дрогобицькому обласному проводу забезпечити організацію усіх 15 районних проводів ОУН(б).

Утворення станиць ОУН в Дрогобицькій області також відбувалося з певними труднощами. Як зазначає А. Русначенко, на початок вересня 1941 р. у західноукраїнському регіоні залишалися неохопленими оунівською мережею понад 1300 сіл, з них найбільше власне на

Дрогобиччині, а також Волині. Дослідник не вказав, скільки саме сіл не мали станиць, однак зазначив, що у Дрогобицькій області того часу діяло приблизно 400 станиць [16, с. 23]. Відомо, що у Дрогобицькій області УРСР нараховувалося приблизно 800 сіл (785 сільських і 12 селищних рад [4, арк. 64]), тож приблизно 50 % з них у вересні 1941 р. залишалися без станиць ОУН.

Важко з'ясувати й кількість оунівців Дрогобицької області улітку 1941 р. Історики стверджують, що на вересень 1941 р. їх нараховувалося приблизно 1000 осіб [16, с. 23]. Однак, на кінець липня того ж року лише в Стрийській окрузі налічувалося 736 членів ОУН [20, арк. 75 зв.]. Припускаємо, що дві округи – Самбірська і Перемишльська – налічували принаймні не менше оунівців, ніж одна Стрийська, а тому чисельність ОУН(б) Дрогобицької області, на нашу думку, сягала не менш 1,5 тис. осіб.

Поруч з відновленням та створенням власної мережі, ОУН(б) активно формувала *органи влади на місцях*. Їх найменування не було чітко визначеним. Зазвичай у документах та пресових матеріалах зустрічаються терміни «управа» (обласна, районна, міська), «тимчасовий комітет», «національна рада». Відомо, що в обласних центрах (Тернопіль, Львів, Луцьк, Рівне) утворювалися обласні управи, що складалися як із членів ОУН, так і просто фахівців [16, с. 21]. Чітких документальних даних про утворення обласної управи в Дрогобичі не виявлено. Щоправда, у звіті обласного проводу від 30 липня 1941 р. згадується «Адміністраційна Управа» [20, арк. 75]. Вважаємо, що йдеться про створений в Дрогобичі на початку липня Український тимчасовий комітет, відомий ще й під назвою «Українська національна рада» (голова – д-р В. Пацлавський). Цей орган, ймовірно, постав після того, як 3 липня 1941 р. в залі Народного Дому м. Дрогобичі референт пропаганди В. Николяк – «Клен» повідомив чільних громадських діячів міста про Акт 30 червня 1941 р. й створення українських владних інституцій [21, с. 93-94]. Вже 4 липня В. Пацлавський, як голова Української національної ради, виступив на похороні жертв більшовицького терору [15, с. 2]. Наступного дня німецька комендатура, мабуть, не без впливу ОУН поклала на очолюваний В. Пацлавським «Український комітет» «упорядкування усіх господарських питань» [14, с. 1].

Подібним чином оунівці діяли і в районах. Зокрема, у Дрогобичі було утворено повітову управу на чолі з Григорійчуком [9, с. 42]. У Самборі вже 30 червня 1941 р. з ініціативи ОУН сформовано Тимчасовий комітет у складі: о. Ю. Плешкевич (голова), І. Филипчак,

М. Яремко та ін. Як і в Дрогобичі, польова комендатура вермахту уповноважила комітет перебрати владу, й того ж дня він «обсадив всі найважливіші урядові становища в місті й повіті» [10, с. 2]. Незабаром Самбірський комітет було перейменовано в Українську національну раду, котра щодня формувала органи влади в селах, призначала війтів, надаючи їм «повноту влади» і доручаючи «зорганізувати на місцях Народну міліцію, укомплектувати адміністративний апарат та приступити до виконання обов'язків» [10, с. 2].

Однією з першорядних владних структур, що створювалася ОУН, була Українська народна міліція. Швидко сформовані загони міліції давали ОУН можливість не лише забезпечувати належний порядок у населених пунктах, а й впливати на потенційних опонентів (ОУН(м), польське підпілля) та демонструвати представникам німецького вермахту свою спроможність тримати ситуацію під контролем. Зауважимо, що створення осередків народної міліції відбувалося подекуди навіть швидше, ніж формування виконавчих управлінських структур. Так, у Самборі утворення міліції на чолі з Іваном Полуликом розпочалося вже 29 червня – того ж дня, коли місто зайняли німці [10, с. 2]. У Дрогобичі протягом 1 – 3 липня 1941 р. сформовано відділ міліції на чолі з поручником Зуляком [6, с. 3]. Зазвичай, німецьке військове начальство за домовленістю з ОУН визнавало існування міліції, надаючи їй статусу допоміжної поліції при комендатурі. Так, 5 липня 1941 р. в газеті «Вільне слово» опубліковано звернення коменданта Дрогобича майора Баєра, в якому, зокрема, зазначалося: «Українська Допоміжна Поліція є допоміжним органом Команди міста в службі безпеки. Їй треба безумовно підкорятися» [14, с. 1]. Попри це міліція залишалася у цілковитому підпорядкуванні ОУН [20, арк. 75], яка планувала провести її реформування – замість груп у селах у кожному районі створити декілька станиць міліції. Зокрема, у Стрийському районі мали діяти 8 станиць [13, с. 2].

ОУН не завжди вдавалося оперативно формувати нові органи влади, подекуди відстаючи від ініціатив німецької влади. За таких умов оунівці намагалися перепідпорядкувати собі існуючі владні органи та відповідних посадовців, зокрема призначуваних польовими комендатурами бургомістрів. Для прикладу, в Дрогобичі 7 липня 1941 р. комендант призначив тимчасовим посадником міста адвоката О. Костшемського. Обласний провід ОУН(б) через В. Николяка зажадав від бургомістра виконання оунівських розпоряджень й пред'явив останньому «лист з печаткою Обласного проводу – призначення на пост посадника, голови Міської Управи» [1, с. 367].

Зважаючи на брак кадрів, обласний провід ОУН(б) значні сподівання покладав на ініціативу національно свідомої громадськості, залишаючи за собою координаційно-інструктивні функції. У місцевій пресі було надруковано оголошення обласного проводу такого змісту: «У всіх справах організаційних прошу звертатися до канцелярії ОУН, що міститься в домі при вул. Стрийська 2, в Дрогобичі» [5, с. 4], що, на нашу думку, свідчить про намагання переорієнтувати громадянство на місцеве представництво ОУН для розв'язання управлінських та інших проблем. Такий підхід виявився доволі плідним, що констатувалося у звіті від 30 липня 1941 р. «Подекуди, де ми не ввідали... опанувати деякого терену, – йшлося в документі, – там місцеві люди роблять на власну руку і зголошувалися до нас за вказівками» [20, арк. 75зв].

Таким чином, у формуванні владних органів Дрогобицький обласний провід ОУН(б) в липні 1941 р., не перебираючи на себе функцій вищого органу виконавчої влади в області, виконував роль координаційно-організаційного центру. До слова, розбудова управлінської мережі здійснювалася в рамках вище згаданих адміністративно-територіальних змін, до яких провід зобов'язав своїми «зарядженнями» адміністраційну управу, керівництво округ, районів, міст Дрогобицької області [20, арк. 75].

Взаємини Дрогобицького обласного проводу ОУН(б) із німецькою владою склалися непросто. З військовою комендатурою вдавалося знайти спільну мову, адже вермахт був зацікавлений у збереженні спокою та порядку в своєму найближчому тилу, однак не вельми прагнув на цю справу витратити свої ресурси. Тож, ініціативи ОУН щодо формування міліції та органів влади, здатних підтримувати лад, були для німецьких військових зручним виходом із ситуації. Не так усе складалося з гестапо, осередок якого в Дрогобичі виник уже 7 липня 1941 р., коли з м. Радом прибула айнзацкоманда у складі 13 есесівців [22, с. 416]. Незабаром після цього, за наказом обласного провідника члени проводу А. Гладилович і В. Кобільник відвідали відділок гестапо, де їх зустрів «молодий комендант» [1, с. 368] (припускаємо, В. Кучман – шеф гестапо Дрогобицької округи у липні 1941 – березні 1942 рр.). Оунівці намагалися з'ясувати ставлення нацистської таємної поліції до дій обласного проводу. Есесівець, зрештою, різко заявив оунівцям: «Бандера – ворог!», додавши при цьому, що гестапо не підтримує позиції військової комендатури стосовно створення української міліції, а тому формуватиме власну українську допоміжну поліцію [1, с. 368].

Завдання *пропагандистської роботи* обласного проводу ОУН(б) полягало, передовсім, у поширенні серед населення переконання про

початок будівництва Української держави. У Дрогобичі та Самборі під час різних заходів вже 3 липня 1941 р. представники ОУН повідомляли громадськість про Акт відновлення державності. Шостого липня на площі біля церкви св. Юра у Дрогобичі зібрано багатотисячний мітинг, учасники якого, вислухавши промову В. Николяка про створення українського уряду на чолі з Я. Стецьком, присягнули на вірність Українській Державі [6, с. 3]. Подібну акцію проведено й у Самборі [18, с. 1-2].

Оунівці також взяли під контроль місцеву пресу. В тому ж таки Дрогобичі тричі на тиждень виходила газета «Вільне слово», у Стрию – «Стрийські вісті», за якими наглядала референтура обласного проводу [19, арк. 1]. Уже 5 липня у «Вільному слові» надруковано «Маніфест ОУН», в якому повідомлялося, що українські націоналісти перебирають владу в свої руки [11, с. 2]. Крім того, оунівці взялися за відновлення читалень «Просвіти». Зокрема, реферат освіти і культури підконтрольної ОУН Стрийської районної управи 11 липня 1941 р. наказав сільським властям скликати загальні збори та обрати на них «Революційний Провід Читальні», кімнати читальні прикрасити українським гербом та «портретами націоналістів-революціонерів», організувати різні гуртки й «розпочати роботу в дусі українського націоналізму» тощо [3, с. 3].

Щоправда, Дрогобицький обласний провід ОУН(б) на ниві пропагандистської роботи зіткнувся з конкурентами – членами ОУН(м). У звіті від 30 липня 1941 р. з цього приводу зазначалося, що мельниківці («барановщики») діють в Перемишлі, Турці й частково Бориславі, однак, через нестачу кадрів «їх робота є страшно бліда і тому не мають поля до попиту» [20, арк. 75 зв]. Усвідомлюючи абсолютну перевагу бандерівців в організаційній праці на теренах Дрогобиччини, діячі ОУН(м) спробували знайти з першими спільну мову. У липні 1941 р. до Дрогобицького обласного проводу ОУН(б) навідався обласний провідників мельниківської організації інженер Темник й запропонував співпрацю. Як згадує А. Гладилович, співпраці між двома організаціями не було, але й не було на терені Дрогобиччини між їхніми членами і прихильниками ворожнечі та конфліктів, котрі подекуди траплялися [1, с. 369].

Не менш вагомим завданням обласного проводу ОУН(б) стало *розв'язання першочергових проблем господарського життя* краю. Звісно ж, цим безпосередньо займалися створені ним органи виконавчої влади. Зауважимо, що чіткого плану дій в економічній сфері провід спочатку не мав. Саме тому, 3 липня 1941 р. під час наради з гро-

мадськістю Дрогобича В. Николяк наголосив, що в господарському житті усе залишається без змін до подальших розпоряджень проводу [21, с. 93-94]. Згодом, очевидно, були розроблені загальні кроки стосовно господарсько-побутових аспектів життя населення. Вони відомі зі звернення Стрийського районного проводу від 18 липня 1941 р., де, зокрема, наказувалося: 1) припинити розтрату державного майна, пограбоване держмайно вилучати, інвентаризувати та передавати до районного проводу; 2) радгоспи й колгоспи повинні діяти й надалі, а осіб, що самовільно полишили у них працю, передавати районному проводу для покарання за саботаж; 3) ліси до подальшого розпорядження залишаються державною власністю, обов'язком «сільських проводів» є берегти лісові об'єкти, не допускати розграбування паливного та будівельного матеріалу; 4) налагодити роботу Маслосоюзу, Повітового союзу кооператив, першому передавати молоко, а другому – збіжжя, картоплю і яйця; 5) підвищення цін і закупівлю споживчих товарів про запас суворо карати; 6) розрахунковим засобом залишається й надалі карбованець, але крім нього треба приймати німецькі марки і феніги за курсом 1 рейхсмарка – 100 фенігів – 10 крб; 7) навколишні села повинні забезпечувати міський ринок сільськогосподарськими продуктами, «пам'ятаючи, що місто у будівництві укр. держави відіграє вирішальну роль» та ін. [13, с. 2]. По-суті, деякі постанови оунівців дублювали розпорядження німецької окупаційної влади, наприклад, щодо грошового обігу.

Отже, Дрогобицький обласний провід ОУН(б) охопив увагою всі найважливіші сторони життя регіону. Недаремно у звіті від 30 липня 1941 р. зазначалося: «Загалом в області є наші впливи і життя йде під нашими вказівками» [20, арк. 75зв]. Розмах діяльності бандерівців, спрямованої на організацію української влади, дав підстави прибулому 7 липня до Дрогобича гестапівцю Ф. Ландау занотувати в своєму щоденнику таке: українці «...почувалися тут повними цілковитими самодержцями» [22, с. 178]. Однак, такий стан речей тривав недовго. Уже від середини липня 1941 р. ОУН почала втрачати свої позиції в управлінні. Замість оунівської міліції, гестапо вже 16 липня розпочало вишкіл підконтрольної собі української допоміжної поліції (150 осіб) [22, с. 183]. Націоналісти намагалися не втрачати здобутків, хоча після арешту С. Бандери і Я. Стецька та приєднання Галичини до Генеральної губернії надії на утворення української держави ставали ілюзорними. Незабаром німці перейшли до репресій: 15 вересня 1941 р. заарештували весь Дрогобицький обласний провід ОУН(б), крім Д. Білого, якому вдалося втекти, та В. Кобільника і А. Гладило-

вича, котрих не було в місті [9, с. 43]. Біля 50 дрогобицьких оунівців було відіслано до концтабору Монте Люпіх поблизу Кракова.

Підсумовуючи, зазначимо, що одним з перспективних напрямків подальших досліджень є з'ясування повного складу Дрогобицького обласного проводу у липні-вересні 1941 р., відновлення, склад і зміст його діяльності після вересневого розгрому тощо.

Джерела та література:

1. Гладилович А. «Кличе Україна, наша Батьківщина» / А. Гладилович // Дрогобиччина – земля Іван Франка: Збірник географічних, історичних, етнографічно-побутових матеріалів та мемуарів. – Дрогобич: «Відродження», 1997. – Т. 4. – С. 362 – 371.
2. Білий Д. В Дрогобичі під німецькою окупацією / Д. В. Білий // Дрогобиччина – земля Іван Франка: Збірник географічних, історичних, етнографічно-побутових матеріалів та мемуарів. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – Т. 3. – С. 109 – 110.
3. Данилишин, Кульчицький. До читалень Стрийського району // Стрийські вісті. – 1941. – №. 1. – 18 липня. – С. 3.
4. Державний архів Львівської області. – Ф. 5001. – Оп. 1. – Спр. 15.
5. Дрогобицький Обласний Провід ОУН. Повідомлення Організації Українських Націоналістів // Вільне слово. – Дрогобич. – 1941. – № 3. – 12 липня. – С.4.
6. К. І. Всенародне свято / К. І. // Вільне слово. – Дрогобич. – 1941. – № 2. – 9 липня – С. 3.
7. Кентій А. Нариси з історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.) / А. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 200 с.
8. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.
9. Кульчицький Ю. Дрогобиччина й українська карта у світовій політиці (1918 – 1959 рр.) / Ю. Кульчицький. – Дрогобич: Коло, 2007. – 120 с.
10. Лішнянський І. Як наладно суспільне життя в м. Самборі і окрузі / І. Лішнянський // Самбірські вісті. – 1941. – Ч. 1. – 3 серпня. – С. 2.
11. Маніфест ОУН // Вільне слово. – Дрогобич. – 1941. – № 1. – 5 липня. – С. 2.
12. Мороз О. Кожне ім'я – невмируще / О. Мороз // Дрогобиччина – земля Іван Франка: Збірник географічних, історичних, етнографічно-побутових матеріалів та мемуарів. – Т. 4. – Дрогобич: «Відродження», 1997. – С. 443 – 441.
13. Нарожняк В. Заклик до сільських Рев. Проводів і громадян Стрийського повіту / В. Нарожняк // Стрийські вісті. – 1941. – №. 1. – 18 липня. – С. 2.

14. Оголошення Команди Міста // Вільне слово. – Дрогобич. – 1941. – № 1. – 5 липня. – С. 1.
15. Промова голови Національної Ради Д-ра. В. Пацлавського, виголошена на похороні жертв більшовицького терору 4 липня 1941 року // Вільне слово. – Дрогобич. – 1941. – № 1. – 5 липня. – С. 2.
16. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках / А. М. Русначенко. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2002. – 519 с.
17. Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939 – 1955 / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
18. Филипчак І. Слава Богу, що скінчилося «веселе і щасливе» більшовицьке життя / І. Филипчак // Самбірські вісті. – 1941. – Ч. 1. – 3 серпня. – С. 1-2.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 13.
20. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15.
21. Яців В. Дрогобич – місто нафтового басейну у воєнних роках 1939 – 44 / В. Яців // Дрогобиччина – земля Івана Франка: Збірник географічних, історичних, етнографічно-побутових матеріалів та мемуарів. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – Т. 3. – С. 87 – 98.
22. Budzyński W. Miasto Schulza / W. Budzyński. – Warszawa, 2005. – 453 s.

Володимир Ковальчук

ДОЛЯ БОГДАНА – РІДНОГО БРАТА СТЕПАНА БАНДЕРИ

У статті з'ясовано долю Богдана – рідного брата керівника Організації українських націоналістів Степана Бандери. На підставі непрямих свідчень документів з архівів Служби безпеки України встановлено, що особа з псевдонімом «Богдан», за описами схожа на Богдана Бандеру, перебувала у націоналістичному підпіллі на Миколаївщині, де і загинула у березні 1944 р.

Ключові слова: ОУН(б), Миколаївщина, Богдан Бандера, Степан Бандера.

В статье выяснена судьба Богдана – родного брата руководителя Организации украинских националистов Степана Бандеры. На основании непрямых свидетельств документов из архивов Службы безопасности Украины установлено, что человек с псевдонимом «Богдан», по описаниям похожий на Богдана Бандеру, находился в националистическом подполье на Николаевщине, где и погиб в марте 1944 г.

Ключевые слова: ОУН(б), Николаевщина, Богдан Бандера, Степан Бандера.

In the article the destiny of the Bogdan Bandera is investigated. He was the brother of leader of the Organization of the Ukrainian Nationalists Stefan Bandera. On the basis of documents from archives of Security service of Ukraine it is established that the person with a pseudonym Bogdan was in OUN on the territory of the Mykolaiv region. There he died in March, 1944.

Key words: OUN(b), Mykolaiv region, Bogdan Bandera, Stefan Bandera.

Хоча нещодавно виповнилося 100 років з дня народження Степана Бандери, наукова монографія про цю знану постать української історії ще не написана. Дослідникам, які хочуть це зробити, «ускладнює життя» обмаль даних про багатьох представників його родини. Якщо про конкретний внесок Бандери у боротьбу Організації українських націоналістів (ОУН) за незалежність українських земель знаємо досить докладно, то місія рідних братів і сестер цього діяча, які також об-

стоювали визвольні ідеї, поки що висвітлена фрагментарно через брак документальних джерел. На перешкоді наступне: біографії братів Богдана, Олександра, Василя і сестер Марти-Марії, Оксани, Володимири настільки «закручені», що часом нагадують детективний сюжет, зрозуміти який можна тільки після прочитання останньої сторінки.

Особливо «не повезло» Богданові Бандері. Його коротка життєва дорога практично не вивчена, а з приводу того, де і за яких обставин він загинув, існують тільки не підкріплені документами версії. Оксана і Володимира Бандери вважали, пише дрогобицький дослідник Роман Пастух, що їхнього брата у 1940-х роках знищила агентура НКВС [10]. За іншими даними, Богдана Бандеру ліквідували німецькі гестапівці на Миколаївщині – у с. Піски Баштанського району [9]. Є і така версія: Богдан зі своєю дружиною і ще кількома повстанцями зустріли смерть 19 грудня 1949 року в криївці у селі Старичів Рожнятинського району Івано-Франківської області.

Відтак, навіть онук лідера бандерівської фракції ОУН – Степан Бандера – під час урочистої Академії на честь роковин діда, яка відбулася в грудні 2008 р. у Національній опері України, констатував, що нічого конкретного про долю Богдана не знає.

Матеріали, які нам вдалося виявити в Галузевому архіві Служби безпеки України, архівах його управлінь у Миколаївській та Запорізькій областях, а також допомога миколаївського краєзнавця Юрія Зайцева дозволяють частково «реставрувати» останні роки життя Богдана Бандери. Це і є метою даної статті.

Роком «перелому» став 1940-й. Під загрозою переслідування за членство в ОУН Богдан покинув рідні місця (Західна Україна саме стала радянською) і розпочав «мандрівне» життя підпільника. Він вдало перейшов західний кордон УРСР й осів у Холмі [8, арк. 50]. Навчався у тамтешній гімназії [8, арк. 46]. Незадовго до початку німецької-радянської війни, коли ОУН засилала до Центральної, Східної та Південної України свої «похідні» групи, долучився до однієї з них і разом з іншими «західняками» проник на Херсонщину.

Незадовго перенесемося у 1944 рік. У Запорізькій, Миколаївській, Херсонській областях йшло відновлення радянської влади. На допитах у НКВС місцеві підпільники, розповідаючи про оунівську мережу, раз-у-раз давали свідчення про якогось «Богдана». Але жоден з них – ні Олександр Яковлев, ні Павло Микитенко, ні Любомир Аліман – не знав точно, з ким насправді мав справу.

Скептик зауважить: справжнє ім'я Богдана Бандери слугувало йому за псевдонім в ОУН, а таке там майже не траплялося. Зате оптиміст

зверне увагу на наступне: згадані вище допитувані у 1944 р. дружно твердили, що «Богданові» 25 чи 26 років. А це збігається зі загально-відомим віком рідного брата провідника ОУН(б). Він народився у 1919!

Восени 1943 року «Богдан» (інші псевда – «Богданчик», «Іван») керував молодіжною мережею Херсонської округи ОУН(б) [4, арк. 67; 5, арк. 282]. Остання була підзвітна Миколаївському проводові, який очолював «Директор» [1, арк. 8 зв.]. За зв'язок між «Богданом» і «Директором» відповідала Яковлева Домна. Вище за «Директора» в організації стояв «Юрко» – це псевдо знаного діяча ОУН і УПА Василя Кука. Він перебував на чолі Крайового проводу з центром у м. Дніпропетровськ [1, арк. 34-35 зв.]. Завданням № 1 для «Богдана» (до речі, улюбленця «Директора») стала пропаганда серед молоді ідей організації [4, арк. 146 зв.].

Агітація серед юнаків і дівчат була для ОУН на Миколаївщині пріоритетною, адже за умов постійного гестапівського терору відчувалася стала потреба у нових людях. Спершу, після перевірки ідеологічних засад, зацікавленим давали читати щось з пропагандистської літератури, періодики чи листівки, які регулярно постачалися зі Західної України. Потім новачкам доручали неважку роботу (перенести пакет, документи, когось зустріти). У фіналі кандидат на членство мусив скласти присягу на вірність ОУН.

У жовтні чи листопаді 1943 року «Богдан» «засвітився» у замаху на німецького поліцая. Рятуючись від переслідування гестапівців у Миколаєві, він з колегами (Яковлев Олександр, Чухліб, Хвиля) заїхали у село Піски. Одного вечора, коли друзі зібралися у хаті Ніни Яковлевої, до них завітав поліцейський разом зі старостою села – далеким родичем Яковлева – і запропонував «підняти руки вгору». Як тільки почався обшук, «Богдан» блискавично вихопив у поліцейського гвинтівку, а Хвиля вистрілив тому в голову (потрапив у вухо) [4, арк. 68]. Після цього підпільники порозбігалися хто куди.

На початку 1944 року змінився керівник Миколаївського проводу ОУН. «Богдана» направляють керувати підпіллям у Баштанський район, оскільки воно там постійно «пробуксовувало». Новий провідник розгорнув бурхливу діяльність. Активність «Богдана» так вразила керівника Миколаївської округи ОУН(б) Павла Микитенка, що він на допиті у НКВС зарахував того до «найбільш небезпечних індивідів», а власне Баштанський район охарактеризував як «найбільш заражений націоналізмом» на Миколаївщині.

«Богдан» оселився у с. Піски. Проживав в оселі дівчини Моті. Ця круглолиця, 18–20-річна «низенька брюнетка» (за іншим джерелом –

«блондинка») жила у верхній частині села «з боку плавнів» [3, арк. 21 зв.]. Вона входила до гуртка жінок села на чолі з Галею Боровик, які симпатизували оунівцям [1, арк. 94 зв.].

Збереглися досить цікаві свідчення про характер і особисті якості тодішнього «Богдана». Ось яким він запам'ятався колезі: «25 років, західняк, усю його сім'ю репресувала радянська влада, нелегал» [1, арк. 183 зв.]. В інших протоколах допитів читаємо: «На вигляд років 18, хоча насправді має 26, з Буковини, низького зросту, худий, білявий, волосся світло-русяве, скуйовджене. Продовгувате бліде обличчя, очі сіро-голубі, ніс прямий, вуха великі, зуби криві. «Богдан» був досить «язикатий» і тому від нього Павло Микитенко дізнався чимало цікавого про Херсонську округу [1, арк. 72 зв.]. «...був фізично слабкий, але рішучий і сміливий, «живим в руки не здається» [1, арк. 94].

Увагу привертала і деяка дивакуватість поведінки нового керівника ОУН Баштанського району. За спостереженням того ж Микитенка, Богдан Бандера носив «завжди розстібнуте» сіре пальто, вбирався у темно-синій костюм, а штани його постійно були «по коліна у грязюці». Ходив він повільно, «по-дівочому, маленькими кроками, «... руки розведені у боки, долонями від себе, пальці рук завжди розчепірені й постійно рухаються» [4, арк. 124, 146 зв.].

Деся у лютому 1944 року всім стало зрозуміло, що не за горами зміна влад – з німецької на радянську. Тому керівник СБ «Роман» наказав спорудити криївки, щоб керівний актив зміг там перебути важкі дні. За даними Олександра Яковлєва, Богдан Бандера теж копав один з «бункерів» – біля села Мар'янівка. На початку березня він оселився у криївці («ямі») за 8 км на схід від села Піски.

У таких «ямах» керівники миколаївського (і баштанського зокрема) підпілля сподівалися пересидіти зміну влад, а потім легалізуватися під виглядом колишніх радянських партизанів. «Богдан» рекомендував вступати до ЧА і підшукувати там нових членів ОУН [4, арк. 92 зв.]. Паралельно на місцях планувався набір бажаючих у збройні «боївки». Зрештою, «заколотники» сподівалися спрямувати і тих, і інших воювати на Волинь у складі УПА. Багатьох турбувало земельне питання. «Богдан» обіцяв у майбутньому роздати землі селянам для «індивідуального користування» [5, арк. 221].

З Богданом Бандерою у криївці також переховувалися підпільники села Піски – Яковлєви Олександр, Домна і Мотрона, Романенко, Тихоненко, Чухліб та інші. Любомир Аліман («Борис») носив до сховку продукти і білизну. Втім, за два-три дні цей прихисток виявили німці. Зав'язалася перестрілка. «Семена» було вбито, а «Борис» кудись про-

пав. Повстанці втекли. Якийсь час переховувалися у скирті соломи [4, арк. 70 зв.].

Підпілля Миколаївщини дуже потерпіло від березневої радянської масакри. Зокрема, за нез'ясованих обставин полягли його керівник «Директор», заступник Павла Микитенка «Микола» [1, арк. 23-23 зв.]. А сам Микитенко, «особисто знайомий» [2, арк. 213] з Богданом Бандерою, пішов на співпрацю з НКВС, але вже в лютому 1945 р. «за зраду Батьківщини» отримав 10 років виправно-трудових таборів [1, арк. 252].

За радянської дійсності підпілля ОУН(б) на Миколаївщині «по-сипалося» як картковий будинок. Так, тільки підпільник Кононов на слідстві НКДБ назвав 98 відомих йому оунівців у Дніпропетровській та Миколаївській областях, у тому числі керівників Дніпропетровського крайового і Миколаївського обласного проводів [3, арк. 56].

Закінчення життєвої стежки Богдана Бандери, за переказами очевидців, настало у березні – квітні 1944 р. За спогадом мешканки с. Піски Тамари Задираки, який навів миколаївський красзнавець Юрій Зайцев, «Богдана» випадково застрелили червоноармійці з Сибірської дивізії, котрі перебували у селі на відпочинку. Це сталося 11 чи 12 березня: «Коли він забіг у сад, вояки його обступили і почали бити. Вони прийняли його за німецького шпигуна. Стрілянина припинилася, він заговорив із вояками – казав, що не німець і просив здати його у комендатуру. Я стояла приголомшена наче громом. Мені на пам'яті став мітинг і цей голос. Потім зірвалася з місця і підбігла до хлопців.

Кажу їм: «Він же не німець!»

А вони: «Ти його знаєш?»

– Ні, не знаю, але чую польський акцент, так говорять західні українці.

Я відразу здогадалася, що це той самий юнак, який виступав на мітингу. Він зрозумів, що я його намагаюся захистити, і вже вмираючим голосом промовив: «Я Богдан, я українець із Львова» – і невдовзі помер».

Богдана Бандеру поховали на городі Тамари Задираки. А перед тим, як його труп засипати землею, жителі села Піски ... зняли з нього одяг [7].

Чітких офіційних документів, які б розставили усі крапки над «і» у цій історії, так і не виявлено. Залишилося лише декілька непрямих документальних свідчень. Богдан Бандера лаконічно згаданий у протоколі допиту Олександра Яковлєва від 30 травня: «За чутками – вбитий» [4, арк. 146 зв.]. А 28 червня 1944 року начальник 4-го відділу «Смерш» 3-го Українського фронту зазначив, що «Богдана» на Ми-

колаївщині немає [6, арк. 421]. Будемо сподіватися, що у вітчизняних та зарубіжних архівосховищах з часом вдасться виявити більше інформації про Богдана – рідного брата провідника ОУН(б) Степана Бандери.

Джерела та література:

1. Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області. – Ф. 6. – Спр. 2132.
2. Архів Управління Служби безпеки України в Миколаївській області (далі – Архів УСБУ в Миколаївській обл.). – Ф. 5. – Спр. 8776. – Т. 1.
3. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Ф. 5. – Спр. 8776. – Т. 2.
4. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Ф. 5. – Спр. 10807. – Т. 1.
5. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Ф. 5. – Спр. 10807. – Т. 2.
6. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Ф. 5. – Спр. 10807. – Т. 3.
7. Всеукраїнське товариство політв'язнів і репресованих: історія створення та діяльність / Пронюк Є. (упоряд.). – Київ: Український центр духовної культури, 2007.
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Спр. 6112.
9. Зайцев Ю. Богдан Бандера склав голову в Пісках / Ю. Зайцев // Україна молода. – 2005. – 17 лютого.
10. Пастух Р. Не гестапо, а НКВД?... / Р. Пастух // За вільну Україну. – 2008. – 23 січня // <http://www.zvukraine.lviv.mobi/?p=2610>.

Володимир Ковальчук

ПЕРЕБІЛЬШЕННЯ, ПРИПИСКИ, ЗАМОВЧУВАННЯ (ЯК АВТОРИ ДОКУМЕНТІВ ПРО УПА СПОТВОРЮВАЛИ ЇЇ ІСТРІЮ)

Стаття є спробою узагальнення кількох промовистих випадків спотворення авторами документів ОУН і УПА кількісних та статистичних даних про результати збройних протистоянь з ворожими військово-політичними структурами

Ключові слова: УПА, перебільшення, втрати, фальсифікація, кількість.

Статья является попыткой обобщения некоторых красноречивых случаев искажений авторами документов ОУН и УПА количественных и статистических данных о результатах вооруженных противостояний враждебными военно-политическими структурами

Ключевые слова: УПА, преувеличение, потери, фальсификация, количество.

The article is an attempt of generalization of some most eloquent cases of distortions in the documents of OUN and UPA about the results of fight against hostile military-political structures.

Key words: UPA, overstatement, victims, falsification, amount.

Історики-архівісти та археографи, котрі здавна аналізують документи Української повстанської армії, співставляють їхній зміст з відомостями джерел іншого походження (німецьких, польських, радянських), поза сумнівом, нерідко виявляють дані, які видаються сумнівними. Новачки ж, як правило, схильні сліпо довіряти їм, цього не помічають. Відтак, неперевірена інформація, особливо статистична, популяризується і вводить в оману багатьох «непосвячених» у секрети історичної кухні.

Так, досліджуючи повстанські і радянські документи про Гурбівський та інші бої УПА у березні – квітні 1944 р., серйозні неспівпадання між деякими статистичними показниками виявили рівненські дослідники І. Марчук та О. Тищенко. За їхніми спостереженнями, «... командування УПА і вищі офіцери НКВС майже в 10 разів завищували втрати суперника під час боїв» [2, с. 66].

© Володимир Ковальчук, 2010

Тому, хто вирішить узагальнити результати збройних сутичок між УПА та військово-політичними чинниками, ворожими щодо неї, потрібно пам'ятати: бандерівські документи про це часто мали пропагандистську спрямованість і були виконавчими (звіти, «інформації», «відомості з терену», хроніки та ін.). Природно, що умовний політичний інструктор певного відділу УПА, на плечі якого покладался обов'язок звітувати, за вдаливих обставин завищував дані про кількість ворожих втрат і/або занижував власні (така вже природа людської натури – вислужитися, скласти позитивне уявлення про себе у керівників, зверхників). Спотворених даних про бої достатньо і в періодичних повстанських часописах.

Відтак, важливо вказати на найбільш очевидні «ляпсуси» у звітній статистиці УПА та періодиці, які вдалося виявити під час архівної евристики й вивчення археографічних збірників.

«Рекордсменом» у нашому рейтингу завищення співвідношення втрат сторін є наслідки нападу сотні «Трембіти» на 300 німців, які їхали залізницею «у високогірному місці» (Галичина?). Загинуло понад 200 осіб, «кілька десятків» було поранено, а повстанці не понесли жодних втрат [3, арк. 99].

Цікаві результати бою у Хрінницькому лісі між відділом к-ра «Ломоноса» і «більшовиками», який відбувся у листопаді 1944 р. Якщо вірити документу, загинули 1 український повстанець і майже 50 «ворогів» [1, с. 559].

Є документи УПА, де різниця втрат у збройних сутичках сягає 1:43 чи 1:40. Так, 26 квітня 1944 р. у бою між куренем «Дубового» і військами НКВС, що тривав 10 годин у Ленчині Березненського району на Рівненщині, жертв УПА було 7 чол., а радянські втрати склали понад 300 осіб [1, с. 643]. Через рік, 28 квітня, поблизу містечка Радехів підвідділи УПА «Вірного» і «Гліба» (тобто – не більше 60–70 осіб) дали бій 4-м тисячам «більшовиків», які мали на озброєнні гранатомети. Під час сьомого наступу останніх кулеметник «Гірка» і його амуніційний «Цимбрика» стали співати пісню «Так лента за лентою набої подавай...», її стрільці підхопили і завдяки цьому прорвали вороже оточення у східному напрямі [4, арк. 121]. Чи таке реально?

Якщо вірити звітам, були бої, у яких на 1 упівську жертву падало 35 – 25 чоловік. 3 травня 1945 р. вдалий напад здійснив повстанський відділ «Холодноярці» на радянські міліцію та колгосп у с. Куряни Бережанського району. Полягло 35 «сталінських» вислужників, а упівці обійшлися без жертв [4, арк. 173]. Оком не моргнувши, невідомий автор, інформуючи про результати сутички між куренем

«Кори» і військами НКВС, яка сталася у с. Ленчин Березненського району 25 квітня, зазначив, що з боку УПА полягло 4 особи, а «НКВД-истів» загинуло понад 100. [1, с. 643].

Уже не дивують пропорції 1:13, 1:10, 1:8, які, поза сумнівом, є перебільшенням також. Втрати сотні «Верховинців» у бою з «більшовиками» біля с. Брюховичі на Перемишлянщині склали 2 чол., тоді як загинуло 26 ворогів (2 квітня 1945 р.) [4, арк. 127]. Як так може бути, щоб у бою під Михалином у травні 1944 р. з'єднання УПА «Донбас» втратило 35 убитих і 20 поранених, тоді як «більшовики» – близько 300 [1, с. 468]? Командир військового штабу групи УПА «Заграва» «Дмитро Дмитречко» у листі до С. Янишевського («Далекий») від 16 травня 1944 р. навів безперечно сфальсифіковані дані про кількість втрат у бою між відділами УПА (сотня «Ярка», дві сотні «Кузьми», підстаршинська школа) та «більшовиками». Він стався 14 травня у лісовому масиві між річкою Горинь, залізницею Антонівка–Сарни і Сарни–Малинськ. Втрати УПА – 8 чол. Втрати ворога: 83 чол. [1, с. 600]. Вражає також різниця відповідних показників і внаслідок бою з неназваним «ворогом» відділів УПА «Довбенка» і «Шума» – 82 проти 12-и. Згадана сутичка сталася у ніч з 1 на 2 травня 1944 р. у лісі біля с. Яцкевичі, поряд з переправою через річку Случ [1, с. 542-543].

Таким чином, потрібно дуже обережно ставитися до кількісних даних, які трапляються як в документах ОУН і УПА, так і в радянських джерелах. В ідеалі потрібно певну інформацію про ту чи іншу подію співставляти з джерелами іншого походження, а вірити дослівно якомусь одному документові, навіть найповажнішому, не варто.

Джерела та література:

1. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944 – 1946. Документи і матеріали / Сохань П., Потічний П. (співгол.), Вовк О., Кокін С. (упоряд.). – Київ; Торонто, 2006. – 1448 с. – Серія «Літопис УПА. Нова серія». – Т. 8.
2. Марчук І., Тищенко О. Гурби, квітень 1944-го / І. Марчук, О. Тищенко. – Рівне, 2007. – 200 с.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61.
4. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 66.

Іван Патриляк

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ ПІД ПРОВОДОМ ОУН(Б): МАЛОДОСЛІДЖЕНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

У статті розглядаються основні проблеми, пов'язані зі становленням і розгортанням діяльності УПА в 1942-1943 рр. Досліджуються найбільш суперечливі моменти ранньої історії повстанського руху.

Ключові слова: Українська повстанська армія, Організація українських націоналістів, Головний Провід, Крайовий Провід.

В статье рассматриваются основные проблемы, связанные со становлением и разворачиванием деятельности УПА в 1942-1943 гг. Исследуются наиболее спорные моменты ранней истории повстанческого движения.

Ключевые слова: Украинская повстанческая армия, Организация украинских националистов, Главный Провод, Краевой Провод.

The article is devoted to the history of the Ukrainian Insurgent Army in early period of its activity. The article analyses formation of the UIA structure and the most difficult problems in Ukrainian insurgent movement in 1942-1943.

Key words: Ukrainian Insurgent Army, Organization of Ukrainian Nationalists, Supreme Leadership (Provid), Land (Krai) Leadership (Provid).

Проблема виникнення Української Повстанської Армії є однією із найменш досліджених у вітчизняній і світовій історіографії. Серед вітчизняних істориків найбільшої уваги проблемі становлення УПА приділяють у своїх дослідженнях О. Вовк [1, 2, 3], І. Марчук [12], Ю. Киричук [9], В. Косик [11], О. Пагіря [15], А. Кентій [7, 8], В. Ковальчук [10]. У запропонованій нижче статті зроблено спробу узагальнити наявні в сучасній історіографії міркування щодо постанов УПА із залученням найголовніших актуалізованих документів.

Початок 1942 р. був для ОУН(б) своєрідним «Рубіконом» – керівництво Організації радикалізувало позицію стосовно Німеччини. У січні 1942 р. з'явився «Комунікат до членів ОУН, у справі набору

людей до Німеччини» в якому керівництво бандерівської Організації заклиало активістів ОУН і населення саботувати вивезення молоді на роботу до Райху [12, с. 17]. А своїм черговим Комунікатом від 14 лютого 1942 р. провід ОУН(б) оголосив про те, що «ОУН перебуває в стані війни з Німеччиною», а члени підпілля мають право застосовувати проти німців зброю. Лютневий Комунікат був таємним і після його оголошення членам Організації документ підлягав знищенню [12, с. 16]. Після появи згаданих документів стосунки між ОУН(б) й німецьким окупаційним апаратом серйозно загострилися. Уже в січні 1942 р. гітлерівські спецслужби констатували накопичення бандерівцями зброї, підготовку кадрів для майбутнього антинімецького повстання [19, с. 110-112; 12, с. 19], а з 20 березня 1942 р. гітлерівці у своїх донесеннях зі Сходу ввели окрему рубрику «Український рух опору» [19, с. 144-145]

У квітні (за деякими даними – у березні) 1942 р. провідники ОУН(б) з усіх регіонів України зібралися на другу підпільну конференцію на якій публічно оголосили про стратегію «двофронтової боротьби» – проти Росії, як традиційного і споконвічного противника української незалежності, і проти Німеччини, як тимчасового окупанта. Передбачалося, що після «розбиття Москви» німцями, ОУН(б) розгорне «всенародний рух», який «забезпечить повну перемогу». Задля перемоги на двох «основних фронтах» планувалося «виключити другорядні фронти» (зокрема, домовитися про нейтралітет і з поляками) і зосередитися на створенні «широкого фронту боротьби поневолених народів Сходу і Заходу Європи» [13, с. 77.]. З огляду на необхідність підготовки мас до повстання передбачалося розгорнути широку антинімецьку агітацію і відновити військову роботу в ОУН(б). М. Лебедь («Рубан», «Орест») запропонував учасникам зібрання висловитися щодо підготовки ОУН до збройного повстання [6, с. 45.].

Після виступу М. Лебедя на Конференції почалася дискусія з приводу того, яким шляхом ОУН мала прямувати до нової мети – створення підпільної армії. З одного боку І. Клімів («Легенда») висловився за повну мілітаризацію ОУН і загальну мобілізацію всіх її кадрів на підготовчі роботи (вишкіл, пошиття форми, заготівля продуктів, зброї тощо). На противагу йому М. Степаняк («Сергій») зауважив, що ОУН є насамперед політичною, а не військовою організацією, а тому не повинна захоплюватися загальною мілітаризацією [6, с. 45.]. У результаті дискусій дійшли компромісного варіанту – ОУН мала розгорнути центральний і крайові військові штаби, здійснити перепис всіх військовозобов'язаних, провести облік військових матеріалів

і зброї, зібрати для роботи в ОУН усіх військових фахівців, створити мобілізаційні структури, провести офіцерські та рядові вишколи і перевишколи [4, арк. 123].

Після закінчення квітневої (березневої) Конференції ОУН(б) 1942 р. німецькі спецслужби одразу ж відзначили активізацію діяльності націоналістів у військовій царині. Зокрема, із донесення німецьких органів держбезпеки від 22 травня дізнаємося, що гітлерівці здійснили масові арешти в середовищі ОУН(б) у Рівному (саме це місто вони вважали центром «руху Бандери») внаслідок чого керівні осередки ОУН(б) «перемістилися у болотисту місцевість біля Сарн і Пінська» [19, с. 191.].

Так само в травні 1942 р. німецькі спецслужби фіксують появу озброєних боївків ОУН(б) у сільській місцевості і перших нестационарних оунівських партизанських груп: «В останній час рух Бандери все більше й більше переходить до активного ведення боротьби. Вже в травні вдалося встановити, що бандерівський рух серйозно займається організацією бандитських груп у західній частині України (...) Рух Бандери переходить до того, щоб здійснювати військовий вишкіл своїх членів і збирати їх час до часу на польові навчання, які проводяться в рамках націоналістичних банд» [19, с. 341]. Цей документ однозначно вказує на початок формування українського повстанського руху ще в травні 1942 р. Наголосимо, що цитоване вище свідчення є непоодиноким. Німецькі документи зберегли ще принаймні одне повідомлення про повстанський рух бандерівців наприкінці весни на початку літа 1942 р. Йдеться про звіт поліції безпеки і СД за червень 1942 р.: «Генеральний округ Брест. За звітний період становище серйозно погіршилося. (...) Сьогоднішній стан характеризується двома основними рисами: А) бандерівський рух; Б) діяльність партизанів і банд. Обидва рухи переслідують одну мету: підбурити широкі маси населення проти окупації. Незважаючи на те, що обидві течії мають різні кінцеві цілі, в одному напрямку вони працюють один для одного (...) Сільське населення цікавиться пропагандою бандерівського руху. Так як в генеральному окрузі практично немає промислових робітників, то можна сказати, що серед селян бандерівська організація має міцний ґрунт під ногами (...) Велике значення має той факт, що бандерівський рух проник у ряди окружної поліції, особливо в Кам'янці-Подільському, де багато командирів рот були українцями, колишніми офіцерами ЧА, які тепер заарештовані та очікують свого вироку. Свого часу завдяки хорошій військовій підготовці та стриманості, арештовані завоювали довіру свого керівництва. Також у Рокитному було арештовано три людини,

серед них керівник української охоронної поліції, за їх участь в українському повстанському русі. За різними ознаками можна припустити, що представниками бандерівського руху було здійснено декілька вибухів» [21, арк. 37-38].

Як бачимо, вже на зламі весни-літа 1942 р. нацистські спецслужби характеризували український визвольний рух як «повстанський». Якби він був малопомітний або немасштабний, то навряд чи удостоївся б таких характеристик від противника.

Підтверджує тезу про початок формування бойових груп ОУН у травні 1942 р. ще один документ – донесення СД від 19 червня 1942 р. у якому відзначено, що 5 травня 1942 р. неподалік Рівного відбулася нарада керівників ОУН(б) Волині й Полісся на якій прийняли рішення ще більше активізувати діяльність Організації і підготувати для використання всю накопичену на підпільних складах зброю [19, с. 205].

Активність українського визвольного руху швидко далася взнаки окупаційній адміністрації, бо вже у донесеннях за червень 1942 р. відзначалося, що бандерівський рух зірвав відправку молоді на роботу до Німеччини в окрузі Рівного [25, арк. 35], а в липні фіксувалися зниження поставок сільськогосподарської продукції і загальний саботаж заходам німецької влади [25, арк. 41-46], також диверсійні акти на залізниці в районі Здолбунова [19, с. 209], перші втечі українських поліцейських в ліси для «творення націоналістичних банд» і початок переходу ОУН(б) до тактики всенародного «партизанського руху» [19, с. 208-209].

Гітлерівські спецслужби вловили загальний хід перебудови діяльності ОУН(б) після квітневої конференції 1942 р. і дуже влучно охарактеризували її як «крокування на місці» з метою «берегти сили, жодних непотрібних і нерозумних акцій. Але внутрішня й організаційна підготовка та розширення мережі, щоб у кінцевому результаті в слушний момент зможти сказати «останнє слово» [13, с. 110].

Необхідність вишколювати людей і захищати їх від німецького та партизанського терору на Поліссі і Волині, призводить до того, що ОУН(б) протягом весни-літа 1942 р. створює в Північно-Західному регіоні густу мережу сільських боївок, підбирає кадри для формування підпільної армії, активізує військові вишколи молоді. Один із керівників ОУН(б) у Волинській області Ю. Стельмашук («Рудий») на допитах в НКВД розповідав про цей період в житті ОУН(б) так: «Числа 10 липня 1942 року я отримав наказ від Крайового провідника «Клима Савура» з'явитися до нього зі звітом у село Піддубці Теремнівського району Волинської області. З'явившись у вказаний

термін, я через волинського обласного провідника «Вовка» познайомився з «Климом Савуром», який носив тоді псевдо «Білаш». Вислухавши мою доповідь про стан військової роботи у Ковельській окрузі, «Клим Савур» відправив мене до військового референта «Сома», якому я повторив доповідь, і ми з ним обговорили наступні питання: 1) про проведення старшинського вишколу; 2) про посилення військової роботи серед членів ОУН; 3) Про підготовку кандидатур на командних посадах у штабі військової округи, яка мала діяти паралельно з організацією» [12, с. 29-30]. Як бачимо зі свідчень Ю. Стельмашука вже на початку липня 1942 р. ОУН(б) вела активну роботу зі створення штабів майбутньої підпільної армії, мала плани про формування військових округів тощо.

Особливо складне становище на Північно-західних українських землях помітно радикалізували настрої місцевих оунівців, які вимагали від Головного Проводу рішучих дій. Становище населення було насправді жалюгідним і люди не розуміли чому націоналісти масово не виступають на їхній захист. В одному із донесень ОУН(б) з українського Полісся (Столинський район) за серпень 1942 р. вказувалося, що німці жакливо ставляться до населення, за невиконання продовольчого контингентів відправляють до концтаборів: «Обставини дуже жакливі, остається населення голе, без одягу, а головне – скоро голод дуже сильний і страшний буде заглядувати в хату» [12, с. 31].

Відтак, під впливом реалій, волинські і поліські бандерівці змінюють своє ставлення до формування стаціонарних партизанських загонів. Уже в серпні 1942 р. в одному з місцевих бандерівських видань йшлося про те, що «партизанська війна для поневоленого народу, як правило, є частиною «великої війни», народного повстання, поки озброєний народ не зможе сформувати регулярну армію» [13, с. 125]. А у вересні 1942 р. співробітники гестапо вилучили у затриманих оунівців інструкції про тактику «партизанської війни» [13, с.164-165].

Уже з другої половини жовтня 1942 р. німецькі органи державної безпеки у своїх донесеннях з окупованих територій наголошували на тому, що в бандерівській пропаганді «все більше й більше помітною стає відмова від боротьби проти більшовизму, пропаганда майже виключно спрямована проти німецької влади, або так званих німецьких окупантів (...) бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб всіма засобами, навіть шляхом збройної боротьби добитися незалежності для України» [19, с. 342; 13, с. 198]. 29 жовтня 1942 р. до гауптквартири німецької армії надійшло повідомлення в якому серед іншого зазначалося, що «16.10.1942 р. вперше

українські націоналісти зібралися в районі Сарн у більшу банду та постійно отримують поповнення» [13, с. 199].

Очевидно, що саме в серпні-жовтні 1942 р. волинські бандерівці починають об'єднувати в лісах перші бойвки перетворюючи їх на партизанські загони. Робилося це всупереч наказам Головного проводу, який засуджував партизанські методи боротьби, як провокативні та неефективні вимагаючи лише накопичення сил і підготовки до загального повстання.

У такій напруженій ситуації внутрішньоорганізаційної дискусії щодо розгортання підпільної армії відбулася конференція керівників військових референтур ОУН(б). Довгий час про неї в літературі не з'являлося жодної інформації. Лише на початку 1990-х рр. у Львові з'явилася друком книжечка (документальний роман) В. Щеглюка «...Як роса на сонці», написаний за спогадами військового референта ОУН Західноукраїнських земель Луки Павлишина («Вовка») у якій вказується, що в грудні 1942 р. у Львові відбулася конспіративна нарада у якій взяли участь Л. Павлишин («Вовк») – організатор наради і керівник військової референтури в Галичині, Д. Грицай («Дуб») – військовий референт Центрального проводу, В. Івахів («Сом») – військовий референт Волині та Полісся, М. Медвідь («Карпович») – військовий референт Центральної і Східної України, офіцер для спеціальних доручень Центрального проводу І. Климів («Легенда»), а також урядуючий провідник ОУН(б) М. Лебедь («Орест», «Рубан») [27, с.89].

Проте в Галузевому Державному архіві СБУ збереглися документи, які дещо коригують викладений В. Щеглюком хід подій. Йдеться про донесення радянського агента, який був наближений до Головного проводу або працював у крайових військових референтурах і подав свою інформацію про військову конференцію ОУН [15, с. 496-511]. У документі з ГДА СБУ і спогадах Л. Павлишина впадають у вічі деякі розбіжності – Павлишин пише про грудень 1942 р., а радянський агент – про жовтень 1942 р., Павлишин вказує на присутність М. Медведя («Карповича»), а радянський інформатор наголошує на тому, що військова референтура Центральної та Східної України на зібранні не були представлені. Павлишин вказує, що у спеціальну комісію, яка мала розробити план формування армії включили Л. Павлишина, В. Івахова, М. Медведя, а інформатор вказує на те, що до комісії увійшли І. Климів, Л. Павлишин, В. Івахів. Очевидно, що ці суперечності можуть бути пояснені наступним чином – скоріш за все йдеться про дві військові конференції, які в спогадах Л. Павлишина через десятиліття «злилися» в одну. Мабуть, у жовтні 1942 р.

на вимогу військових референтів М. Лебедь скликав одну військову конференцію, яка обговорила складні проблеми військовотворення, висловила свої претензії до керівництва Організації і обрала комісію, яка мала розробити плани розбудови підпільних Збройних сил. Скоріш за все, на цю конференцію з Великої України не встиг прибути М. Медвідь. Однак, комісія, яка пропрацювала над проектами формування армії два місяці (до початку грудня 1942 р.) і видала «на гора» документ, потребувала скликання нової конференції військових референтів. До цієї конференції на початку грудня (вона мала відбутися не пізніше 4 грудня – дня арешту німцями І. Климів) у Львів прибув М. Медвідь. Скоріш за все, на ній було прийняте рішення доопрацювати документ розроблений у жовтні-листопаді. Замість невдовзі арештованого І. Климів доопрацюванням займався вже М. Медвідь. Розроблений оновленою комісією варіант документа, очевидно, ліг в основу військових рішень Третьої конференції ОУН в лютому 1943 р. Тобто текст проекту про який згадує радянський агент, скоріш за все, був суттєво перероблений до січня-лютого 1943 р.

Якщо вважати висловлені нами припущення про дві військові конференції вірними, то з'являється логічні пояснення у розбіжностях свідчень Л. Павлишина й радянського агента.

Документ підготований комісією трьох відверто просякнутий ідеями І. Климів про розбудову повноцінної армії з різними родами і видами Збройних сил. Подібні ідеї І.Климів поширював ще влітку 1941 р. у відозвах до українських громадян, коли він, як керівник ОУН в Україні очолив антибільшовицьке повстання й почав формувати Національну Револьюційну Армію [Детал. див. 14, с. 135-253]. Також у програмі будівництва армії надзвичайно чітко проявляються намагання повністю змоделювати майбутній розвиток подій за зразком ситуації, яка склалася наприкінці Першої світової війни.

Чергова активізація ОУН(б) викликала гостру реакцію з боку гітлерівських спецслужб. На території Німеччини 20 листопада 1942 р. пройшли масові арешти серед оунівських підпільників, зокрема серед керівництва Організації. За одну добу в Лейпцизі, Ганновері, Берліні, Гамбурзі, Гільдесгаймі та Потсдамі було схоплено 210 осіб, у Дрездені – 10, а в Брауншвейгу – 48 [20, с.29-30]. 21 листопада арешти бандерівського активу пройшли у Львові. Завдяки арештові керівника кур'єрської служби ОУН(б) В. Лобая, гестапівцям вдалося розкрити декілька бандерівських конспіративних квартир. Під час засідки на одній із них, відвідувач конспіративного житла, чільний оунівець Д. Маївський («Тарас», «Косар») застрелив штурман-фюрера СС і криміналь-

секретаря Г.Шарффа із берлінського гестапо та двома кулями поранив службовця німецької кримінальної поліції, після чого втік [22, арк. 238-239]. Розлючені смертю функціонера своїх спецслужб, гітлерівці 27 листопада 1942 р. розстріляли 27 оунівців – в'язнів львівських тюрем і 52 оунівців – в'язнів тюрми Ягольниці поблизу Чорткова [11, с. 283].

1 грудня 1942 р. завдяки черговій хвилі арештів нацисти майже повністю знищили підпільну мережу ОУН(б) на території рейху[9, с. 103.], а вже 4 грудня в Галичині було арештовано трьох провідників ОУН(б) – Я. Старуха, І. Климів, Д. Грицяя [19, с. 360-361]. Під час допитів у гестапо І. Климів був замордований до смерті [9, с. 103]. Паралельно з арештами оунівських підпільників, гестапівці провели у Львові чистку лав української поліції, де було «багато прихильників Бандери», а також продовжили арешти залишків оунівців у Німеччині [17, с. 141]. З донесень гітлерівських спецслужб також випливає, що протягом листопада-грудня 1942 р. і січня 1943 р. арешти керівників бандерівського підпілля були здійснені також у Києві, Рівному, Черкасах, Миколаєві, Запоріжжі та ін. містах [19, с. 361-362].

Дошкульні удари, завдані бандерівському підпіллю нацистськими органами безпеки наприкінці 1942 і на початку 1943 р., остаточно переконали лідерів Організації в тому, що тактика накопичування сил для загального, всенародного повстання є хибною і в умовах гітлерівського терору не може бути здійсненою. Відтак, теорія всенародного виступу зазнала коригування. Керівники ОУН(б) звернулися до ідеї партизанської війни (котру ще в жовтні вважали шкідливою), як до початкової стадії, своєрідної увертюри майбутнього великого повстання. У січні 1943 р. тодішній керівник ОУН(б) М. Лебідь видав відозву до членів Організації із закликом активізувати визвольну боротьбу, він, зокрема, наказував: «Стати до визвольної боротьби проти німецьких і московсько-большевицьких окупантів...» [8, с.162]. Активізацію оунівців одразу ж зафіксувала радянська розвідка. Уже 7 січня 1943 р. керівник Українського штабу партизанського руху Т. Строкач повідомляв члену Політбюро ЦК КП(б)У Л. Корнійцю, що «В окремих місцевостях українські націоналісти створюють свої нелегальні організації для боротьби з німецькими окупантами під гаслом «За самостійну Україну без німців»... Передбачаючи серйозну загрозу з боку оунівців і відчуваючи їх неприязнь до себе, німецько-фашистська влада почала репресії проти оунівців і в першу чергу проти прихильників Бандери...» [8, с. 162]

Очевидно, що саме в січні 1943 р. керівниками Головного Проводу ОУН(б) було прийняте остаточне рішення про планову орга-

нізацію партизанської армії. 22 січня 1943 р. військовий референт Сарненського окружного проводу ОУН(б) Г. Перегійняк («Коробка») об'єднує декілька відділів у першу сотню в районі с. Кричильська на хуторі Поляни, де здійснює двотижневий військовий вишкіл своїх людей [12, с. 34]. 3 лютого 1943 р. військовий референт ОУН(б) Рівненщини С. Качинський («Іван», «Остап») отримує наказ від «Клима Савура» об'єднати під своїм командуванням всі повстанські відділи на просторі «від Бресту по Гомель», тобто на території всього українського Полісся [12, с. 33-34]. Від середини лютого 1943 р. аналогічну роботу із об'єднання повстанських відділів у більші групи проводять на Волині. Всю військову роботу в регіоні мав координувати військовий референт ОУН(б) на Північно-Західних Українських землях В. Івахів «Сом» («Сонар»). 15 лютого 1943 р. В. Івахів провів у с. Піддубці Теремнівського району нараду районних військових референтів ОУН(б) Волині [12, с. 34]. На нараді було розглянуто списки придатних до мобілізації українців (такі списки складалися оунівцями впродовж 1942 р.), з'ясовувалась кількість офіцерських кадрів, зброї в кожному районі, визначалися завдання для кожного районного військового референта на випадок загального повстання. До кінця лютого 1943 р. було створено перші стаціонарні партизанські загони, які стали основою майбутньої повстанської армії.

Від лютого 1943 р. загони оунівських партизанів активізували свою діяльність, нападаючи на німецькі військові та господарські об'єкти (зрідка на підрозділи німецької армії) з метою забезпечити себе зброєю, амуніцією, одягом, продовольством і медикаментами, а також атакують в'язниці у Володимирці, Кременці, Дубно з яких звільняють арештованих німцями активістів ОУН. Німецькі донесення, окрім іншого, відзначають, що в січні-лютому 1943 р. головним напрямком діяльності українських націоналістів є колосальна агітаційна кампанія «в дусі бандерівського руху» [23, арк. 31]. Донесення німців підтверджуються звітами радянських партизанів, які відзначали, що ОУН «публікує гігантську кількість книг і брошур, газет і листівок (...) націоналісти широко використовують у своїй пропаганді помилки і промахи допущені нашими товаришами у своїй практичній роботі після 1939 р.» [24, арк. 73-74.].

Протягом 17-23 лютого 1943 р. неподалік Олеська відбулася Третя конференція ОУН(б). Попри гострі дискусії, які точилися під час нарад, було прийняте остаточне рішення про виступ проти німців оунівською партизанською армією [9, с. 116].

Після завершення Третьої конференції спостерігається чергова ак-

тивізації військових зусиль ОУН(б). У німецьких донесеннях за лютий 1943 р. відзначалося, що українська молодь починає активно зосереджуватися «в націоналістичних бандах. Частішими стали напади з метою отримання зброї та продовольства» [23, арк. 31].

Німецькі донесення з окупованих районів України повідомляли, що на початку березня 1943 р. відзначається розгортання і підготовка нових українських «націоналістичних банд» в районі Сарн, які складаються із загонів «чисельністю до 500 чоловік» [23, арк. 32]. У цей же час, німці відзначили активне розповсюдження повстанського руху на південь від автомобільної траси Рівне – Житомир і систематичні напади на німецькі господарчі об'єкти й склади на просторі між Рівним і Новоград-Волинським, що на думку німецьких військових аналітиків свідчило про «створення запасів» [23, арк. 32].

Наступний сплеск антинімецької активності націоналістичних партизанських груп почав спостерігатися із середини березня 1943 р., коли до лісу дезертирувала частина української допоміжної поліції. Німецькі звіти вказували, що діяльність «українських банд» в другій половині березня охопила крім Рівненщини, Пінщини і Кременеччини ще й південну частину Волинської області. У квітні 1943 р. німці констатували, що «українські банди» уже оперують на території центральної та північної частини Волинської області, а також в Ізяславському, Славутському і Шепетівському районах Кам'янець-Подільської області [23, арк. 33].

Весна 1943 р., дозволила керівництву ОУН(б) на Волині та Поліссі активізувати формування крупних стаціонарних партизанських груп. На їхній базі у квітні-травні 1943 р. було сформовано перші крупні з'єднання УПА – «Дубового» (І. Литвинчук), «Енея» (П. Олійник), «Рудого» (Ю. Стельмашук), «Рубашенка» (С. Коваль), «Сосенка» (П. Антонюк).

Першопочатково всією діяльністю повстанських загонів керували військові штаби територіальних округів ОУН(б), а координував їхню роботу уже згадуваний військовий референт ОУН(б) на Волині та Поліссі В. Івахів. Однак, В. Івахів загинув у сутичці з німцями 13 травня 1943 р. біля села Черниш у Волинській області. Після його смерті провідник ОУН(б) Північно-Західних українських земель Д. Клячківський дещо реорганізував територіальну систему українських повстансько-партизанських груп. Фактично, територіальні оунівські військові штаби були перетворені на штаби з'єднань підпільної армії. Існуючі групи УПА починають масштабно реорганізовуватися наприкінці весни – влітку 1943 р. Для повстанських з'єднань визначаються чіткі межі їхньої діяльності, створюються «Групи УПА». У

липні 1943 р. Д. Клячківський на базі Групи УПА «Заграва» формує та очолює перше Головне командування УПА. Через місяць було остаточно сформовано штаб УПА, до роботи в якому залучили офіцерів колишньої армії УНР – підполковника Л. Ступницького (шеф штабу) та полковників М. Омелюсика й І. Литвиненка[2, с. 11-15].

З осені 1943 р. до безпосередньої роботи в УПА долучився Р. Шухевич із групою військових фахівців, що свого часу отримали якісну підготовку в польській або німецькій арміях. Вони розпочали чергову реорганізацію Повстанської Армії. У листопаді 1943 р. було створено Головну Команду УПА, на чолі якої став підполковник Р. Шухевич («Тарас Чупринка») та Головний Військовий Штаб, який з грудня 1943 р. очолив майор О. Гасин («Чарнота», «Лицар»), а з січня 1944 р. майор Д. Грицай («Перебийніс»). У період реорганізації до складу УПА було включено загони створеної в Галичині весною-влітку 1943 р. Української Народної Самооборони.

Підводячи підсумки, слід зауважити, що Українська Повстанська Армія пройшла доволі довгий шлях у своєму становленні (від травня 1942 до грудня 1943 р.). Його слід розбити на низку наступних етапів: травень – вересень 1942 р. (створення мережі сільських боївок на Волині та Поліссі, формування вишкільних груп, які діяли на тимчасовій основі); жовтень 1942 – лютий 1943 рр. (організація перших постійно діючих повстанських сотень на Волині та Поліссі); березень – липень 1943 р. (формування першої загальної структури УПА); серпень – грудень 1943 р. (реорганізація та вдосконалення структури УПА). Очевидно, що за існуючих умов і наявного матеріально-технічного забезпечення організатори Повстанської армії вжили максимально можливих заходів для того, аби їхнє дітище діяло якнайефективніше.

Джерела та література:

1. Вовк О. До питання постановня УПА під проводом ОУН СД / О. Вовк // Український історик. – 1995. – № 1-4.
2. Вовк О. Вступ / О. Вовк // Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся: УПА та Запілля. 1943 – 1944. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2.
3. Вовк О. До питання про першого командира Української Повстанської Армії / О. Вовк // Український визвольний рух. – Зошит. № 1. – Львів, 2003.
4. Галузевий Державний Архів СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75135.
5. Данилюк М. Повстанський записник / М. Данилюк. – К., 1993.
6. Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(б) і їх вплив на український Рух опору (1941 – 1944 рр.) / В. Дзьобак. – К., 2005.
7. Кентій А. Українська повстанська армія 1942 – 1943 / А. Кентій. – К., 1999.

8. Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) / А. Кентій // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – К., 2005.
9. Киричук Ю. Український національний рух 40-50 років XX століття / Ю. Киричук. – Львів, 2003.
10. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941 – 1944 рр.) / В. Ковальчук. – Торонто; Львів, 2006.
11. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / В. Косик. – Львів, 1992.
12. Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – «Клим Савур» / І. Марчук. – Рівне, 2009.
13. ОУН в 1942 році. Документи. – К., 2006.
14. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940 –1942 роках / І. К. Патриляк. – К., 2004.
15. Патриляк І., Пагіря О. Військова конференція ОУН(б) 1942 р. і розробка планів зі створення Українських збройних сил. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / І. Патриляк, О. Пагір'я. – 2008. – № 1-2.
16. Постанови III конференції Організації Українських Націоналістів самостійників-державників (ОУНСД) (17-23 лютого 1943 р.) // Причинки до суспільного мислення. – Б.м., 1989.
17. Сергійчук В. Український Здви́г. Прикарпаття 1939 – 1955 / В. Сергійчук. – К., 2005. – Т. 3.
18. Слюсаренко А. Г., Патриляк І. К., Боровик А. М. Україна в роки Другої світової війни / А. Г. Слюсаренко, І. К. Патриляк, А. М. Боровик. – К., 2009.
19. Україна в роки Другої світової війни у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941 – 1942). Зібрав і упорядкував В. Косик. – Львів, 1998. – Т. 2.
20. Україна в роки Другої світової війни у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941 – 1942). Зібрав і упорядкував В. Косик. – Львів, 1998. – Т. 3.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОВУ). – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317.
22. ЦДАВОВУ – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 308.
23. ЦДАВОВУ. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 494.
24. ЦДАВОВУ. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 100.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 76.
26. Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський» / В. Шпіцер, В. Мороз. – Львів, 2004.
27. Щеглюк В. ... Як роса на сонці / В. Щеглюк. – Львів, 1992.

Микола Руцький

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН І УПА НА СЛАВУТЧИНІ (1941 – 1949 РР.)

У статті висвітлюється діяльність підпільних осередків ОУН та сотень УПА на території Славутського району у 1941 – 1949 роках. Простежується рейд з'єднання УПА-Південь через Славутчину в травні 1944 року.

Ключові слова: Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, сотня, Славутчина.

В статье освещается деятельность подпольных ячеек ОУН и сотен УПА на территории Славутского района Хмельницкой области в 1941 – 1949 годах. Прослеживается рейд соединения УПА-Юг через Славутчину в мае 1944 года.

Ключевые слова: Организация украинских националистов, Украинская повстанческая армия, сотня, Славутчина.

Article describes the activities of clandestine cells of the OUN and UPA in the territory of Slavutskiy region in the years 1941 – 1949, and roads connecting the UPA-South through Slavutchyna in May 1944.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army, sotnia, Slavutchyna.

За часів комуністичного режиму існування національно-визвольного руху в 20-му столітті – Організації українських націоналістів та Української повстанської армії – радянські історики, письменники, як і вся тодішня влада, пов'язували лише із Західною Україною, яка до вересня 1939 року перебувала у складі Польщі. Зрозуміло, що писали про цей рух з негативного боку. Але з постановом незалежної Української держави виявилось багато архівних документів та свідчень старожилів, що окремі підпільні організації ОУН як бандерівського, так і мельниківського таборів, а також відділи УПА існували і в радянській Україні, зокрема у Хмельницькій, Вінницькій, Житомирській та Черкаській областях. Сформовані вони були з місцевих жителів, які ненавиділи більшовицьку владу в особі сталінського режиму. Про такі національні організації у нинішньому Славутському районі Хмельницької області й розповідає ця стаття-розвідка. Адже

автор ще в 90-х роках минулого століття, працюючи кореспондентом Славутської районної газети «Трудівник Полісся», позбирав спогади учасників цих подій та знайшов деякі документи в обласному архіві СБУ та Державному архіві Хмельницької області.

Окрім широкої мережі радянського підпілля на Славутчині, яка тоді ділилася на два райони – Славутський і Берездівський, уже в перші місяці війни творилося і українське націоналістичне підпілля. Безперечно, що великий вплив на цей край здійснювала сусідня Рівненщина. Воно було менш чисельним, враховуючи менталітет місцевого населення після 20-річного червоного терору і більшовицької пропаганди, і не об'єднаним між собою. Місцеві українські патріоти тримали зв'язки з оунівцями сусідніх районів Рівненської області. Осідками націоналістичного руху на Славутчині стали села Крупець, Киликиїв, згодом, уже в повоєнні роки, і Ганнопіль.

І. Крупець. «За Україну»

Організатором крупецької підпільної групи «За Україну» був місцевий житель, учитель математики Іван Олійник. До війни у 1940 – 1941 рр. він учителював у Луцьку, і стосунки з українською інтелігенцією, мабуть, і розбудили в ньому національний дух та вселили ідею боротьби за незалежність України. Повернувшись додому, він згуртував навколо себе брата Дмитра, сестру Парасковію, колишнього колгоспного агронома Василя Пилиповича Поліщука, офіцера ЧА Миколу Васильовича Яцентюка, Василя Демидовича Поліщука, Данила Ковалінського, який згодом служив у Славуті в українській поліції, сільського старосту Степана Сосонюка та інших авторитетних у селі людей.

Спершу, прибувши на Славутчину з іншими учасниками похідних груп ОУН-р, Іван Олійник сформував у Славуті райуправу, керувати якою призначили учителя зі Стриган Матеюка. У деяких селах наставили старостами симпатиків ОУН. На селянських зібраннях, які проходили під національними прапорами, вони розповідали людям, що ціль ОУН – відродити і збудувати Українську державу без комісарів і ЧК. Агітували селян розбирати колгоспну землю, реманент і худобу. Відразу ж взялися нарізати їм землі по 1-2 га для присадибних ділянок. У Крупці запрацювала школа, відновилася служба у церкві, яка служила раніше під склад. Духовністю селян заопікувався священник Петро Шелест.

Спочатку у 1941 р. ці заходи націоналісти робили відкрито. Але згодом довелося їх згорнути під тиском німців і перейти у підпілля. Організація, що в 1942 р. нараховувала півтора десятка членів, тримала зв'язок з Луцьком і Рівним, звідки надходила підпільна агітаційна літе-

ратура, а згодом – безпосередньо з підрайонним проводом ОУН-р села Мощаниця Острозького р-ну Рівненської області, який очолював учитель-галичанин Іван Чир-«Чарівник». Для зв'язку Іван Олійник відкрив у Слауті і Крупці дві крамнички, у яких продавали сахарин, мило, сірники та різний галантерейний дріб'язок, так необхідний тоді людям. Ці крамнички давали змогу зустрічатися із зв'язковими, не викликаючи підозр у німців. У Крупці були ще й запасні явочні квартири у Василя Демидовича Поліщука і Гната Івановича Ковалінського. До групи долучилися й окремі радянські військовики – оточенці та звільнені підпільниками з концтабору «Гросслазарет» військовополонені.

Крупецькі підпільники рятували євреїв від розстрілу (одна з врятованих єврейських дівчат – Неля Каплун – жила після війни на Славутиччині). Перешкоджали німцям вивозити молодь до Райху, повідомляючи селян округи про німецькі облави. Бо списки на вивезення завжди передавав їм голова райуправи Матеюк. Поліцай Данило Ковалінський взимку 1941 – 1942 років зумів через своїх друзів-поліцаїв організувати втечу двох десятків юнаків, яких нацисти збиралися відправити зі Слаути до Німеччини. Маючи своїх людей на залізниці, підпільники псували німецькі поїзди, збирали для майбутньої партизанської боротьби зброю.

У лютому 1943 року після наради Іван Олійник вночі пішов на Бридурин, де в лісах на торфорозробках працювали радянські військовополонені, з якими він навів контакт. Але біля дерев'яного містка на Горині його чекала німецька засідка. У сутичці Іван убив з пістолета двох німців, а сам отримав важке поранення. Його привезли неpritомного селяни додому. Німці надранок повернулися до хати Олійників, щоб заарештувати сім'ю. Але брат Дмитро з сестрою Парасковією зуміли втекти, залишивши напівpritомного Івана у хаті. Німці закатували його у комендатурі в Бридурині, вимагаючи видати спільників, а тіло кинули в торфовище. Вночі підпільники забрали його й поховали таємно на кладовищі.

Після смерті Олійника гірка доля спіткала багатьох членів організації «За Україну» та їх симпатиків. Почалися арешти й страти українських патріотів. Усього загинуло більше 20 осіб. Петра Івановича Коршунова (з військовополонених), Василя Лаврентійовича Кравчука і Василя Омеляновича Ковальчука німці після допиту повісили у баластному кар'єрі поблизу Бридурина. Дружину Коршунова Галину Скрипнюк замордували у Шепетівському гестапо. Там же закатували й сім'ю Василя Кравчука: його з дружиною та шістнадцятирічну дочку Ядвігу. Розстріляли гітлерівці й сім'ю Сосонюків: старосту

Степана, його дружину Мотрю та двоє дітей. Така ж доля спіткала Василя Кмитюка та господарів явочної квартири Василя Демидовича Поліщука і його дружину Євдокію. Данило Ковалінський, щоб уникнути арешту, застрілив у Славути гестапівця, що прийшов за ним, втік з міста і вступив на Рівненщині до УПА. В одній із збройних сутичок гітлерівці спіймали пораненого Данила і повісили біля села Копитів Корецького району. Голову райуправи Матеюка убили червоні партизани-одухівці. Дмитро Олійник, його сестри Парасковія й Анастасія та її чоловік воювали в лавах УПА і доля їхня невідома.

У травні 1943 року Крупецька підпільна організація «За Україну» перестала існувати. Рештки її членів, в основному з військовополонених, пішли хто в червоні партизани, як Бугаєнко і Василь Пилипович Поліщук, хто в Червону армію, як Анатолій Шиян та крупечанин Микола Яцентюк (помер по війні у Крупці) [4, с. 42-47; 6].

II. Киликів. Берездівська сотня УПА

Керівником оунівського підпілля у Киликиєві став Антон Гамула. Ще малолітнім хлопцем він у 1920 р. виїхав з батьками на Рівненщину. Сім'я була заможна. Антон здобув добру освіту. Ще в юнацькі роки вступив в ряди ОУН і повернувся в липні 1941 р. з похідними групами у рідне село. Він швидко зорганізував молодіжну групу із двох десятків киликівців. Через нього вони отримували різноманітну літературу й таємно проходили військовий вишкіл. Спочатку вони об'єдналися в боївку. Згодом стали ядром берездівської сотні, в яку влилася й молодь з навколишніх сіл. Це чотовий, заступник сотенного Степан Либик-«Дубенко», Олексій Дризик – політреферент, Данило Гулей – кулеметник, Іван Гулей-«Охота», Василь Дячук-«Калина», Тихон Голуб-«Дуб», Терентій Валентюк-«Батько», брати Микола та Іван Мархайчуки, їх дядько, Яків Мурчук, Сергій Копилець-«Вишневий», Влас Ляшок, брати Семен та Павло Фелюшки, Теодосій Фелюшко-«Зелений», Микола Турчак-Сучок, Іван Гамула, Григорій Кравчук, Яким Гулей-«Бистрий», зв'язкові та медсестри Ольга Щур та Ольга Либик.

Перша збройна акція відбулася під осінь 1943-го. Сотенний Антон Гамула-«Юренко» відібрав ще з тодішньої боївки шість чоловік, і під Печиводами вони в короткій сутичці роззброїли десяток німців, які втікали з села на Слауту. Останні везли на чотирьох підводах чимало автоматів з набоями, гранатами, медикаментами. Полонених німців забрали есбісти з Крилова, а зброю киликівські повстанці закопали у гаю під Мирутином. Коли в січні 1944 р. повернулися більшовики, енкаведисти схопили Власа Ляшка і на допитах змусили його видати

членів боївки та показати місце, де захована забрана в німців зброя. Більшовики забрали її й відвезли у Берездів. Підпільники вціліли, жодного з них червоні не знайшли.

Киликиївська боївка розгорнулася в сотню УПА уже на початку 1944 року. До неї влилася молодь з Дякова, Мирутина, Піддубців та інших сіл. З весни 1944-го сотня «Юренка» розгорнула запеклу боротьбу з частинами НКВС. Вона вночі захопила райцентр Берездів і вивезла в ліси друкарню та папір для друкування оунівської пропагандистської літератури. В Хмельницькому обласному архіві збереглися окремі доповідні записки першого секретаря Берездівського райкому партії Коржа секретарю Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У – Петрову. Корж повідомляє, що на Берездівщині активізували у квітні 1944-го року свою діяльність оунівці. У прикордонних селах масово розповсюджуються листівки й брошури, що закликають селян до боротьби з радянською владою. Лозунги, написані радянськими агітаторами, систематично знищують. А гасло «Хай живе керівник більшовиків України М.С. Хрущов!» підпільники виправляють на «Хай живе керівник України Степан Бандера!» А 4 квітня відділ УПА числом біля сорока чоловік о 2-й годині ночі увійшов у Киликиїв. Упівці захопили стрибка, що охороняв сільраду й змусили його постукати до голови сільради Роганя.

Відібравши в нього автомата, заставили голову розбудити активістів села та трьох військовослужбовців, що квартирували в Киликиєві. Роззброївши їх, повстанці зняли з несправного літака «ІЛ-2» два крупнокаліберні кулемети, побили прилади й відпустили всіх заарештованих зі словами: «Кажуть енкаведисти, що ми убиваємо людей... неправда! Ми убиваємо саме енкаведистів, а ви йдіть спати. Настане час, ви самі до нас прийдете».

У другій записці Корж зізнається, що загони УПА, які діють в околицях райцентру, укомплектовані селянами Берездівщини, а особливо киликиївцями. На початку червня вони захопили Киликиїв, вигнали з села партактив з сім'ями і господарюють у селі та околицях, – розповідає Корж і просить Петрова, як йому бути, коли в такій обстановці доведеться збирати державну позику. Далі знаходимо інформацію, що 10 червня на Киликиїв напали усі стрибки району разом із винищувальною ротою військ НКВД з Корця [2, арк. 3-5, 10, 19]. Упівці залишили село, щоб не нести марних втрат.

Берездівська сотня у складі 80-100 чоловік рейдувала по Славутині і сусідніх районах Рівненщини, зводячи десятки боїв та сутичок з червоними.

Влітку 1945-го року серед дня сотня залягла в лісі під Кутками на шляху поблизу Берездова. Звідти виїхали тридцять енкаведистів на підводах. Упівці «Юренка» приготувалися їх зустріти вогнем. І тут трапилась перша зрада. Стрілець Олексій Грищук-«Сокора» вийшов на дорогу з вільшинника й махнув енкаведистам, що наближалися, рукою. Підводи зупинилися задалеко від засідки. Повстанці відкрили вогонь. Кілька передніх убили, а решта втекли в Берездів. Сотня знялася на ноги й перейшла в інше місце. Більшовики стягнули більші сили і зіткнулися з повстанцями на шляху між Киликиєвом і Клепачами. Юренківці прорвалися звідти з малими втратами.

А через кілька днів повстанці, стоячи на пості в ліску біля Мирутинської каплички, виявили, що зник О. Грищук. «Юренко» відразу повів сотню на Сапожинські хутори на Гошанщину. Штаб сотні з охороною розмістився на одному з хуторів біля с. Тудорів (нині Федорівка), а сотня зупинилася трохи далі, в ліску. В той же день О. Грищук навів енкаведистів з Берездова на постій штабу повстанців, бо орієнтовно знав, куди вони йдуть. В короткому бою загинули сотенний Антон Гамула-«Юренко», Олексій Дризик, Микола Турчак-«Сучок», Іван Гулей-«Охота», кулеметник Данило Гулей, Василь Дячук-«Калина» та ще один повстанець. Коли підбігла сотня, енкаведисти, підібравши кількох своїх убитих та поранених, втекли на підводах до Берездова. Після цього бою сотню долучив до свого відділу сотенний «Шуляк» з Кореччини. У боях більшість киликиївців загинули. Лише брат сотенного Іван Гамула, Григорій Цехмейструк, Яким Гулей-«Бистрий» та Ольга Либик після десятків років таборів дожили до наших днів і повернулися в рідні краї [7].

III. Рейди відділів УПА через Славутчину

Використовуючи лісовий масив, що тягнеться з Кременеччини через Славутчину на Новоград-Волинський, відділи УПА неодноразово у другій половині 1943 та в 1944 рр. здійснювали пропагандивні рейди на Центральну Україну. Заходячи в населені пункти, вони проводили мітинги, роздавали селянам відповідну літературу, знаходили симпатиків і робили спроби творити на цих землях оунівські осередки, розбивали штатгути й колгоспи, роздаючи людям майно і зерно, часто зводили бої з німцями і більшовиками. Один з найбільших рейдів через Славутчину здійснило з'єднання, що належало до УПА-Південь, під командою полковника Миколи Свистуна-«Ясена» в травні 1944 р. у складі куренів Семена Котика-«Докса», Михайла Кондраса-«Великана», до яких долучились Здолбунівський курінь Євгена Басюка-«Чорноморця» та новостворений відділ із змобілі-

зованих на Острожчині чоловіків під командою сотенного Гутича. З'єднання мало завдання пробитися до Холодного Яру на Черкащину на допомогу місцевим повстанцям.

З 12 на 13 травня відділи увійшли з Острожчини на Славутчину. Основні сили пішли на село Ріпище (нині влилося в Стригани), щоб заглибитись у ліси, а «Чорноморець» повів свій курінь із Куража в напрямку Ганнополя і мав зустрітись з основними силами в лісах за Славutoю. Ріпищанці показали їм міст через Горинь і попередили, що в Стриганах знаходиться партизанський госпіталь і стоять три сотні радянських партизанів на чолі з Антоном Одухою. Вони виконували на той час роль «загрядотрядників» і не лише лікувались та оздоровлювались, а й несли службу, аби відгородити Західну Україну від Центральної.

Одухівці, попереджені своєю заставою про рух колони упівців, зіткнулися з ними. Зав'язався бій. Через півгодини зі Славuti прибуло підкріплення з військ НКВС та бронепоезд, який з гармат почав обстрілювати повстанців. Відділи УПА попрямували на Бридурин. Більшовики кинулись їх переслідувати. Під час переслідування, як пише у своєму звіті А. Одуха, загинуло до семидесяти повстанців. Одухівці з солдатами захопили серед іншої зброї вісім кулеметів у вбитих упівців [3, арк. 304-306].

О 9-й ранку червоні атакували біля Бридурина оборонну лінію упівців. Великанівці відбили наступ і контратакою відкинули ворога назад, втративши десяток вбитими, серед них і сотенного «Чумака». Скориставшись замішанням більшовиків, курені Кондрася-«Великана» і Котика-«Докса» заглибились у ліс і вийшли на терени тодішнього Плужнянського району. Прорвався з частиною острожан, що йшли в ар'єргарді, і Гутич. Але іншу їх половину одухівці відсікли від основних сил. Всі вони загинули в болотах біля Бридурина. Всього в цьому бою, згідно зі звітом Одухи, загинуло 127 упівців, а 28 потрапили в полон. За свідченнями очевидців, чого не пише А. Одуха у звіті, зокрема, одного з полонених повстанців, який вижив і мешкає в с. Вербень Демидівського району Рівненської області, Антона Довгаюка, із 28 полонених семеро одухівці закатували. Сам Антон Одуха стріляв зв'язаним, що лежали горілиць, повстанцям у низ живота з автомата, а Лещенко й «Полундра» добивали їх кілками. Решту 21 чоловіка забрали енкаведисти у Славуту і засудили кого до розстрілу, а кого до різних термінів ув'язнення [6].

Вшановуючи пам'ять полеглих українських повстанців, рухівці Нетішина і Славuti разом з іншими націонал-демократичними силами у червні 1992 р. насипали біля с. Стригани (Ріпище) курган і увін-

чали його кількаметровим металевим хрестом. А 18 серпня на цьому місці відкрито семиметровий пам'ятник, увінчаний тризубом, автором якого є нетішинка Світлана Лелях.

Далі шляхи куренів розійшлися. Басюк-«Чорноморець», курінь якого стояв неподалік Романін і в бою участі не брав, повернувся на свою базу. А курені Котика-«Докса» і Кондрася-«Великана», що стояли після бою на Півневій горі, відійшли в різних напрямках, зрозумівши, що такими великими силами їм на схід не пробитися.

«Великан» вирушив лісами у рейд на Шепетівщину. 15 травня великанівці розігнали частину ЧА, що проводила заняття у лісі, поблизу с. Цвітоха, звели бій з військами НКВС біля с. Кам'янка Славутського району, які їх переслідували. Незважаючи на значні сили противника, підкріплені кількома танками і гарматами та мінометами, великанівці з мінімальними втратами відірвались у лісі від противника і пішли далі на схід. В цих боях загинув сотенний «Гутич», родом із Закарпаття. Великанівці пройшли десятками сіл північної Хмельниччини, здійснюючи пропагандистські заходи і через кілька тижнів повернулися назад на свою базу в лісовий масив на Здолбунівщину і з'єдналися з відділами Свистуна-«Ясена» [1, с. 4].

IV. Ганнопільський куш

Останнім відголоском діяльності оунівського підпілля на Славутчині, за тими даними, які вдалося знайти в Хмельницькому архіві СБУ, була група жителів Ганнополя й кількох навколишніх сіл, яких емгебісти викрили влітку 1949 р. Зв'язки з оунівцями ще з воєнних років мав житель Ганнополя Петро Коваль, який згодом втягнув у нелегальну роботу свого брата Степана та його тестя Миколу Кобелева. Вони підтримували зв'язок і виконували завдання провідника ОУН з Гошанщини Степана Смолюка-«Дем'яна». Ганнопільські підпільники посприяли збройному нападу боївки «Дем'яна» восени 1946 р. на Ганнопіль, під час якого упівці захопили спиртзавод, сільпо і пошту, де взяли все необхідне для своїх потреб. В цьому нападі безпосередньо брав участь і місцевий житель Іван Яковчук.

Ветфельдшер, росіянин Кобелев, за словами його дочки Надії, яка також проходила по справі, а нині мешкає у Ганнополі після відбуття 7 років каторги із присуджених 25-ти, співчував українцям, які вели боротьбу зі сталінським режимом. Він неодноразово надавав свою квартиру для постою керівникам збройних боївок «Дем'яну», «Славку», «Діду» (Дубич Тимофій Кіндратович, с. Колесники Гошанського р-ну), зв'язковій з Києва Ользі Васиївні. Три дні переховував дружину й малолітню доньку командира боївки «Славка». А восени

1948 р. переховував і лікував у своїй хаті важкопораненого Степана Смолюка-«Дем'яна». Допомагав йому в цьому головний лікар ганнопільської лікарні естонець Петро Нокс. Він забезпечував боївки УПА медикаментами, робив операції, лікував поранених і хворих упівців, в т.ч. і «Дем'яна». Згодом Микола Кобелев відвідував пораненого «Дем'яна» в Малому Скніту, куди підпільники перевезли його до хати Степана та Ірини Свідзинських (Ірина була рідною сестрою «Дем'яна»), де доліковував його. Брати Ковалі та Іван Яковчук виконували роль зв'язкових, заготовляли й зберігали у себе продукти для боївок, отримували й розкидали націоналістичні листівки в окрузі, виконували й інші завдання. Іван Яковчук разом з Євстафієм Поліщуком із Майкова закупили у славутського єврея Меєра Котела 80 кг друкарського паперу для виготовлення листівок, як свідчить справа, і передали його «Дем'яну».

Влітку 1949 року славутські емгебісти перехопили «грипс» у Івана Яковчука, за яким уже слідкували, й той на допиті під тортурами вказав на Петра Ковалю. Незабаром чекісти заарештували братів Ковалів, Миколу Кобелева та членів їх родини, Петра Нокса та інших ганнопільчан.

Потім арешти пройшли й по інших селах. У Малому Скніті – Свідзинських та підпільника ще з 1943 р. Дмитра Васильовича Коробчука. Цілий ряд людей з сіл сусідньої Гоцанщини, що також мали зв'язки з ганнопільцями.

По справі проходило 27 чоловік, половина яких як і Надія Кобелева-Коваль до підпілля не належали, але потерпіли за те, що не видали емгебістам своїх рідних за зв'язки з оунівським підпіллям.

16 вересня 1949 р. військовий трибунал МВС Львівського округу в м. Проскурові у складі голови, майора юстиції Фадєєва, ст. лейтенанта Галімова і лейтенанта Будюкова, за участю прокурора Кам'янець-Подільської області підполковника юстиції Рибаків виніс жорстокий вирок: 15 чоловік отримали по 25 років ув'язнення у ВТТ з конфіскацією майна, а також позбавлення на 5 років громадянських прав. Серед них були й випадкові люди, які отримали «четвертак» нізащо: житель Малого Скніта Михайло Попчук, який лише переховував пачку листівок, що йому дав сусід Дмитро Коробчук, за те, що не доніс на останнього. Решта засуджені на 10 і 5 років позбавлення волі у ВТТ. Петра Нокса, окрім того, позбавили медалі «За доблестный труд», а фронтовика Петра Ковалю – медалі «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-45 гг.» [5, с. 519-521].

Фото 1. Іван Гамула

**Фото 2. Киликиївці у радянському таборі: Цехмейструк Грицько (сидить, перший), Гулей Яким "Бистрий" (стоїть, третій).
Фото від 13 серпня 1955 року. Колима**

Отож, уже з того, що вдалося віднайти у архівах та довідатись від учасників тих подій, які дожили до наших днів, можна зробити висновок, що й населення радянської України симпатизувало оунівським ідеям побудови незалежної Української держави і брало посильну участь в боротьбі за неї там, де знаходилися лідери, які могли людей зорганізувати до спротиву радянській владі. Ці факти необхідно популяризувати нині й знаходити інші імена борців за Українську державу, аби з часом внести їх у Книгу пам'яті і зберегти для історії України, для потомків.

Джерела та література:

1. «Великан» (Кондрась Михайло). Три роки в УПА // За волю нації. Машинописне підпільне видання ОУН на ПЗУЗ // Приватний архів письменника Миколи Дубаса, м. Львів.
2. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). – Ф. П 487. – Оп. 4. – Спр. 35.
3. ДАХО. – Ф. 1941 – Оп. 1. – Спр. 17.
4. Руцький М. Голгофа / М. Руцький. – Рівне: Світанкова зоря, 1996.
5. Руцький М. Вони виборювали волю України / М. Руцький. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009.
6. Особистий архів автора. Спогади ветерана Радянської Армії, жителя с. Крупець Славутського району Хмельницької області.
7. Особистий архів автора. Спогади учасника формувань ОУН-УПА Якима Гулея-«Бистрого» з с. Киликиїв Славутського району Хмельницької області.

Іван Шишкін

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕГОВОРНОГО ПРОЦЕСУ МІЖ ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ТА ПОЛЬСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В ПЕРІОД 1943 – 1944 РР.

У статті здійснено дослідження спроб порозуміння між представниками українського національно-визвольного руху та польського руху опору в період загострення двосторонніх взаємин 1943 – 1944 рр. Зокрема, розглядаються основні аспекти переговорного процесу, що мав місце на теренах Західної України. На основі аналізу архівних матеріалів, вітчизняної і зарубіжної наукової літератури автор здійснив спробу охарактеризувати переговорний процес та дати оцінку діям українців і поляків, спрямованим на досягнення порозуміння.

Ключові слова: українсько-польські стосунки, українське питання, польський еміграційний уряд, Делегатура, Армія Крайова, Східна комісія, Східне бюро, «східні кресли».

В статье осуществлено исследование попыток взаимопонимания между представителями украинского национально-освободительного движения и польского движения сопротивления в период обострения взаимоотношений 1943 – 1944 гг. В частности, рассматриваются основные аспекты переговорного процесса, который имел место на территории Западной Украины. На основе анализа архивных материалов, отечественной и зарубежной научной литературы автор осуществил попытку охарактеризовать переговорный процесс и дать оценку действиям украинцев и поляков, направленным на достижение взаимопонимания.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, украинский вопрос, польское эмиграционное правительство, Делегатура, Армия Краева, Восточная комиссия, Восточное бюро, «восточные крессы».

The article research attempts of understanding the relations between Ukrainian national liberation movement and Polish movement of resistance in the period of aggravation double-sided mutual relations in 1943 – 1944. The basic aspects of speech process which took place on the territories of Western Ukraine are examined in particular. On the basis of analysis of the archived materials, domestic and foreign

scientific literature, the author carried out an attempt to describe a voice process and give estimation to the actions of Ukrainians and Poland directed on achievement of the mutual understanding.

Key words: *Polish-Ukrainian relations, Ukrainian question, Polish emigrational government, «Delehatura», Armia Krayova, Eastern Comission, Eastern bureau, «eastern lands».*

У період 1943-44 рр. і українці, і поляки все більше і більше схилялися до думки, що без налагодження співпраці між двома підпіллями жодна сторона не буде спроможна досягти поставленої перед собою мети. Проте завдання, які стояли перед представниками українського національно-визвольного руху були кардинально протилежними. Поляки не збиралися поступатись теренами Західної України, вважаючи їх споконвічно польськими, українці ж прагнули до утворення незалежної держави з обов'язковим включенням до її складу західноукраїнських територій. Водночас, згідно з інформацією Делегатури польського еміграційного уряду, на рубежі 1942 – 1943 рр. її представники провели переговори з усіма найвпливовішими українськими діячами, які, на думку поляків, могли виявити пропольські симпатії. Свою готовність до співпраці задекларували всі з ким проводилися переговори, а це була група чисельністю в 60 осіб. За свідченням представників Делегатури усі вони висловлювали дуже високу готовність до співпраці [8, с. 78-79].

Контроль над двосторонніми переговорами взяв на себе комендант Обшару III-Львів ген. К. Савіцький. Зі сторони поляків у них також брали участь Я. Дем'янчук та Л. Садовський. Крім того, до переговорів безпосередньо були залучені представники II-го штабу Обшару, Г. Погоський, С. Бездек і М. Хіровський. Українська сторона була представлена такими діячами як В. Кубійович – від УЦК, а також Є. Врецьона, З. Матла, М. Степаняк, В. Охрімович, М. Прокоп, В. Андрієвський – від ОУН(б) [16, с. 142].

Звіти про переговори з українцями польське підпілля відправляло за кордон на розгляд уряду. Проте, він ніяк не реагував на цю інформацію. 11-го березня 1943 року, С. Ровецький у радіограмі до Лондона інформував про прагнення бандерівців до співпраці у боротьбі проти Німеччини і Радянського Союзу як у галузі пропаганди, так і військової співпраці. «Лондонці» знову проігнорували цю інформацію.

У наступній радіограмі від 16-го березня 1943 р. головний комендант АК зазначав, що переговори вже неможливо відкладати далі, адже це почало непокоїти українську сторону, яка висловлювала з

цього приводу свою стурбованість. Тому з метою прояснення ситуації ген. К.Савицький виїхав до Варшави, але центральне керівництво польського підпілля у столиці саме очікувало на рішення з Лондона [16, с. 30]. Нарешті після довгих дискусій і обговорень 31-го березня польський уряд ухвалив «Тези в справі української політики» [6, с. 1].

Слід зазначити, що, по-перше, документ було написано в дусі політики «федералізму» і «прометеїзму», по-друге, він абсолютно не вирішував наболілого для українців питання про визнання Польщею їхніх прав на створення незалежної держави на теренах Західної України, по-третє, прийняття саме такої декларації завело в глухий кут переговори між українським та польським підпіллям і було неоднозначно сприйняте керівними колами останнього.

Після оголошення офіційної позиції польського уряду представники польського підпілля на місцях, які виступали за співпрацю з українцями, фактично були шоковані змістом даного документу. Ген. К. Савицький ознайомився з тезами 17-го квітня 1943 року. Розвівши руками, він з гіркотою сказав: «Варшава нас не розуміє. Не мають там для нас серця. Я знав, що нам світить щось погане стосовно справ Східної Малопольщі» [16, с. 33].

Після прийняття березневої декларації представники українського національно-визвольного руху зрозуміли, що польська сторона не збирається йти на поступки у питанні про приналежність західноукраїнських територій. Саме це стало однією з причин подальшого загострення двосторонніх взаємин. Українці почали проводити курс на підри्व соціальної бази польського руху опору, намагаючись тим самим опанувати та взяти під свій контроль терени Західної України. За свідченням П. Мірчука «провід українського підпілля дав краєвим проводам вільну руку у виборі форм боротьби відповідно до місцевої ситуації» [2, с. 32]. Так, в контексті «діяльності на власну руку» командир УПА «Північ» «Клим Савур» (Дмитро Клячківський) прийняв рішення про примусове усунення польського населення з теренів Волині [13, с. 99].

30-го липня 1943 р. Крайова політична репрезентація замість того, щоб опублікувати офіційну позицію уряду, видала польською та українською мовами власну «Відозву до українського народу». У ній українцям закидалася співпраця з СРСР та Німеччиною, вимагалось припинити різанину поляків і відмовитися від вербування в дивізію СС Галичина. Разом з визнанням права українців на самовизначення КРП рішуче заявляла про приналежність західноукраїнських земель до Польщі. Відозва закликала українців відмовитись від співпраці з окупантом, засудити звірства масових вбивств, здійснених по відно-

шенню до поляків та виступити спільним фронтом проти спільних ворогів [12, с. 1244]. Стосовно приналежності українських територій у відозві говорилось: «Розуміємо та оцінюємо прагнення Українського народу до створення Самостійної України. Заявляємо, однак, що не зречемося східних земель Речі Посполитої...» [12, с. 1244] Східне бюро видрукувало 1200 примірників «Відозви» і розіслало їх провідним українським політикам. Слушною є думка Р. Тожецького про те, що вона містила недосяжні завдання, якщо польське підпілля хотіло досягти ще чогось важливішого ніж ще більше посварити між собою обидві сторони [18, с. 219].

30-го серпня 1943 р. у спеціальному зверненні з критикою відозви КРП виступило Стронніцтво демократичне. Зокрема, у документі говорилося, що визнання та підтримка української держави, з одного боку, і виключення можливості територіальних поступок на її користь, з іншого, носять яскраво виражений антирадянський характер, що, в свою чергу, може бути використано СРСР для антипольської пропаганди, а також спровокує подальші напади на поляків. Крім того, польські демократи висловили невдоволення з приводу замовчування офіційної березневої постанови уряду. На їх думку, така позиція є перевищенням повноважень «навіть якби КРП визнати за сурогат конспіративного парламенту» [3, с. 197-199].

Варто наголосити, що якби офіційну березневу декларацію уряду й було опубліковано, – це, швидше за все, не змінило б загального ходу подій, адже її прийняття було запізнілим і не могло задовольнити прагнень українців, проте показувало намагання вирішити наболіле питання демократичним шляхом. В даному ж випадку вся справа стала скоріше демонстрацією антиукраїнських упереджень і неприязні [15, с. 293].

На думку української сторони, відозва до українського народу була зроблена вперше за чотири роки і в ній не було нічого, крім погроз [9, с. 8]. Українські провідні діячі вважали, що вона була нереальною, бо неможливо буде піддати «найсуворішому покаранню 100 тис. чоловік». Даний документ, на їхню думку, не піднімав проблеми незалежності України на належному рівні, а лише застерігав, що поляки не поступляться землями, які знаходилися в кордонах Польщі до 1939 р. Різка несприйняття українською стороною викликало також і те, що відозва «закидала звинувачення українцям, але ні слова не говорила про польські провини чи помилки стосовно них у минулому» [9, с. 9]

До переговорів між обома сторонами знову дійшло восени 1943 р. У зв'язку з швидким наближенням Східного фронту ОУН(б) нав'язала

контакти з командуванням АК Обшару Львів. В ході переговорів українська сторона висловила згоду на ряд поступок. По-перше, підкреслювалося, що українці є об'єктом польсько-радянського конфлікту, в якому вони займають пропольське становище. По-друге, південно-східні воєводства – це інтегральна частина Польської держави, а їх території є національно мішаними. По-третє, у зв'язку з вищезазначеним Польща має право і обов'язок виступити в обороні цих земель на міжнародній арені [5, с. 155]. Це створило підґрунтя для початку переговорного процесу. 10-го вересня 1943 р. відбулася нова зустріч представників обох сторін. На жаль, з документу видно лише те, що це була зустріч між представниками Центрального Проводу ОУН(б) та АК, а хто конкретно представляв обидві сторони, документ не зазначає. Українська сторона запропонувала розглядати переговори як суто інформаційні. Було задекларовано, що в інтересах обох сторін лежить заспокоєння взаємної ворожнечі і, що вони визнають обов'язковість дійти до порозуміння в площині військової та політичної співпраці. Говорилося про небезпеку для обох сторін з боку Німеччини та СРСР, а також дві різних можливих платформи у розв'язанні польсько-української проблеми. Перший варіант – максимальний, передбачав можливість утворення української держави в разі розпаду СРСР, другий – мінімальний, розглядався як вирішення наболілої проблеми в рамках Польщі із збереженням за останньою кордонів до 1939 р. [11, с. 192].

В ході переговорів українська сторона заявила: «І ми, і ви маємо спільних ворогів, ви без нас і ми без вас не здатні створити сильної держави. Дійсно, ваш імперіалізм протягує руку до наших етнографічних земель, проте складається враження, що це робить лише ваша політична преса, бо в військовій пресі українська проблема трактується об'єктивно» [11, с. 192]. Обидві сторони визнали, що конфлікт між ними дає привід СРСР втручатись в внутрішні справи обох народів і тому потрібно об'єднатись задля досягнення спільної мети [11, с. 192].

Ще одна така розмова відбулась 18-го вересня 1943 р. У ході обговорення можливих варіантів вирішення наболілої проблеми на запитання польської сторони про те, як українці бачать собі шлях до порозуміння, відповідь була наступною:

«а) визнання польською стороною прагнення українців до незалежності;

б) відмова Польщі від територіальних претензій до України;

в) на випадок ймовірного розпаду СРСР та виникнення незалежної української держави справа встановлення кордонів має бути відкладена на пізніший час» [11, с. 194-195].

12-го жовтня 1943 року Рада з питань національностей ухвалила рішення про те, що приналежність східних земель польської держави знаходиться під небезпекою в зв'язку з новою можливою окупацією даних теренів Радянським Союзом. Також в ухвалі підкреслювалося, що існує загроза не тільки від окупантів, але й від крайніх елементів з середовища меншин [10, с. 2]. В зв'язку з цим перед підпіллям було поставлено завдання інтенсифікувати польсько-українські переговори з метою отримання від українців офіційної заяви, що населення, яке проживає на теренах «східних кресів», хоче залишитися громадянами Польщі. На початку листопада 1943 року до Львова приїхав представник Делегатури уряду, щоб переконати представника ОУН до окреслення свого становища у вигляді декларації. Проте, переговори не відбулися з огляду на так звані «технічні труднощі» української сторони [14, с. 343].

Наступна ухвала Ради з питань національностей була прийнята 15-го листопада 1943 року. В ній було визнано, що на розвиток українсько-польських стосунків суттєво впливає стан польсько-російських взаємин. У документі підкреслювалося: ставлення Росії до Польщі є ворожим і незмінним протягом довгого часу, а також, що Росія виявляє претензії до мішаних, з точки зору національного складу, територій [10, с. 2]. Головною метою діяльності представника уряду в галузі національної політики було визначено «полегшення уряду Польщі утримання в складі польської держави її східних земель» [10, с. 2]. В зв'язку з поставленою метою завдання, що покладалися на представника уряду, формулювалися наступним чином:

«1. В краї повинні енергійно проводитись польсько-литовські та польсько-українські переговори.

2. Метою тих переговорів мусить бути декларація організованих рухів тих народів, яка б засвідчувала що:

а) литовці прагнуть свою долю пов'язати з Польщею, а не з Росією.

б) українці, що мешкають на теренах Речі Посполитої, хочуть залишитись громадянами Польщі [10, с. 2].

З даного документу стає зрозумілим, що справа українсько-польського порозуміння та й порозуміння з іншими меншинами мала на меті використання українців у своїй боротьбі за збереження неподільності територій польської держави, а не врахування прагнень народів на самовизначення. Камінь спотикання, який заважав польській стороні знайти компроміс у своїх відносинах з українським народом як в міжвоєнний період, так і в період війни, знову відіграв свою негативну роль.

27-го січня 1944 року Рада з питань національностей прийняла ухвалу, котра стосувалась безпосередньо українського питання. Зокрема, у першому пункті документу зазначалося, що польський народ, який бореться за свою незалежність, мусить розуміти і розуміє прагнення українців до самовизначення, а виникнення незалежної української держави в басейні Дніпра узгоджувалося б з польською рацією стану [10, с. 3]. Даний документ фактично не відходив від пунктів, що декларували попередні заяви польського уряду та підпілля і не вносив нового тону до справи порозуміння між українцями та поляками. Разом з тим, не слід забувати, що він демонстрував готовність до переговорів з українською стороною.

Паралельно з розробкою політики щодо української проблеми Рада з питань національностей продовжувала контакти представників Делегатури уряду та АК з ОУН. Так, 1-го грудня 1943 р. відбулися нові переговори. Початково українці пояснили, чому не відбулася зустріч, запланована на листопад 1943 р. Серед головних причин було названо репресії німців, а також протидію зі сторони УЦК, мельниківців і «бульбівців». В ході переговорів головну провину за розпалювання конфлікту було покладено на німців. Учасники зустрічі також узгодили наступну дату переговорів. Їх було заплановано на 9-те грудня 1943 р. [11, с. 196-198].

На жаль, ми не маємо інформації про те, чи запланована зустріч відбулася. З огляду на лист від 21-го січня 1944 р., у якому провід ОУН(б) пропонував знову розпочати переговорний процес з метою замирення та співпраці обох народів, слід припустити, що зустріч не відбулася, бо ОУН(б) пропонувала завершити переговори до 10-го березня 1944 р. [1, с. 226].

8-го лютого 1944 р. відбулася нова зустріч між представниками української і польської сторони. На початку розмови поляки підтвердили, що «лист відправлено до Варшави», проте відповідь ще не надійшла [11, с. 198]. Розмови знову велися навколо проголошення українцями офіційної декларації, яка б демонструвала їхню відмову від «співпраці з більшовиками» і «визвольною Українською республікою Корнійчука». Українці відповіли, що і так неодноразово займали таку позицію, а тому не бачать необхідності ще раз це підкреслювати, адже «всі і так знають, що нашим ворогом № 1 є більшовики» [11, с. 198].

В зв'язку з цим поляки запропонували обговорення трьох основних пунктів:

- 1) чи така декларація взагалі потрібна;
- 2) чи така декларація повинна бути;

3) чи з точки зору тактичної така декларація є можливою [11, с. 199].

Навколо вищезазначених питань виникла дискусія, бо українська сторона у відповідь на запитання про те, кого представляє їхня делегація, відповіла, що ОУН(б). На що поляки відповіли, що потрібною є Верховна Рада, яка б представляла весь український народ, а не лише ОУН, котра уособлює лише найбільш свідомі його елементи [11, с. 199].

Українська делегація погодилась з даним зауваженням, проте підкреслила, що ще не надійшов момент, щоб деконспірувати членів Ради, оскільки це може викликати хвилю арештів. Основним аргументом проти такого твердження було те, що поляки теж ризикують так само, але свою Раду національної єдності створили [11, с. 199]. Крім того, польська делегація підкріпила своє переконання аргументами про те, що союзники слідкують за усіма подіями, які відбуваються в краї, зважаючи усі можливі варіанти подальшого розгортання подій, а тому, брак офіційної української заяви є негативним чинником і така заява, як юридичний вираз прагнень українського народу, є просто необхідною [11, с. 199].

Наступна зустріч представників обох сторін відбулася 28-го лютого 1944 р. Її головними завданнями стало два пункти, навколо яких відбувалося обговорення. Перший – аналіз причин українсько-польського протистояння і другий – організація та засади діяльності «Комісії заспокоєння терену», котра мала взяти на себе роботу над примиренням обох сторін [11, с. 201].

Українці звернули увагу польської сторони на труднощі, які стоять перед ОУН на шляху до заспокоєння населення на західноукраїнських землях. Серед них відзначалася відсутність спільної позиції в суспільстві: частина українських чинників виступала за подальшу співпрацю з німцями. Серед причин, які загострювали ситуацію, називалися також: співпраця окремих поляків з німцями (участь польських поліційних відділів у каральних експедиціях проти українців), співпраця польського населення з радянськими партизанами, страх українців перед чутками про активне озброєння польських підпільних загонів, які нібито роблять це з метою масового вбивства українського мирного населення тощо [11, с. 202-203].

Польська сторона висловила розуміння труднощів українців, проте підкреслила, що вихід з цієї ситуації є лише один – «швидка та енергійна діяльність», спрямована на примирення. У ході переговорів, ось уже вкотре, поляки підняли питання про оголошення офіційної української декларації, на що отримали відповідь, що такий документ обов'язково буде, проте точна дата ще невідома [11, с. 203].

8-го березня 1944 р. відбулася остання зустріч з циклу польсько-українських переговорів, які мали місце протягом вересня 1943 – березня 1944 рр. У ній брали участь: З. Зеленьський (від Делегатури), і Г. Погоський, С. Бездек та М. Хіровський (від АК). Українську сторону представляли І. Гриньох, В. Андрієвський, М. Степаняк та, ймовірно, М. Прокоп і Є. Врецьона. В ході розмови знову зверталася увага на необхідність порозуміння та припинення різанини. Польська делегація підкреслила, що «польський народ з радістю привітає виникнення української держави», проте «хотіла б знати, що може принести подальший розвиток подій і якою буде позиція української сторони». Українці відповіли, що в даній ситуації не бачать іншого шляху для досягнення незалежності, окрім співпраці з Польщею та опертя на її підтримку. Один з них заявив, що початково український народ орієнтувався на Німеччину, проте «швидко настало протверзіння», яке наказало «повернути на властивий нам шлях – опертя на Польщу.» Зверталася також увага польських колег на те, що така позиція не є легкою, адже залишається низка невирішених проблем, серед яких найбільш фундаментальною є проблема кордонів, проте українська сторона «хоче і може піти на компроміс», тому що «хочемо згоди», адже врегулювання українсько-польських взаємин раз і на завжди поклало б край «будь-яким причинам сварки і самій сварці» [11, с. 204-205]. Не зважаючи на заяви про взаємну повагу та розуміння необхідності співпраці, в ході розмови не дійшло до прийняття якогось конкретного рішення. На думку одного з учасників переговорів З. Зеленьського, сторони не мали що запропонувати одна одній [17, с. 166]. Фактично далі визначення свого становища не дійшло. Проте польська сторона запросила українців до продовження переговорів в Варшаві [7, с. 25-27].

Паралельно Крайова політична репрезентація та офіційний уповноважений уряду Речі Посполитої підписали спільне звернення до уряду, в якому підкреслювали свою повну узгодженість з діями уряду. У зверненні підкреслювалось, що КРП, уповноважений уряду, а в їхній особі й усе польське суспільство, опираючись на свої історичні права, розуміють і поділяють його позицію щодо неподільності польських територій [4, с. 1].

Тим часом, у ніч з 3-го на 4-те січня 1944 р. радянські війська перейшли кордон Західної України і почали операцію по звільненню Волині. 5-го січня польський уряд видав відозву про негативне ставлення до даного факту, на що офіційна Москва відповіла, що він не має жодних прав стосовно «східних земель» [16, с. 334].

Польське підпілля на місцях виступило проти переговорів на тему перегляду східних кордонів. 15-го лютого 1944 року до Англії було направлено депешу, підписану спільно уповноваженим польсько-го уряду та Радою національної єдності. В документі відзначалося, що польська сторона погоджується на запропоновані західні кордони держави, проте відмовляється розглядати їх як компенсацію відібраним східним землям. Підкреслювалося також, що поляки виступають за переговори з СРСР при обов'язковій участі у них союзників, однак підуть на переговори лише при умові поваги до суверенності Польщі з боку СРСР і категорично виступають проти будь-якого обговорення на тему зміни східного кордону. Поряд з цим підкреслювалося, що Радянський Союз не цікавить насправді зміна східних кордонів, так само як німців не цікавив Гданськ: йшлося, перш за все, про суверенність та цілісність Польщі [4, с. 4].

Розпочався тиск Великобританії на польський уряд, аби він погодився з кордоном, що проходить по лінії Керзона, проте це нічого не дало: польська сторона продовжувала стояти на своєму. Як наслідок, 22-го лютого 1944 року У. Черчілль оголосив публічну декларацію, в якій заявив, що Великобританія ніколи не гарантувала Польщі якоїсь конкретної лінії кордону на сході [16, с. 334]. Поляки намагались апелювати до США, які в свою чергу пообіцяли підтримку у домаганнях польської сторони на Львів та Борислав, пропонуючи тим самим компромісний варіант. Проте, коли С. Миколайчик підняв це питання на засіданні Ради міністрів, проти такого варіанту висловились міністри К. Попель, М. Сейда та Я. Квапінський, які у справі східних кордонів послуговувалися принципом «все або нічого» [16, с. 335]. Слід зазначити, що згідно з рішенням Ялтинської конференції, Західна Україна була визнана територією СРСР і після цього фактично українська проблема для польського уряду на еміграції була знята. Після зайняття радянськими військами територій Західної України склались нові умови для співпраці між польським та українським підпіллям.

Отже, українсько-польські стосунки в період радянсько-німецької війни зазнали значної трансформації внаслідок змін як на міжнародній арені, так і на територіях Західної України. В зазначений період на бачення польським урядом та підпіллям українського питання значною мірою впливала позиція західних держав та Радянського Союзу. Головним питанням, на якому зосередив свою увагу уряд у Лондоні, було відновлення Речіпосполитої в довоєнних кордонах, що суперечило прагненням українського національно-визвольного руху. Польський уряд розумів, що необхідною є офіційна декларація, яка б заспокоїла

українців та створила умови для співпраці, проте такого документу не було видано аж до березня 1943 р., з огляду на несприятливу міжнародну ситуацію. У період загострення двосторонніх взаємин польський уряд та підпілля почали приділяти особливу увагу українському питанню. Слід зауважити, що проблемою уряду у прийнятті рішення стосовно прагнень українців була неузгодженість поглядів різних політиків, які належали до різних політичних угруповань.

Не дивлячись на це спроби порозуміння мали місце. Українській і польській сторонам вдалось навіть досягти однакових поглядів, на окремі аспекти у взаємовідносинах, хоча не слід забувати про те, що не було прийнято жодної спільної офіційної ухвали. Переговори між обома сторонами пройшли складний шлях – від просто розмов приватного характеру з метою збирання інформації до офіційних зустрічей.

Джерела та література:

1. Киричук Ю. Спроби співробітництва польських та українських національно-патріотичних угруповань у 1939 – 1945 рр. / Ю. Киричук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 222-229.
2. Мірчук П. Українська повстанська армія (1942 – 1952) / П. Мірчук. – Репринтне відтворення Мюнхенського видання 1953 р. – Львів: Львівська обласна рада Товариства української мови ім. Т. Шевченка, 1991. – 319 с.
3. Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942 – 1944) / Adam Bień. – [Opr. A. Roliński]. – Kraków: Wyd-wo Biblioteki Jagiellońskiej s Księgarni Akademickiej, 2001. – 606 s.
4. Arhiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. – Armia Krajowa (AK). – Sygn. 203/XV-8.
5. AAN. – Delegstura Rządu RP na Kraj (DRRP). – sygn. 202/I-8
6. DRRP. – Sygn. 202 / II-50.
7. DRRP. – Sygn. 202 / III-130.
8. DRRP. – Sygn. 202 / III-198.
9. DRRP. – Sygn. 202 / III-203.
10. DRRP. – Sygn. 202 / XVI-1.
11. Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947 / Kulińska L. – Kraków: ABRYS, 2002. – T.II.- 1060 s.
12. Baliszewski D., Kunert A. Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939-1945 / D. Baliszewski, A. Kunert. – Warszawa: RYTM, 1999. – T. 1-2 (1943-1944). – 1752 s.

13. Iljuszyn I. Geneza i działania bojowe 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej / I. Iljuszyn // Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej», Łuck, 20-22 maja 1998 r. – Warszawa: KARTA, 1998. – T.3. – 146-170.

14. Filar W. Wołyń (1939 – 1944): Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie / W. Filar. – Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2003. – 467 s.

15. Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej / G. Motyka // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej (1939 – 1953). – Warszawa; Londyn: Drukarnia Wydawnictw Naukowych, 2002. – S. 279-427.

16. Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej / Cz. Partacz, K. Łada. – Toruń: CEE, 2004. – 412 s.

17. Torzecki R. Kontakty Polsko-Ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego Rządu Emigracyjnego i Podziemia (1939 – 1944) / R. Torzecki // Dzieje najnowsze. – Warszawa, 1981.

18. Torzecki R. Polacy i ukraińcy / R. Torzecki. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s.

Володимир Марчук

РАДЯНСЬКІ МЕТОДИ БОРОТЬБИ З УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ НА РІВНЕНЩИНІ. 1944 – 1945 РР.

У статті досліджуються методи боротьби карально-репресивних органів радянської влади у 1944 – 1945 рр., спрямовані на знищення українського національно-визвольного руху на території Рівненської області.

Ключові слова: ОУН, УПА, НКВС, Рівненська область.

В статье исследуются методы борьбы карательно-репрессивных органов советской власти в 1944 – 1945 гг., направленные на уничтожение украинского национально-освободительного движения на территории Ровенской области.

Ключевые слова: ОУН, УПА, НКВД, Ровенская область.

This article investigates ways to combat Empire rocking of Soviet power in 1944 – 1945 was aimed at the destruction of the Ukrainian national liberation movement in Rivne region.

Key words: National Committee for Internal Affairs (NCIA), Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ukrainian Insurgent Army (UPA), Rivne region.

В останнє десятиліття вітчизняна наука зробила крок вперед у галузі переосмислення військово-політичної історії України ХХ ст. Проте один з найпотужніших національно-визвольних рухів у Європі 40–50-х років, безпрецедентний за тривалістю, активністю і масштабами опір українського народу під проводом ОУН і УПА могутньому репресивному апаратові сталінської імперії все ще сприймається частиною нашого суспільства неоднозначно. Впродовж півстоліття радянська історіографія і пропаганда формували у людей спотворене уявлення про національно-визвольний рух на західноукраїнських землях 1940–1950-х років. Таким чином режимові вдалося нав'язати широкому загалу суспільства викривлений стереотип борців за незалежність і соборність України, приховуючи реальні масштаби боротьби та її характер, а також злочини репресивних органів проти місцевого населення.

Метою статті є дослідження методів боротьби карально-репресивних органів радянської влади у 1944 – 1945 рр. на території Рівненської

області. Запропонована тема хронологічно і територіально є вузькою і опрацьована під кутом зору її ілюстрації архівними джерелами.

Після переходу радянсько-німецького фронту через ахідні області України на Захід майбутня перемога Радянського Союзу у війні проти Німеччини була очевидною.

В роки Другої світової війни політична і збройна боротьба українського народу за національну державність проходила, головним чином, під проводом бандерівського крила ОУН і командуванням УПА. Збройні формування Тараса Бульби-Боровця до весни 1943 р. під назвою «Української повстанської армії», пізніше – «Української народно-революційної армії», загони мельниківців, дивізія СС «Галичина» та інші в українському національно-визвольному русі часів війни займали другорядне місце.

Загони УПА у 1944 р., об'єднували в своїх рядах орієнтовно 80-100 тисяч осіб, мали організаційні риси регулярної армії та різноманітні види озброєнь, притаманні для партизанських формувань. Проте у порівнянні з радянською збройною потугою УПА була далеко нерівним супротивником і на збройну перемогу над Червоною армією сподіватися не могла.

Керівництво ОУН мало усвідомлювати безперспективність подальшої збройної боротьби проти радянського режиму та його армії. На час переходу фронту в середовищі Проводу ОУН і командування УПА були політики й командири, які висували пропозицію про припинення збройної боротьби проти СРСР. На їх думку, повстанську армію необхідно було б розпустити, щоб зберегти потенціал національної сили на майбутнє, а керівним структурам Організації перейти в глибоке підпілля. Проте, як показали наступні події, на жаль, не знайшли необхідної підтримки. Переміг курс на безкомпромісну боротьбу з «советами».

Разом з тим, варто врахувати і той факт, що ЦК ВКП(б), уряд СРСР і республіканське керівництво ще до 1944 р. знали про боротьбу ОУН(б) та загонів УПА проти німців, про те, що основна маса вояків УПА вступала в ряди повстанців у першу чергу з наміром боротися проти німецьких окупантів, що ОУН і УПА користувалися всенародними симпатіями і підтримкою.

Водночас, радянські документи 1944 – 1945 рр., виступи партійного керівництва свідчать, що на тому етапі радянська сторона недооцінювала сили опору ОУН та УПА. Так, у лютому 1945 р. М. Хрущов та В. Бегма на обласній нараді секретарів обкомів КП(б)У, начальників НКВС і НКДБ наївно ставили завдання покінчити з бандерівцями до кінця березня, а місцеві керівники давали обіцянки те завдання виконати [14, с. 174-176].

Трагічним моментом у радянській позиції щодо українського національно-визвольного руху 1940-х років була вимога беззастереж-

ного прийняття ОУН і УПА радянського диктату. Перед членами ОУН і вояками УПА ставилася лише одна умова збереження життя і позав'язничного перебування: припинити боротьбу і вийти з повинною, не ставлячи перед радянськими органами жодних вимог. Сталінське керівництво погоджувалося залишити на волі тих учасників збройної боротьби, які відмовляться від цілей руху.

Зважаючи на те, що український національно-визвольний рух не погодився переступити через свої ідеали, а Провід ОУН і командування УПА не прийняли радянського диктату і вимог повної капітуляції, радянський тоталітарний режим узяв курс на фізичне та моральне знищення членів руху, репресії проти сімей учасників збройної боротьби, агентурного розкладу підпілля та інших методів терору.

Напевно не варто припускати, що в 1944 р. радянське керівництво не виключало можливості подолати українське підпілля і збройні загони та формування УПА закликами до повини. Вже 12 лютого 1944 р., як тільки Червона армія вступила на територію Рівненської області, Президія Верховної Ради і Раднаркому УРСР звернулися до «учасників банд українських буржуазних націоналістів» із закликом припинити боротьбу. Зокрема, у Зверненні зазначалося: «Радянський уряд відкриває дорогу до життя до мирної праці, щасливого майбутнього перед всіма учасниками так званих УПА та УНРА, які порвуть всякі зв'язки з ворогами народу гітлерівцями-оунівцями... іменем Уряду УРСР ми гарантуємо всім прощення їхньої тяжкої помилки». Звернення друкувалося у газетах, у формі брошур та листівок сотнями тисяч примірників.

Зрозуміло, що різного роду звернення, оголошення амністій призначалися в більшій мірі для створення великодушного образу радянської влади. Головна ставка від самого початку, тобто від переходу фронту через західноукраїнський регіон, робилася на збройну боротьбу.

Сьогодні важко сказати, яка була чисельність українського підпілля на час звільнення області. Дані про це є неповними і потребують уточнення.

В архівних фондах райкомів партії Рівненської області збереглася інформація про окремі групи бандерівців. Наприклад, у Вербському районі діяли з'єднання «Докса», в кількості 600 чол. [5, арк. 85]; в Деражненському районі «банди» «Гострого», «Гамалії», «Герспа», «Мокрого», «Богдана», «Зота», «Нечая», «Кори», «Мирного», «Осики», «Гонти», «Галайди», «Єрмака», «Партизана», «Цети» і це ще не повний перелік. Цікаво, що на нараді представників військових частин при Деражненському райкомі КП(б)У 31 квітня 1944 р. прозвучала фраза: «...у районі ще «болтаються» ряд дрібних бандитських угруповань» [7, арк. 9-10]. В Гошанському районі – «банди» «Деркача» 70 чол., «Цигана»

10 чол., «Яструба» 10, «Підкови» 12 чол., «Ачмана» 15 чол., «Мухи» 10 чол., «Крутого» 7 чол., «Труби» 6 чол., «Сови» 6 чол. [10, арк. 58]. В Дубенському районі – групи «Мамая», «Ниви», «Чаплія», «Гонти» [2, арк. 55-56]. В Дубровицькому районі – «Кармелюка», «Стіжка», «Устима» [11, арк. 57]. Аналогічні повідомлення зустрічаються у документах всіх 30 районів області. На нараді секретарів райкомів партії, голів райвиконкомів та керівників каральних відомств, що за участю М.Хрущова проходила 14 січня 1945 року в Рівному, мова йшла про боротьбу з бандерівською групою чисельністю 100 осіб в районі села Тинного Сарненського району; про групу «Яреми» в 400-500 осіб у Клесівському районі; групу «Кори» – 400 осіб у Вербському районі; про дві групи в Костопільському районі: одна у складі 250 осіб, інша – 300, якими командували ватажки «Лис» і «Панько». На нараді виступили понад 20 осіб, в тому числі М. Хрущов, перший секретар обкому КП(б)У В. Бегма, обласний прокурор Комолов, секретар обкому ЛКСМУ Лук'яненко, секретарі райкомів партії та керівники районних каральних відомств. Говорили про те, скільки, де локалізовано бандерівських груп, скільки, де вбито, арештовано та нейтралізовано «бандитів» і т.д. Начальник управління НКВС В. Трубніков на нараді 17 лютого 1945 р. повідомляв, що станом на 10 січня 1945 р. по області нараховувалось 137 боївок загальною чисельністю 7547 осіб, на 15 лютого вже 114 боївок загальною чисельністю 3169 осіб [14, с. 166-167].

Збройна боротьба загонів УПА проти радянського режиму в 1944 – 1945 рр. здійснювалася у наступних напрямках:

– збройні напади на низові радянські політичні і каральні структури та державні, господарські об'єкти на зразок млинів, МТС, а також залізничні станції і колії, телеграфне сполучення, державні торговельні заклади, школи. 3 вересня 1944 р. на відрізку залізниці Рівне – Дубно було підірвано 3 мости, 26 жовтня цього ж року, розібравши колію на відрізку Людвипіль – Рокитно, пустили під укіс потяг, що слідував на ст. Рокитно, при цьому було обстріляно і пасажирів; 29 жовтня 1944 р. на перегоні Клесів – Томашгород під укіс було пущено товарний потяг [15, с. 184]; В травні 1945 р. спалено міст у с. Чудниця Гошанського району [10, арк. 172]; групою «Пашенка» 29 березня 1945 р. на перегоні Малинськ – Немовичі пущено під укіс товарний потяг; 30 березня цього ж року на перегоні Сарни – Страшево підірвано товарний потяг; цього ж дня на відрізку Малинськ – Немовичі підірвано пасажирський потяг [15, с. 236-237];

– збройні напади на райцентри з метою визволення схоплених воєнків УПА чи активістів ОУН, а також звезених до райцентру сімей, призначених на виселення;

– напади на радянські каральні озброєні групи, комуністичних пропагандистів, організаторів радянської влади на селі, організаторів державної полиції, виборів і всіх тих, хто представляв більшовицьку владу. Цього роду дії бандерівців були найчисельнішими і багато з них носили класично-партизанський характер, завдавали режиму дошкульних кадрових втрат. Так, 11 квітня 1945 р. група з 20 осіб Людвипільського районного партійного і радянського активу їхала з м. Рівне в районний центр Людвипіль. Між селами Адамівка та Янівка група «бандитів» зробила засідку і напала на актив. Внаслідок нападу був убитий зав. фін. інструкторським відділом райкому П. Дзюман, забрані всі документи, автомат і пістолет. Група активу мала з собою 9 гвинтівок і 8 автоматів, проте не зробила жодного пострілу проти нападників [9, арк. 30-31]. У Вербському районі, зі слів інструктора райкому КП(б)У Кузьменка, його з групою радянського партактиву на ділянці с. Мільча обстріляла група «бандитів» до 50 осіб. 4 листопада, повертаючись в район, їх знову обстріляли повстанці [5, арк. 85]. У Висоцькому районі за останні 3 місяці 1944 року 8 осіб з радянського партактиву було вбито і забрано. Тільки в листопаді місяці було вбито 4 сім'ї у кількості 11 осіб, спалено одну школу. В кінці доповіді робився висновок: «Бандити настільки активізували свої дії за останні 2 місяці, що якщо раніше радянський партактив міг бувати без охорони у 12 сільських радах то в теперішній час без озброєної охорони не можна виїжджати ні в одну сільську раду району» [3, арк. 64]. Хоча цій жорстокості існує логічне пояснення: в останні 3 місяці 1944 р. Висоцьким РВ НКВС і ВВ НКДБ було проведено 9 великих запланованих і 13 позапланових операцій, в ході яких було вбито 24 чол., спіймано, арештовано «бандитів і посібників» 26 чол., затримано дезертирів, які ухилялися від служби в армії і роботи в промисловості, 82 чол. Органами РВ НКДБ було виявлено 5 груп ОУН і арештовано 14 осіб, виявлено і взято на облік 249 сімей, по яких оформлено 86 справ на виселення [3, арк. 64]. Жорстокість породжувала жорстокість. 25 та 27 квітня 1945 р. вбито голів Кривицької та Мочулищинської сільських рад Дубровицького району [12, арк. 63].

Поза всяким сумнівом, названі дії загонів УПА відповідним чином впливали на морально-політичні настрої українського населення, але певних перспектив на здобуття влади в державі не мали.

Та найтрагічніше було те, що боротьба українського підпілля проти радянського режиму супроводжувалася колосальними людськими жертвами. Як правило, кожного разу при збройному зіткненні радянських каральних загонів з підрозділами чи боївками УПА радянська сторона спиралася на переважаючі чисельно сили, на можливості їх

швидкого збільшення за рахунок різних військових гарнізонів, що дислокувалися в багатьох місцевостях, на вищу військову виучку командирів та рядового складу. Згідно з «Планом ліквідації озброєних банд українських націоналістів, що діяли у Житомирській і Ровенській областях та північних районах Тернопільської і Кам'янець-Подільської областей», підписаним Т. Строкачем, до широкомасштабної операції по боротьбі з українським національно-визвольним рухом залучались партизанські з'єднання і загони під командуванням С. Олексенка, А. Одухи, О. Федорова, П. Вершигори та інших загальною чисельністю до 8000 осіб. Їх кидали проти формувань УПА не лише в Рівненській, а й в інших областях. Дії колишніх партизан часто були предметом обговорення на різного рівня засіданнях. Так, на закритих партзборах в містечку Деражно у квітні 1945 р. при розгляді питання про порушення революційної законності зазначалося, що «партизани-ковпаківці систематично займаються грабунком. В звичку увійшло, що «медведівці», які були в Деражно, уганяли з району по 90 корів, ковпаківці, наслідуючи їх приклад, теж вчиняють злочини» [6, арк. 5]. «Ніяких мір не приймається збоку НКВС і прокуратури щодо мародерства, яке й на сьогодні провадиться групами виїжджаючих на села, що особливо помічається серед партизанської групи» [6, арк. 5].

Послугуючись цими та іншими перевагами, радянські партійні та спеціальні каральні органи вже у 1944 – 1945 рр. зуміли завдати дуже відчутних ударів військам УПА. Радянська тактика цього часу зводилася найчастіше до оточення загонів УПА переважаючими, добре озброєними військовими силами з метою їх повного розгрому. При цьому чи не кожного разу ставилося завдання не просто розгромити бандерівський загін, а вбити переважну більшість оточених вояків. С. Макарчук наводив приклад того, як підрозділ майора Погодіна із військ НКВС, оточивши загін «Апостола» в Тучинському районі на Рівненщині, убив 25 осіб і нікого не узяв живим у полон. Залишився один поранений вояк УПА, але і його прикладом по голові добив якийсь лейтенант [12, с. 74].

Така тактика радянських партійних і каральних органів дала свої результати, – з другої половини 1945 р. документи не фіксують по Рівненській області багатьох великих загонів УПА, за винятком окремих у Вербському, Гощанському та деяких інших районах. Обставини боротьби з режимом змусили і командування УПА відмовитися від старої організаційної структури армії та перейти до подрібнення своїх сил на боївки по 3-5 вояків, а найбільше – по кільканадцять осіб.

Особливого значення в боротьбі з націоналістичним підпіллям радянські каральні органи надавали агентурній роботі в селах та у

середовищі УПА. Так, у планах-заходах по боротьбі з підпіллям у Клеванському районі з цього приводу рекомендувалося наступне: «Переглянути агентуру органів НКВС та НКДБ і всіх непрацевдатних відсіяти, окрім того закрити всі населені пункти агентами, з тим, щоб в кожному селі було не менше 5 осіб, посилити виховання цієї агентури, навчаючи їх конспірації та методів роботи по виявленню бандитів» [7, арк. 18]. В Тучинському районі з метою посилення боротьби з визвольним рухом рекомендувалося «організувати масову вербовку інформаторів по району, залучаючи до цієї роботи всі категорії населення, і досягнути того, щоб інформатори були в кожному населеному пункті» [4, арк. 5]. Питання про творення агентури в середовищі українського національно-визвольного руху було одним з основних на нараді партійно-радянських і каральних керівників за участю М. Хрущова, що проводилася 14 січня 1945 р. у м. Рівному¹. Виступаючих районних керівників М. Хрущов неодноразово запитував: «Скільки агентів на селі?», «Скільки населених пунктів і агентів?», «Агентура єсть?» «Чому не подобрана агентура?» «Чому агентів не маєте?» тощо. Згідно відомостей секретного звіту «Стан агентурно-інформаційної мережі по Рівненській області» на 20 березня 1945 р. вона мала такий вигляд: управління НКВС мало 56 резидентів, 160 агентів-внутрішників, 80 агентів-маршрутників, 2133 інформатори, разом 2429 осіб; управління НКДБ – 57 резидентів, 697 агентів-внутрішників, 2964 інформатори, разом 3718 осіб [10, с. 52].

Особливо жорстоким засобом більшовицької влади в боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом» були репресії проти родин вояків УПА та підпільників. 15 квітня 1944 р. наркомом внутрішніх справ УРСР Рясним була підготовлена «Инструкция-указание о порядке производства выселения семей активных участников ОУН и УПА». Вона була терміново розмножена і вручена під розписку всім начальникам районних відділів НКВС та НКДБ. «Інструкції» передувало таємне розпорядження генерального комісара державної безпеки Л. Берії від 31 березня 1944 р., відповідно до якого вивезенню підлягали мешканці Західної України, які підтримували антирадянський рух на цій території. Юридичною підставою для виселення на місцевому рівні були: довідка сільради про приналежність одного з членів родини до ОУН чи УПА; довідка оперативного підрозділу НКВС-НКДБ про причетність

¹ Відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами», було встановлено графіки нарад, які мав проводити М.Хрущов з партійним, радянським активом, керівниками підрозділів НКВС та НКДБ у містах Львові (10 січня), Луцьку (12 січня), Рівному (14 січня), Дрогобичі (16 січня).

тієї чи іншої особи до ОУН чи УПА, що базувалась на показах свідків чи агентурних матеріалах; свідчення учасників національно-визвольного руху. Вже у 1944 р. практично в кожному районі розпочалося виселення селянських родин. Виселення чи залякування засланцями в арсеналі каральних служб було одночасно і засобом покарання, і засобом шантажу підпільників та вояків УПА. Як правило, паралельно з проведенням чекістських операцій по ліквідації боївок на територіях, де передбачалося проведення операцій, посилювався вивіз сімей учасників УПА та їх посібників. Робилося це перш за все з метою підризу бази оунівського підпілля. В період з 1944 по 15 квітня 1945 рр. із території Рівненської області було виселено 2058 сімей або 5302 осіб [1, с. 536].

Певна річ, було розглянуто не усі методи і засоби, якими користувався для боротьби з українським підпіллям і збройним рухом радянський режим. Тим більше, немає жодної можливості вичерпати як приклади до теми чисельні конкретні факти. Можна тільки ще раз зауважити, що у своєму комплексі вони є фактом жакливої національної трагедії, яку випало пережити населенню західноукраїнського краю у 40-х рр. ХХ ст.

Джерела та література:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953 / І. Білас. – Кн. 2. – К., 1994.
2. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 28.
3. ДАРО. – Ф. П-26. – Оп. 1. – Спр. 3.
4. ДАРО. – Ф. П-26. – Оп. 1. – Спр. 22.
5. ДАРО. – Ф. П-27. – Оп. 1. – Спр. 16.
6. ДАРО. – Ф. П-31. – Оп. 1. – Спр. 16.
7. ДАРО. – Ф. П-31. – Оп. 1. – Спр. 33.
8. ДАРО. – Ф. П-68. – Оп. 1. – Спр. 11.
9. ДАРО. – Ф. П-69. – Оп. 1. – Спр. 17.
10. ДАРО. – Ф. П-88. – Оп. 1. – Спр. 23.
11. ДАРО. – П-95. – Оп. 1. – Спр. 19.
12. ДАРО. – П-95. – Оп. 1. – Спр. 20.
13. Макарчук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944-1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей) / С. Макарчук // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 65 – 91.
14. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область. – Рівне, 2006. – Кн. 1.
15. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область. – Рівне, 2009. – Кн. 2.

Андрій Шевців

БОРОТЬБА УПА ПРОТИ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ ДО УРСР В 1944 – 1946 РОКАХ

У статті висвітлено боротьбу УПА проти депортацій українців із їх етнографічних земель, що увійшли до складу Польщі після Другої світової війни. Розглянуто як форми цього опору, так і його напрямки. Хронологічні межі роботи визначені часовими рамками початку та завершення обміну населенням між ПНР та УРСР.

Ключові слова: УПА, Закерзоння, депортації.

В статті освящено о борьбу УПА против депортаций украинцев с их этнографических земель, вошедших в состав Польши после Второй мировой войны. Рассмотрены как формы этого сопротивления, так и его направления. Хронологические рамки работы определены датами начала и завершения обмена населением между ПНР и СССР.

Ключевые слова: УПА, Закерзоння, депортации.

The article tells about the fight UPA against the deportations of Ukrainians from their ethnographic land which forming part of Poland after the Second World War. This article considered as a form of resistance and its direction. The chronological scope of work defined start and end dates of the population exchange between Poland and USSR.

Key words: UPA, Zakerzonnya, deportation.

В стратегії Головного Командування УПА основне значення Закерзоння полягало в утримуванні зв'язку із Заходом. Ці терени українські підпільники називали «вікном у світ», оскільки через них можна було передавати інформацію про визвольну боротьбу для західного суспільства та підтримувати зв'язок із діячами визвольного руху на еміграції. Спершу не було заплановано розгортання масової збройної боротьби на теренах Польської Народної Республіки, зважаючи на перехід до нової тактики боротьби в повоєнних умовах та й враховуючи досить невисокий рівень національної свідомості тамтешніх українців – особливо на Лемківщині та у Підляшші. Однак терористичні акції польського підпілля та депортаційна політика ПНР змуси-

ли закерзонських українців чітко визначитись із своєю національною приналежністю. Умовини на Закерзонні були особливо жорсткими. Якщо в СРСР заради самозбереження була можливість піти хоча б на якийсь компроміс із владою, то в Польщі співпраця українця із владою могла полягати хіба у тому, щоб без опору виїхати із рідних земель. Єдиною реальною силою, на захист якої могли розраховувати українці на Закерзонні, була УПА. Під впливом польського тиску розгорнувся масовий український опір. Було сформовано чисельні відділи УПА із місцевих українців. Визвольний рух отримував широку підтримку від українського населення. Фактично основним напрямком діяльності УПА на теренах Закерзоння стали саме противиселенчі акції і тому вони без сумніву заслуговують на окреме дослідження.

Джерельна база історії УПА на Закерзонні є відносно широкою, принаймні у порівнянні із джерелами про діяльність УПА на інших українських теренах. Це зумовлено тим, що повстанські відділи були зорганізовані в ПНР найпізніше з-поміж інших структурних відгалужень УПА і в цей час в українському підпіллі вже була добре налагоджена система ведення документації та її архівування. Збереженню повстанських документів сприяло кілька чинників. Раптовість операції «Вісла» дозволила польським військовим захопити архів командира УПА на Закерзонні Мирослава Онішкевича. Натомість вдалі рейди закерзонських повстанців на Захід дозволили їм перенести із собою значну частину документів. Сьогодні основна джерельна база історії УПА на Закерзонні зосереджена в архівах Польщі, насамперед у фондах Інституту Національної Пам'яті. Еміграційні ж зібрання документів сконцентровані в Колекції ім. Петра Йосипа Потічного про Підпільну та протипідпільну боротьбу в Україні, що міститься при Університеті Торонто. Треба також згадати, що великий масив документальних джерел походить від польських органів влади. Перш за все це є протоколи допитів учасників визвольної боротьби. Крім того, значні пласти інформації про діяльність УПА на Закерзонні знаходяться в архівних фондах України, Росії, Чехії та Словаччини. Окреме місце в структурі джерел УПА на Закерзонні займає мемуаристика. На сьогодні опубліковано чисельні спогади українських очевидців та учасників подій на Закерзонні в 1944 – 1947 роках, а також виходять друком не менш цінні свідчення представників польської сторони.

При підготовці дослідження було використано опубліковані джерела. Найґрунтовніший збірник документів із досліджуваної теми, який був опрацьований, це двохтомник Євгена Місила «Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР (1944 – 1946)»

[19]. Підібрані тут документи із різних середовищ дозволяють широко побачити загальний образ депортаційних операцій польської влади та противиселенчої боротьби УПА. Також використано низку інших документальних збірників. Трьохтомник «Події україно-польського конфлікту» (за редакцією Миколи Сівицького) [15] охоплює значний відтинок історії: міжвоєнний період, Друга світова війна та повоснні часи. В Україні корпус документів про депортації підготував колектив авторів з Інституту українознавства НАНУ на чолі з Юрієм Сливкою [1]. Ця фундаментальна робота охоплює період з кінця 30-х до початку 50-х років на теренах західноукраїнських земель. В збірнику представлене багатостороннє висвітлення проблематики обраної її упорядниками – тут подані документи різних структур, причетних до подій депортації. З вітчизняних джерел не були пропущені повз увагу також документи українського підпілля. Вони широко представлені, зокрема, в багатотомних зібраннях «Літопису Української Повстанської Армії». Із мемуаристики найбільше використовувалися споми-ни Івана Кривуцького – члена Служби Безпеки ОУН на Закерзонні [5]. Також опрацьовано спогади Марії Савчин «Тисяча доріг» [8]. Їх автор – дружина референта пропаганди ОУН на Закерзонні Василя Галаси, автора більшості противиселенчих листівок та інших пропагандистських матеріалів.

Якщо ж говорити про точку опори, від якої доводиться почина-ти дослідницькі пошуки у вивченні історії визвольного руху на За-керзонні, то слід констатувати, що дослідженість тематики боротьби УПА на теренах ПНР на теперішній час є досить таки поверхневою. На перший погляд це не зовсім справедливе твердження, адже було опубліковано цілу низку монографій, дотичних до цієї проблемати-ки, а також вийшло друком чимало наукових статей. Звісно, треба врахувати і те, що тривалий час питання українсько-польських сто-сунків в ХХ столітті замовчувалось як в СРСР, так і в ПНР. Хоча в Польщі був дещо ліберальніший ідеологічний клімат і там все ж час-від-часу публікувались окремі наукові дослідження про УПА. Най-помітнішим із них була праця Веслава Шоти та Станіслава Щесняка «Дорога в нікуди» [20]. В ній було подано багато цінної фактографії, однак загалом концепція цієї та всіх інших тогочасних праць була суворо підпорядкована вимогам цензури. Можливості дослідження українського визвольного руху значно розширились лише після роз-валу СРСР. Найбільше уваги боротьбі УПА на Закерзонні присвятив сучасний польський дослідник Гжегож Мотика, який в 1999 році ви-пустив у світ окрему монографію про польсько-український зброй-

ний конфлікт на Закерзонні в 1943 – 1948 роках під назвою «Так було в Бескидах» [18]. Наразі це єдина монографія, присвячена УПА на Закерзонні. В цілому характерним для історіографії даної проблеми є те, що тут більше зроблено польськими дослідниками, ніж істориками з України. Хоча треба відзначити, що особливістю вивчення УПА на Закерзонні є те, що окремою специфічною групою дослідників цієї тематики є українські громадяни Польщі, позиції яких далеко не завжди збігаються із поглядами їхніх колег польської національності [2; 17]. Загалом же, з огляду на масштаби джерельної бази історії УПА на Закерзонні, все ж доводиться ствердити, що ця тема поки-що є лише на початковій стадії вивчення.

Аналізуючи вище вказану джерельну базу, я відштовхувався від міркувань таких дослідників як Гжегожа Мотики [18], Петра Мірчука [11], Лев Шанковського [13], Анатолія Русначенка [12], Юрія Киричука [3], Веслава Шоти та Станіслава Щесняка [20]. Як вже згадувалось, єдиною монографією про УПА на Закерзонні є праця Мотики. Крім цього, цей автор, а також інші перераховані його колеги, написали узагальнюючі праці про УПА, в яких у загальному контексті розглянуто питання боротьби визвольного руху на Закерзонні. Підсумовуючи доробок перерахованих істориків, можна ствердити, що в загальних рисах ними з'ясовано питання структури та чисельності УПА на Закерзонні, географії і основних етапів її діяльності, співпраці «закерзонської» УПА із польським антикомуністичним підпіллям. Малодослідженими лишається багато інших конкретніших питань, як, наприклад, чисельність українських жертв польського терору на Закерзонні. Найбільш дискусійними є питання щодо стратегії боротьби УПА на Закерзонні – які саме цілі ставив український визвольний рух на теренах ПНР в 1944 – 1947 роках і яких результатів ним було досягнуто. Саме тому дане дослідження було спрямоване перш за все на те, щоб розглянути причини та перебіг протипереселенчих акцій УПА на Закерзонні та з'ясувати їх наслідки.

Предметом цього дослідження є боротьба УПА проти депортацій українців із їх етнографічних земель, що ввійшли до складу Польщі після II світової війни. У роботі розглянуто як форми цього опору, так і його напрямки. Хронологічні межі роботи визначені часом початку та завершення т. зв. «обміну населенням між ПНР та УРСР», тобто 1944 – 1946 роками. Зважаючи на обмежений об'єм дослідження, поза його рамками опинилася операція «Вісла». Ця акція вирізняється за своїми масштабами та наслідками, реагування на неї українського підпілля, а тому заслуговує на окреме ретельне дослідження.

Метою даного дослідження є висвітлення збройної діяльності УПА на Закерзонні, спрямованої на захист місцевого українського населення та припинення депортацій. Досягнення цієї мети передбачало вирішення низки завдань:

- 1) характеристика депортаційних процесів на Закерзонні 1944 – 1946 років;
- 2) становлення на цих теренах українського визвольного руху ОУН та УПА;
- 3) стратегічні та тактичні цілі боротьби українських повстанців на Закерзонні;
- 4) місце противиселенчих акцій УПА в загальній тактиці та стратегії українського визвольного руху;
- 5) характеристика збройної діяльності УПА, спрямованої проти депортацій.

Влітку 1944 р. найзахідніша частина українських етнографічних земель остаточно ввійшла до складу Польщі. 21 липня 1944 р. у Москві створено маріонетковий уряд – Польський Комітет Національного Визволення (ПКВН) для того, щоб він переймав владу на польських територіях, звільнених Червоною Армією (ЧА). До складу повоєнної Польщі ввійшли такі українські терени: Лемківщина, Надсяння, Ярославщина, Любачівщина, Холмщина та Підляшшя. Кількість українців на Закерзонні становила близько 500 000 осіб, і ще приблизно 200 000 визнавали себе римо-католиками, які користувалися українською мовою [12, с. 179].

Повоєнним поділом кордонів були незадоволені українці (навіть комуністи Хрущов та Мануїльський претендували на Холм та Перемишль [17, с. 11], а що вже казати про УПА) та поляки (які не могли змиритись із втратою Західної України [18, с. 215]). Це було вигідно Сталіну тим, що новий кордон підсилював українсько-польський конфлікт.

Коли фронт пересунувся далі на захід – 9 вересня 1944 р. – в Любліні було підписано угоду між ПКВН та урядом УРСР про переселення українців до України і поляків до Польщі. В ній записано: «Евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо» [1, с. 287]. З 15 вересня по 15 жовтня 1944 р. планувалось зібрати зголошення бажаючих виїхати, а з 15 жовтня 1944 р. по 1 лютого 1945 р. провести, власне, переселення. Однак ці плани довелося коригувати: спершу кінець переселення перенесли на 1 травня 1945 р., далі до 1 листопада 1945 р., аж врешті остання перестановка зупинилася на даті 15 червня 1946 р. [19, с. 10]. Зрозуміло, що більшість «закерзонських» українців не були прихильниками пе-

реселення, оскільки Батьківщиною для них була не УРСР, а українські терени Польщі.

Але польська влада вже мала чітку позицію щодо українського питання – виселення. Ще у міжвоєнний період маршал Едвард Ридз-Смігли намагався втілити проєкт масових переселень українців [14, с. 293-313]. Після II світової війни концепція мононаціональної держави була підхоплена урядом ПНР. Крім того, активізація українців у часі війни викликала загострення антиукраїнських настроїв серед польського суспільства. Це була ще одна причина виселити українців – шанс для непопулярних польських комуністів здобути прихильність народу [17, с. 21].

Дане переселення було досить важливим і для Сталіна. Транспортні витрати покривались урядом УРСР [19, с. 33], НКВД брав участь у залякуванні українців, які не хотіли виїжджати [18, с. 219], радянські агітатори їздили на Закарпаття пропагувати переселення [3, с. 254] і т.п. Виснажена війною Україна потребувала робочих рук – тому й для СРСР кілька сотень тисяч робочих рук були досить потрібними [19, с. 15]. Допомога Сталіна з переселенням, крім того, суттєво узалежнювала Польщу від СРСР. Зрештою обмін населенням закріплював нові повоєнні кордони, зокрема відсутність поляків на Західній Україні означало безперспективність домагань польського еміграційного уряду щодо повернення «кресів». Тому поспішність депортацій була зумовлена потребою поставити Захід перед доконаним фактом [12, с. 182]. З іншого боку, це була також можливість продемонструвати міжнародній спільноті легітимність комуністичного уряду Польщі, який шляхом переселень зумів би загасити польський-українсько збройний конфлікт.

Для польської комуністичної влади очевидним було те, що українці добровільно не виїжджатимуть, тому вона вже з осені 1944 р. почала їх «заохочувати» адміністративним тиском, а також терором. Зокрема, українців позбавили права на землю, яку поляки отримували в рамках аграрної реформи, а також звільняли від контингентів продуктів вибірково тих, хто записався на переселення і т.п. [18, с. 220-221]. Якщо говорити про силові методи, то тільки у Ряшівському воєводстві від серпня 1944 р. до травня 1945 р. замордовано щонайменше 1000 українців, при польських втратах – 18 осіб. На цих людей не поширювалась юрисдикція польського законодавства, оскільки вони підлягали виселенню, а з іншого боку, на них не поширювалось і законодавство УРСР, оскільки у тих, що в довоєнний період проживали на приєднаній до УРСР території, а значить були її громадяна-

ми, за розпорядженням НКВД радянські паспорти було вилучено ще до переїзду в Україну [12, с. 184]. В результаті на українських селян нападали як НКВД, так і Військо Польське (ВП), громадська міліція (МО), органи безпеки (УБП), польське підпілля (АК, НСЗ), навіть подекуди сусіди-поляки. Така робота дала свої плоди: між 15 жовтня 1944 р. та серпнем 1945 р. з Польщі переселено 229685 осіб [19, с. 12].

Влітку 1945 р. переселенча акція призупинилась. Примусові методи виселення змусили українців навчитися переховуватися в лісах. Почали повертатись нелегально ті, хто виселявся добровільно – розповідями про свої поневіряння вони ще більше заохочували до опору депортаціям [19, с. 12]. Багато вдалося зробити українському підпіллю: саботажною кампанією частково паралізовано транспортні сполучення, а відплатними акціями та успішними переговорами з АК-ВіН зупинено антиукраїнський терор.

Польська влада постала перед потребою вибору зміни тактики: або послабити тиск на українців, або ж посилити його. Вирішено було провести конференцію із представниками українців та державної влади [19, с. 147-155]. Вона відбулась у Варшаві 24 липня 1945 р. У всіх українських делегатів були спільні вимоги: надання українцям громадянських прав, амністії для політичних в'язнів, дати землю, відкрити українські установи і т.п. Однак насправді зустріч планувалася лише для того, щоб переконати українців у доцільності переселення. Про це свідчить той факт, що вже через кілька місяців більшість цих делегатів було насильно депортовано за межі Польщі [19, с. 16].

Таким чином, єдиною організованою силою, яка відстоювала права українців у Польщі, залишилась УПА. Проти переселення українське підпілля виступило відразу ж у вересні 1944 р. [1, с. 329-330]. УПА взяла на себе основний тягар спротиву виселенню і фактичне керівництво боротьбою. Перші відділи УПА в Польщі з'явилися ще навесні 1944 р. як реакція на польський терор проти українців. Переміщення фронтів улітку 1944 р. змусило новостворені повстанські відділи рейдувати до УРСР. Однак з осені 1944 р. вони починають повертатись – саме через переселенчий терор, який тоді ще тільки розгортався. Вже до весни 1945 р. були зібрані основні сили УПА на Закерзонні, і в квітні ОУН утворила підпільний Закерзонський край. В цьому краю відновлено 6 Воєнну Округу «Сян», якій мали підлягати всі відділи УПА на терені Закерзоння [12, с. 183]. Спершу це було 4-5 сотень. Однак ситуація змінилася восени 1945 р., у зв'язку з участю ВП у виселенні. За короткий час сили УПА зросли вчетверо і в травні 1946 р. нараховували 16-17 сотень (близько 2000 осіб) [2, с.

344]. Розмах противиселенчої боротьби був настільки масштабним, що польський історик Гжегож Мотика назвав ці події «українським повстанням» [18, с. 269]. Саме тому замість планованої половини року, повне переселення відбулося лише через три роки.

Підсумовуючи, можна ствердити, що виселення українців було необхідним для комуністичної влади Польщі, а тому неминучим. З іншого боку, українці не бажали виїжджати зі своїх рідних земель. Польська влада була змушена застосувати силу, переступивши через свої зобов'язання щодо добровільності переселення. Навіть лояльні до влади представники українських громад були депортовані. Єдиною силою, яка могла згуртувати українців Закерзоння до опору виселенню, була УПА.

У відповідь на залучення ВП у вересні 1945 р. до виселенчої акції – УПА оголосила відчайдушну боротьбу за право «закерзонських» українців жити на рідній землі. Вже 9 вересня 1945 р. вийшов відповідний наказ командування 6 ВО «Сян» [9, с. 523]. Заручившись підтримкою народу, УПА розгорнула масштабну противиселенчу боротьбу: палали виселені українські села, вибухали мости, підкошувались телефонні стовпи, гинули виконавці та посібники депортацій.

Першими збройними противиселенчими акціями були атаки на окремі польські села – т.зв. «бандитські гнізда». Мешканці цих сіл брали активну участь у виселенні. Ці люди організовувались у озброєні «самооборони» і жорстоко знущались над українцями, щоб змусити їх виселитись. Коли ж «закерзонці» виїжджали – польські сусіди грабували їх хати. Вони відбирали навіть ті речі, що виселенці встигали прихопити з собою за короткий час, відведений їм на це ВП. Такі акції набрали масового характеру з початком 1945 р. – відтоді стало однозначним небажання українців переселятись. Виїжджати змушували і влада, і польське підпілля, і частина польського суспільства. 9 березня 1945 р. підрозділ міліції напав на с. Синявку, вбивши 22 особи і пограбував майно. 3 квітня 1945 року II самостійний операційний батальйон Корпусу Внутрішньої Безпеки (КБВ) здійснив напад на с. Горасць, де було вбито щонайменше 155 осіб, у тому числі жінок і дітей. 3 березня 1945 р. підрозділ колишніх партизан Армії Крайової (АК) під командуванням полковника Юзефа Бісса-«Вацлава» разом з польськими мешканцями із сусідніх сіл напав на с. Павлокома, де було вбито 365 людей, в основному жінок і дітей [11, с. 140].

Лише УПА могла захистити українців від цих безчинств. Відповідати треба було не тільки виразно, але й виважено та влучно – адже саме налагоджувався союз із польським підпіллям. 21 квітня 1945 р. проведено відплатну акцію на с. Борівницю. Після бою по списку було

розстріляно 27 поляків. Людям було відведено 4 години на те, щоб забрати майно і піти із села – опісля спалено всі будівлі [11, с. 56]. Крім нападу на Борівницю, було багато інших відплатних акцій по всьому Закерзонні, а зокрема – навесні 1945 р. на Холмщині спалено 12 постів МО; 3 жовтня 1945 р. сотні «Громенка» і «Бурлаки» спалили такі «бандитські гнізда»: Дильонгову, Бартківку, Лончкі, Сельницю, а також Павлокому, яка після вимордування українців була заселена поляками [2, с. 339]. А 26 і 28 грудня 1945 р. повстанці з гранатометів обстріляли Перемишль [12, с. 188]. Очевидно, що українські партизани не мали наміру захоплювати велике місто – ця акція була виразно більш пропагандивною, аніж власне бойовою. Вже 23 квітня 1945 р. українське підпілля отримало лист-запрошення на переговори з польськими партизанами. В результаті цих та інших зустрічей УПА і ВіН («Свобода і Незалежність» – польська антикомуністична організація), на терені Закерзоння послабилися напади на українців зі сторони поляків (як цивільних, так і військових та міліціонерів) [18, с. 263].

Із бойових акцій слід також згадати визволення українців із рук ВП, яка їх силоміць виселяла. Повстанці розганяли чи хоча б тимчасово нейтралізували військових – і люди мали можливість втекти. Для прикладу: 8 лютого 1946 р. відділ УПА провів бойову акцію у м. Любачів (повіт Томашів). Поділившись на три групи, повстанці зуміли здобути залізничну станцію і звільнити велику групу переселенців, що були конвойовані, спалили 80 вагонів. Друга група наскочила на головний військовий штаб і знищила його. Третя група мінами зруйнувала міст на лінії Рава-Руська – Любачів та обстріляла села Тенеську і Князі, де стаціонували більші з'єднання ВП [12, с. 198]. Щоправда, такі акції далеко не завжди можливо було провести, зважаючи на кількісну перевагу противника.

Окремим питанням є покарання найбільш затятих учасників виселення. Ці заходи мали промовистий пропагандивний зміст. Як-от ліквідація Благуті – міліціонера з містечка Лісько, безжального садиста-українофоба. Як пише Іван Кривуцький, член Служби Безпеки ОУН: «На весіллі було все керівництво повіту, але нікого більше не зачіпали. Цей фактор справив велике враження на всіх, не кажучи вже про населення. Переконалися, що невинних не караємо, а Благута таки свого дочекався» [5, с. 144].

Наступним способом спротиву депортації було палення виселених українських сіл. Це робило депортацію економічно не вигідною для її ініціатора – Польської держави. Інформацію про такий спротив вперше зустрічаємо під датою 9 вересня 1945 р. – наказ командира 6 ВО

«Сян» з приводу початку виселенчої акції: «2. Виселені українські села обов'язково спалити так, щоби не остали жодні будинки ні будівельний матеріал» [9, с. 523]. Однак приклади нищення таких сіл були вже раніше. Щоправда, це робили польські сусіди – виривали шиби, стягали дахівку, знімали металічні деталі, словом, розбирали все, що можливо було взяти. Юридично, майно, залишене українцями, ставало власністю Польщі [1, с. 287-293]. Відповідно, українське населення не противилось таким діям УПА, бо йому і так вже не було чого втрачати. Зі свого боку, УПА подекуди зволікала із спаленням сіл – вичікувала можливого повернення українців. Негайно спалювати села доводилось тоді, коли туди заселяли польських репатріантів із СРСР. Акції спалення виселених сіл супроводжували противиселенчу боротьбу до самого її припинення: ще в серпні 1947 р. був виданий відповідний наказ командира 6 ВО «Сян» Мирослава Онишкевича.

Щоб паралізувати хід виселення, повстанці знешкоджували лінії зв'язку. В наказі командира 6 ВО «Сян» від 9 вересня 1945 р. з приводу виселення, немає безпосередньої згадки про ліквідацію комунікацій, однак такі дії цілком вкладаються у вжиті в ньому формулювання «бойові акції» [9, с. 523]. 13 вересня 1945 р. вийшов наказ «Сталія», провідника II Округу ОУН, в якому вже знаходимо: «5. Перетяти ворогу зв'язок – інформацію, повідомлення, телефони, рейки, мости, шосе і т.д.» [19, с. 206-207]. Саме завдяки транспортним труднощам, спричиненими УПА, виселення було паралізоване в грудні 1945 та січні 1946 р. [18, с. 284].

Як вже згадувалось, виконавців виселення чекало покарання з рук повстанців. Тому УПА не була милосердною і до тих українців, які були посібниками переселення. Під датою 6 вересня 1945 року в інструкції «Тиса» для командирів СКВ (Самооборонних Кущових Відділів), провідника II Району Надрайону «Холодний Яр», знаходимо таке формулювання: «Населенню подати до відома, щоб не виїжджало. Хто добровільно підписує заяву (а навіть і примусово) осуджувати, як зрадника і так з ним поступати.» [18, с. 193]. Найбільш відомою формою покарання були т. зв. «25 буків» – прилюдне побиття палицею. Були й смертні кари для українців, які заради власної вигоди чинно сприяли депортації своїх співвітчизників [18, с. 124-125]. Однак покарання щодо українців не були частим явищем, адже українське населення було основною базою підтримки УПА і частіше вплив на його настрої застосовувався за допомогою мирної пропаганди.

Підсумовуючи, можемо сказати, що УПА фактично вдалось підняти повстання українців на Закерзонні – основна маса українського на-

роду на цих землях була мобілізована до чинного опору проти виселення. Боротьба була єдиним способом протриматись на рідній землі, і українці не побоюлися взятись за зброю. Однак зброя вживалась не з бездумним розпачем, а для конкретної цілі – лише проти тих, що примушували українців виїжджати. Аргумент розумної сили змінив ставлення до українців в багатьох поляків у бік поваги, підкріпленої страхом перед УПА. З іншого боку, завдяки збройним атакам УПА польській владі тривалий час не вдавалося депортувати українців.

Підсумовуючи аналіз причин депортацій українців Закарпаття можна ствердити, що визначення післявоєнного кордону між Польщею та УРСР зумовлювалося не потребою ефективного розв'язання українсько-польських суперечностей. Воно служило вирішенню іншого стратегічно важливого для СРСР питання – утвердження радянського впливу над країнами Центрально-Східної Європи. Для здобуття польськими комуністами симпатій суспільства, новій Польській державі передано українські етнічні терени. Звичайно, що самі українці на цих землях виявилися непотрібними новій владі. Існуючий режим Польщі реанімував давню концепцію створення польської моноетнічної держави. Саме тому розпочато так званий обмін населенням між Польщею та УРСР. Через різко негативну реакцію місцевого населення, що не хотіло полишати своїх земель, обмін дуже швидко набув характеру насильницької депортації. Для її успішного завершення польська влада вдалася не тільки до посиленої агітації переселень, але й до відвертого терору проти українців.

Початки українського визвольного руху на теренах Закарпаття по суті співпадають хронологічно із початком виселення. І це не випадково – діяльність УПА тут була породжена в першу чергу потребою захисту місцевого українського населення від сваволі нової влади. Польський тиск на українців, як це не парадоксально, швидко зміцнив українське підпілля на цих теренах, УПА розвинулася у кількатисячну армію, основу якої складали саме місцеві жителі.

Втримання українського підпілля на Закарпатті мало не суто локальний характер, а зумовлювалося рядом стратегічних причин. Саме ці терени розглядалися українським визвольним рухом як «вікно у світ», саме через них відбувалося інформування світової громадськості про події на українських землях. Закарпаття мало також стати плацдармом для налагодження збройного антикомуністичного союзу із польським підпіллям.

Противиселенча боротьба стає одним із головних напрямків діяльності УПА на Закарпатті. Адже втриматися на Закарпатті українські

повстанці могли тільки за наявності тут українського населення, яке становило його головний матеріальний та людський ресурс.

Головним результатом широкої противиселенської кампанії УПА було те, що польській владі не вдалося провести швидкої депортації, навіть із застосуванням сили та допомоги СРСР. Врешті у 1946 році той же СРСР відмовився приймати українців. Отже, завдяки боротьбі УПА на теренах Закерзоння вдалось залишитись близько 150 тисячам українців. В 1947 році вони були таки депортовані в рамках операції «Вісла» до північних та західних регіонів ПНР. Однак, це все ж не був СРСР і вже з 1956 року, коли в Польщі почалась лібералізація, українці мали можливість повернутись на рідні терени. Натомість у їхніх земляків, які опинились на просторах СРСР, такої можливості не було аж до проголошення Україною незалежності.

Загалом, українське підпілля зуміло протриматися на Закерзонні три роки і сповна скористатися цим, зокрема інформуючи світ про існування та боротьбу УПА, закладаючи основи спільного фронту антитоталітарної боротьби. Саме завдяки діяльності УПА на Закерзонні про її боротьбу писали сотні західних газет, зрештою, на цих теренах було реалізовано, хоч ненадовго, ідею спільної боротьби українців і поляків проти радянського тоталітаризму. Одним із найважливіших наслідків противиселенчих акцій УПА був завзятий опір виселенню місцевих українців, що відтоді чітко ідентифікували себе як частину українського народу.

Джерела та література:

1. Депортації. Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / ред. Сливка Ю. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 624 с.
2. Дрозд Р. Польско-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944 – 1947 / Р. Дрозд // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2003 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – № 10 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – С. 335-353.
3. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів.: Добра справа, 2003. – 464 с.
4. Ковалевський З. Польське питання у післявоєнній стратегії УПА / Збігнев Ковалевський // // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2003 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – № 10 / Інсти-

тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – С. 243-281.

5. Кривуцький І. Де срібнолентий Сян пливе... (Спогади) / І. Кривуцький. – Львів.: Логос, 2000. – 342 с.

6. Літопис Української Повстанської Армії. Підпільні журнали закерзонської України, 1945 – 1947. – Торонто: Літопис УПА, 1987. – Том 16. – 248 с.

7. Літопис Української Повстанської Армії. Англomовні видання українського підпілля, 1946 – 1947. – Торонто: Літопис УПА, 1982. – Том 17. – 294 с.

8. Літопис Української Повстанської Армії. Савчин Марія. Тисяча доріг. (Спогади). – Торонто; Львів.: Літопис УПА, 1995. – Т. 28. – 548 с.

9. Літопис Української Повстанської Армії. Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина. / [За ред. Петра Й. Потічного та Івана Лико]. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2001. – Том 33. – 872 с.

10. Літопис Української Повстанської Армії. Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина – «Холодний Яр», «Бескид», «Верховина» / [За ред. Петра Й. Потічного та Івана Лико]. – Торонто; Львів.: Літопис УПА, 2001. – Том 34. – 854 с.

11. Мірчук П. Українська Повстанська Армія в 1942 – 1952 роках / П. Мірчук. – Львів.: Просвіта, 1991 – 320 с.

12. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні, Литві, Латвії, Естонії та Білорусі у 1940-50-х роках / А. Русначенко. – Київ.: Університетське видавництво «Пульсари», 2002. – 519 с.

13. Шанковський Л. Історія Українського Війська / Л. Шанковський. – Київ.: Панорама, 1991. – 192 с.

14. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944 – 1989 / R. Drozd. – Warszawa.: Archiwum Ukraińskie, 2001.

15. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. / [Pod red. Siwickiego M.] – Warszawa.: Archiwum Ukraińskie, 1992. – 418 s.

16. Jasiak M. Działalność OUN-UPA w południowo-wschodnich powiatach dzisiejszej Polski w latach 1941 – 1946 / Marek Jasiak // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». – Warszawa.: Karta, 2000. – T. 7. – S. 88-125.

17. Misiło E. Przedmowa / E. Misiło // Akcja «Wisła». Dokumenty. – Warszawa.: Archiwum Ukraińskie, 1993.

18. Motyka G. Tak było w Bieszczadach / Grzegorz Motyka. – Warszawa.: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1999. – 610 s.

19. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR. Dokumenty 1944 – 1945 / [Pod red. Eugeniusza Misiły]. – Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1998. – T. 1. – 326 s.

20. Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / A. Szcześniak, W. Szota. – Warszawa.: MON, 1973. – 702 s.

Галина Стародубець

РАДЯНСЬКІ ПАРАМІЛІТАРНІ ФОРМУВАННЯ У БОРОТБІ З ОУНІВСЬКИМ ПІДПІЛЛЯМ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ

У статті йдеться про діяльність винищувальних батальйонів на території західних областей України в 1944-першій половині 1946 років. Аналізуються причини та мета їх створення, національний склад. Показано вплив діяльності цих парамілітарних формувань на функціонування повстанського запілля.

Ключові слова: винищувальні батальйони, парамілітарні формування, повстанське запілля, західні області України, партійні органи.

В статье речь идет о деятельности истребительных батальонов на территории западных областей Украины в 1944 – первой половине 1946 гг. Анализируются причины и цель их образования, национальный состав. Показано влияние этих парамилитарных формирований на функционирование повстанческого заполья.

Ключевые слова: истребительные батальоны, парамилитарные формирования, повстанческое заполье, западные области Украины, партийные органы.

In the article the activities of destructive battalions on the territory of western region of Ukraine in 1944 – first half of 1946 years are described. Reasons, aims of its creating and national complement are analyzed. The influence of the activity of these paramilitary formations on the functioning of the rebellious rear is showed.

Key words: destructive battalions, paramilitary formations, rebellious rear, western region of Ukraine, party bodies.

Військово-політичне протистояння радянської влади та організованого українського самостійницького руху, що мало місце у сорокових роках минулого століття в західноукраїнському регіоні, вражає своєю безпрецедентною масштабністю, причому в контексті не тільки вітчизняної, але й світової історії. Десятиліття жорстокої боротьби держави зі своїми громадянами з обопільним використанням методів терору, насилля, масових репресій призвело до трагічних наслідків, котрі вимірюються не тільки матеріально-фізичними втратами, але й, що значно

гірше, руйнацією традиційного морального укладу української нації. Впродовж півстоліття радянська історіографія і пропаганда формувала у людей спотворене уявлення про повстанський рух у західних областях України в період Другої світової війни та повоєнне п'ятиліття. Більшовицькому режимові вдалося нав'язати широкому загалу суспільства викривлений стереотип борців за самостійність та соборність України, приховати реальні масштаби боротьби та її характер.

Можливість доступу до раніше секретних документів, що зберігаються у фондах вітчизняних архівів, дозволила під іншим кутом зору розглянути окремі події нашого історичного минулого. Однією з найбільш контраверсійних проблем новітнього періоду історії України є проблема радянізації західноукраїнського регіону в 40-ві роки ХХ століття, а саме: способи і методи її проведення. Актуальність досліджуваної проблеми увиразнюється на фоні громадянського внутрідержавного протистояння, згенерованого безвідповідальними політиками. Прагнення авторки показати мозаїчність, неоднозначність оцінки військово-політичних подій у західноукраїнському регіоні в сорокові роки ХХ століття, розкрити трагічність наслідків використання конфліктуючими сторонами збройних методів боротьби для вирішення питань політичного характеру стало основним мотивом дослідження цієї проблеми.

Мета статті – з'ясувати причини залучення радянською владою місцевого населення до створення парамілітарних формувань, зокрема, винищувальних батальйонів та груп сприяння у західних областях України; особливості їх формування та діяльності в різні періоди збройного протистояння, а також національний та соціальний склад.

Дана проблема досі не стала об'єктом окремого наукового пошуку. Коротку характеристику діяльності винищувальних батальйонів (ВБ) та аналіз причин їх створення знаходимо в одному із нарисів підсумкового наукового видання напрацювань робочої групи істориків, створеної при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА [7]. Дещо глибше і детальніше основні функції такого роду парамілітарних формувань розкривають відомі київські науковці Д. Веденєєв та Г. Биструхін у низці своїх монографій [1]. Частково про масштаби участі поляків у винищувальних батальйонах на Тернопільщині згадується у роботі С.Ткачова [11]. Чималу увагу проблемі створення владою цих формувань приділено у дисертаційному дослідженні М.Нагірняка [10]. Теми формування та діяльності винищувальних батальйонів і груп сприяння дотично в своїх роботах торкаються також Ю.Киричук, А.Русначенко, І.Андрухів, А.Кентій, І.Білас та інші.

Винищувальні батальйони, які діяли на території Західної України від 1944 р. до початку 50-х років, були однією з наймасовіших форм залучення місцевого населення до збройної боротьби проти українського повстанського руху в період відновлення там більшовицько-радянської влади. Ці формування з'являлися відразу після звільнення окремих районів від німецьких загарбників. Безпосередньо питанням їх організації, навчання, матеріального забезпечення і оперативного використання займалися відділи боротьби з бандитизмом відповідних управлінь НКВС.

Перші ВБ на Станіславщині з'явилися в квітні-травні 1944р., а на Волині і Рівненщині – дещо раніше. У Тернопільській області винищувальний батальйон був організований ще в лютому 1944 року чисельністю 166 чол. у м. Збаражі, де в перші місяці визволення розміщувалися обласні органи влади. Вже на початок травня 1944 р. у всіх звільнених районах Тернопільщини «було сформовано 21 винищувальний батальйон загальною кількістю 1046 чоловік. На 1 липня їх кількість зросла до 25 з 1227 бійцями» [4, арк.21]. 23 червня 1944 року Львівський виконком обласної Ради депутатів трудящих і обком КП(б)У прийняли постанову, що безпосередньо стосувалася питання створення винищувальних батальйонів при міських та районних відділах НКВС на території області [12, арк.4]. Безпосередня відповідальність за виконання рішень постанови покладалася на перших секретарів райкомів партії і голів виконавчих комітетів районних рад депутатів трудящих. Їм доручалося відразу після звільнення району чи його частини приступити до створення у ньому винищувального батальйону чисельністю 100-200 чоловік, а в кожному селі і хуторі – групи сприяння чисельністю 10-15 осіб. Командирами винищувальних батальйонів призначалися заступники начальника РВ НКВС чи оперативні працівники відділів і відділень НКВС; заступниками командирів з політичної частини – другі секретарі райкомів; начальниками штабів – завідувачі воєнними відділами райкомів чи – за наявності в районах – командири Червоної Армії, звільнені від військової служби. Основними об'єктами охорони ВБ були найбільш важливі промислові підприємства, залізничні мости, електростанції, пошта, телеграф, мости тощо, на які могли напасти українські повстанці, парашутні десанти та ворожі диверсанти.

Винищувальні батальйони мали комплектуватися з числа чоловіків і жінок допризовного віку, звільнених призовними комісіями від служби в Червоній Армії через хворобу, інвалідність, або так звану «броню» – без відриву від виробництва, які приймали участь в партизанських загонах, або проявили себе в практичній роботі і були здат-

ними вправно володіти зброєю. Оскільки в силу об'єктивних причин у деяких західних областях, наприклад, Тернопільській, Станіславській, Дрогобицькій, учасників партизанських загонів практично не було, основним контингентом, з якого формувався особовий склад парамілітарних загонів, було чоловіче населення призовного віку; ті, хто мав тимчасові відстрочки райвійськкоматів; так звані «броньовані» (спеціалісти різних сфер господарської діяльності, звільнені від обов'язкової військової чи трудової мобілізації. – авт.); радянсько-партійний та комсомольський актив; допризовники 1927-1928 років народження. Траплялися випадки залучення жінок, як, наприклад, у Шумському районі Тернопільської області, де «у складі винищувального батальйону їх було аж 19 [4, арк. 74]. За віковим складом бійці винищувальних батальйонів і груп сприяння мали в середньому від 18 до 30 років.

Одночасно з винищувальними батальйонами в населених пунктах західноукраїнських областей створювалися так звані групи сприяння. Згідно з офіційною радянською статистикою, на початок червня 1944 року на Тернопільщині їх нараховувалося 193 із загальною кількістю членів 1438 [4, арк.21], а в січні 1945 р. – залишилося 144 з чисельністю 2052 чоловіки. Окрім того, були ще неозброєні групи сприяння загальною чисельністю на початок 1945р. 995 осіб [5, арк.2]. Схожою була картина й у Рівненській області, де на кінець лютого 1945р. було організовано 143 групи сприяння, замість запланованих 690.

Таблиця 1

План створення груп сприяння винищувальним батальйонам та груп самоохорони в селах і підприємствах Рівненської області у лютому 1945 р.

Назва р-ну	до 10.02.45		до 25.02.45		всього	
	план	факт	план	факт	план	факт
Олександрійський	10	3	10	2	20	5
Березнівський	10	5	15	3	25	8
Вербський	10	3	15	2	25	5
Володимирецький	10	2	15	2	25	4
Висоцький	10	2	10	1	20	3
Гошанський	10	3	15	2	30	5
Демидівський	10	2	10	1	20	3
Деражнівський	10	2	10	1	20	3
Дубровицький	10	2	10	1	20	3
Дубнівський	10	5	15	5	30	10
Здолбунівський	10	5	10	3	20	8
Клеванський	10	3	10	2	20	5
Клесівський	10	2	10	1	20	3

Козинський	10	2	10	1	20	3
Корецький	10	3	10	2	20	5
Всього	325	81	365	62	690	143

Складено за «План створення груп сприяння винищувальним батальйонам та груп самоохорони в селах і підприємствах Ровенської області» [13, арк.14].

Судячи з інформаційних даних, наведених у таблиці, можна зробити висновок, що процес творення парамілітарних формувань з місцевого населення в перший рік відновлення радянської влади у Західній Україні проходив дуже повільно. Зокрема, у Рівненській області станом на лютий 1945 року їх було сформовано майже у п'ять разів менше від запланованої кількості. Впродовж червня 1944 р. – січня 1945 р. майже на 8% зменшилося число ВБ на Тернопільщині. Значно активізувався процес створення винищувальних батальйонів з другої половини 1945 року, а особливо – напередодні та в період «великої блокади». Так, станом на березень 1946 року тільки у трьох галицьких областях було створено та діяло 1346 ВБ, зокрема, у Львівській області – 356, у Станіславській – 428, Тернопільській – 562 [15, арк. 18]. Загалом, впродовж трьох перших місяців 1946 року кількість винищувальних батальйонів у західних областях України зросла втричі. Якщо на 1 січня їх було 1154, то на середину березня стало 3437.

Причину такої позитивної динаміки не можливо зрозуміти безвідносно до тогочасної військово-політичної ситуації в регіоні і визначення мети, яку переслідувала більшовицька влада, створюючи ці парамілітарні формування. В офіційних радянських документах вказувалося, що оперативно-службова діяльність винищувальних батальйонів в першу чергу була спрямована на ліквідацію парашутистів-диверсантів. Проте практика показала, що спецоргани державного репресивного апарату намагалися активно використовувати їх з перших місяців створення як допоміжний ресурс в боротьбі з так званими «контрреволюційними елементами»: членами оунівського підпілля, бійцями Української повстанської армії, самооборонних боївко тощо; для затримання дезертирів; тих, хто ухилявся від військового призову до лав Червоної армії, та трудового – на відбудову промислових об'єктів Донбасу.

Аналіз офіційної статистики дає підстави стверджувати, що бійці винищувальних батальйонів нерідко ставали учасниками репресивних заходів, організованих районними відділами НКВС, зокрема, з виселення сімей учасників повстанського руху, конвоювання арештованих. Також «стрибки» (так їх називало місцеве населення – авт.) широко залучалися до проведення акцій з прочісування балок, лісів, урочищ, полів і населених пунктів з метою виявлення місць перебування повстанців та

прихованих схронів УПА з продовольством, зброєю і спорядженням. Лише за 1944 рік бійці винищувальних батальйонів Тернопільської області «приймали участь в 255 значних бойових сутичках з бандами і низці менш значних сутичок. За їх участі розгромлено 124 бандугрупувань»[5, арк.4]. За цей же період часу у Рівненській області «тільки силами спецгруп та винищувальних загонів було проведено 521 операцію, в результаті чого вбито 1985, затримано і заарештовано 2457 бандитів»[8, с.329]. Особливо активізувалася робота ВБ взимку 1945-1946 років, в період підготовки і проведення виборів до Верховної Ради СРСР. Створення та функціонування винищувальних батальйонів у кожному селі та хуторі тогочасною більшовицько-радянською владою визначалося як «одне із найважливіших заходів боротьби з бандами українсько-німецьких націоналістів». На них покладался обов'язок підтримувати порядок і охороняти села, тобто слідкувати, аби не були зірвані виборчі плакати зі стін сільської ради, клуби, магазину тощо, не з'явилися антирадянські лозунги, населення не порушувало умов негласної «комендантської години», коли у темну пору обмежувалося пересування людей по населеному пункті, перевірялися особи, які гостювали у сільських родинах.

Окрім того, що бійців винищувальних батальйонів використовували як допоміжну збройну силу в боротьбі з повстанським рухом, більшовицька влада переслідувала ще й іншу мету. Її суть досить влучно відображена автором бандерівського політичного звіту із Золочівщини, датованого листопадом 1944 року. У ньому, зокрема, сказано: «Большевики поза облавами, арештами, розстрілами видумують та застосовують ряд пекельних засобів, спрямованих на знищення українського самостійницького елементу. Їх головним бажанням є розколоти українське суспільство із нутра і то таки руками самих українців. ... Засобом досягнення цієї мети є широко закроєна зараз кампанія творення української міліції по селах і містах. ... Все це ломить менш стійкі елементи та приневолює їх легалізовувати себе, та примазуватися до нової дійсності. Треба признати, що більшовики в своїй роботі мають такі успіхи (хоч дуже малі)» [14, арк. 197]. Радянська влада повною мірою використовувала традиційний імперський метод – «розділяй і володарюй». Своє головне завдання вона бачила в тому, щоб зруйнувати повстанське запілля – основну опору самостійницького руху. Серед методів досягнення такої мети – залучення на свій бік частини місцевого населення, що сприяло стратифікації мешканців за політико-ідеологічною ознакою: одні потрапляли у табір «зрадників-пристосуванців», а інші – «ворогів радянської влади». Люди вступали до винищувальних батальйонів та груп сприяння як з ідейних переконань, так і через відсут-

ність вибору. Для прикладу, колишньому «стрибку» з Галицького району Івано-Франківської області Михайлу Кедику таким запам'ятовся той драматичний період його життя. «Скрутні то були часи ... Силою брали хлопців у «яструбки. Якщо не підеш, то родину могли забрати до Сибіру, переслідували рідних. А бувало, що й у партизанку (УПА – автор) забирали не по своїй волі ...» [2, с. 167]. Трагізм тогочасної ситуації полягав у тому, що мешканці краю, максимально втягнуті у збройно-політичний конфлікт держави зі своїм громадянством, мали дуже обмежений вибір – або одна, або інша ворогуюча сторона. Така безвихідь до краю оголювала нерв соціальної напруги, поляризувала суспільство, розділяючи його на ворогів та союзників і, що найстрашніше, сприяла девальвації традиційних устоїв суспільної моралі.

Питання про способи залучення місцевого населення до лав парамілітарних формувань є доволі контраверсійним. Оунівське підпілля намагалося переконати громадськість у тому, що учасниками винищувальних батальйонів були виключно маргінальні елементи, зрадники – пристосуванці, або ті, кого силою змусили туди вступити. Так, автор суспільно-політичного звіту про стан справ в одному із надрайонів Станіславщини за грудень 1945 р. пише, що «протягом місяця більшовицька безпека старається організувати при селах т.зв. станиці сільської міліції (самооборони) або як їх називає населення «стрибків» із демобілізованих з Червоної Армії, арештованих, звільнених, зловлених в облавах, тих, хто зголосилися з повинною. ... НКВД та інші партійні шурі арештами, побоями, допитами, погрозами змушували підписувати заяви про ... добровільний вступ у міліцію, а опісля тим самим способом примушували брати зброю, та робити службу. Як демобілізовані, так і інші ставлять пасивний опір, вживають всіх заходів, щоб уникнути цього «почесного обов'язку» [3, арк. 364]. На нашу думку, така ситуація справді мала місце, але головним чином упродовж 1944 – початку 1945 років, оскільки саме у цей період самостійницький рух набув широкого розмаху, а позиції радянської влади були дуже нестійкими і всякі спроби залучення мирних жителів до створення воєнізованих формувань не давали очікуваного результату. Проте з початку 1945 року партійні органи та відповідні структурні підрозділи НКВС почали звертати на них значно більше уваги. Перевірки їх діяльності впродовж перших місяців 1945 року виявили низку суттєвих недоліків. Непоодинокими були факти, коли ВБ і групи сприяння існували тільки на папері, або ж кількість їх особового складу була значно завищена. Різку критику викликав якісний стан загальної військової підготовки бійців та рівень їх готовності виконувати визначені владою завдання.

Як засвідчують радянські документи, далеко непоодинокими були випадки переходу бійців винищувальних батальйонів і груп сприяння у повстанське підпілля, причому не тільки в 1944 році, але й пізніше, після так званої «великої блокади», коли повстанське запілля практично було зруйноване і маховик радянської репресивної машини набрав величезних обертів. Аби убезпечити себе від зради з боку «стрибків», керівникам РВ НКВС було дано чітку вказівку «від кожного бійця взяти підписку з попередженням, що у випадку зради чи передачі повстанцям зброї – він буде підданий суду, а сім'я виселена» [5, арк.26]. З одного боку, розпорядження такого роду були більш ніж серйозним застереженням для потенційних перебіжчиків до лав українських підпільників, а з іншого – виступали стримуючим чинником вступу місцевих жителів до лав ВБ навіть з корисливими намірами. У квітні-травні 1946 року спостерігалось масове роззброєння українськими повстанцями «стрибків» у Дрогобицькій області. На думку місцевої влади, це відбувалося «внаслідок прямої зради зі сторони окремих бійців, які пробралися в батальйони за завданням ОУН» [11, с.202]. Наприкінці весни 1945 р. Тернопільський обком партії повідомляв вищестоячі органи, що «9 травня 11 бійців ВБ Підгасцького району виявилися зрадниками і під час проведення операції закидали гранатами приміщення, у якому перебували четверо співробітників районного відділу НКВС, після чого зі зброєю пішли в банду. 9 квітня в Скалатському ВБ під час бою боєць Гуляда, захопивши ручний кулемет, перейшов на сторону бандитів. При цьому закликав до зради інших бійців» [5, арк.379]. Мотиви, якими керувалися ці люди, аж ніяк не можна назвати корисливими, швидше навпаки, вони засвідчують високий рівень їхньої мужності й національно-патріотичної відданості. Адже назад дороги вже не могло бути – вони «спалювали мости» не тільки за собою, але прирікали найближчих родичів розділити долю радянських каторжан.

18 квітня 1946 року ЦК КП(б)У прийняв рішення «Про посилення політичної роботи, підвищення більшовицької пильності і бойової вичухки у винищувальних батальйонах західних областей УРСР». Підставою для прийняття такого документу був той факт, що багато ВБ були не тільки не дієздатними, але, як показала практика, готовими зі зброєю перейти на бік повстанців. Для прикладу, «в кінці березня 1946 року в Куликівському районі Львівської області було створено 17 винищувальних батальйонів чисельністю 237 осіб, але уже в ніч з 29 на 30 квітня одночасно було роззброєно 6 батальйонів. Після цього управління МВС було розформовано 9 винищувальних батальйонів. Спеціальна комісія обкому КП(б)У виявила, що причиною слабкої боєздатності ВБ

було послаблення більшовицької пильності і слабка політична робота серед бійців. Але в результаті додаткової перевірки працівниками ЦК КП(б)У було зроблено висновок, що основна причина крилася у тому, що набір до лав ВБ здійснювався силовими методами, шляхом примусу, який супроводжувався побиттям і арештами» [9, с. 239]. Вказаними рішенням влада намагалася упорядкувати процес створення місцевих формувань¹, надати йому більшої контрольованості.

На виконання цього рішення в кожній області було проведено низку заходів, спрямованих, у першу чергу, «на очищення ВБ від ворожих, підозрілих та нестійких елементів». В результаті масових перевірок (чисток) особового складу винищувальних батальйонів було виключено з їх рядів по всіх областях 12 724 особи, з них заарештовано за зв'язок з бандитами 486 осіб. Загальна кількість людей, які залишилися в батальйонах після перевірки – 52583 особи. Найбільш засміченими були ВБ Станіславської області, де було виключено 33% особового складу і Волинської, де виключено 35%. Відповідно у цих областях було найбільше реформовано батальйонів [15, арк.58]. Як засвідчують офіційні джерела, процес залучення місцевого населення до створення винищувальних батальйонів був досить складним і аж ніяк не супроводжувався масовою підтримкою мешканців краю. Навіть після остаточної руйнації повстанського запілля, в період масових виселень сімей так званих «бандпособників», близько 30% населення виявили готовність боротися проти радянської влади у лавах українських повстанців.

Щодо національного складу бійців парамілітарних формувань, то він різнився залежно від часу і району їх формування. Більшість дослідників сходиться на думці, що переважаючи більшість особового складу перших винищувальних батальйонів і груп сприяння складали поляки. Наприклад, «у Бережанах Тернопільської області ВБ був сформований 28 липня 1944 року. В кінці грудня цього ж року його особовий склад мав такий вигляд –143 особи, серед яких –130 поляків і тринадцять українців» [4, арк. 168]. В особовому складі винищувального батальйону Підгаєцького району було 53 українці і 127 поляків [6, арк.44]. Схожою була ситуація й у інших районах області: «районний ВБ Буданова в травні 1944 року складався з 48 чоловік, 40 з яких –поляки; Теребовлі –78 поляків» [6, 124]. Загалом, станом на перше січня 1945 року з 4232 учасників винищувальних батальйонів Тернопільської області 1539 були українцями, 2310 – поляками, 248 – росіянами, 144 представниками інших національностей.

---

¹ Така назва парамілітарних формувань з місцевих мешканців використовується в офіційних радянських документах, датованих від червня 1946 року.

Така національна палітра особового складу винищувальних батальйонів була характерною для районів, де польське населення проживало компактно. Наприклад, на Тернопільщині – це центральні та південно-західні райони області. Вступаючи на службу до груп сприяння чи винищувальних батальйонів, поляки, з одного боку, сподівалися якщо не витіснити національно свідомих українців зі «своєї» території, то, принаймні, обмежити їх соціально-політичну активність в регіоні. З іншого – засвідчити перед радянською владою свою лояльність. Не можна залишати поза увагою й такий суб'єктивний чинник як помста за вчинену колись образу, бажання збагатитися за рахунок майна так званих «ворогів народу» і т. п. Щодо останнього, то заради справедливості слід підкреслити його універсальний позанаціональний характер, адже серед українців таких теж було чимало. У Тернопільській області в 1944 році було «зареєстровано факти, коли окремі бійці Тереховлянського і Бережанського винищувального батальйонів, за національністю поляки, займалися грабежем без всяких підстав, побиттям місцевого українського населення» [4, арк.123-124]. Прояви такого роду загострення міжнаціональної ворожнечі в тих районах західноукраїнських областей, де більшістю особового складу винищувальних батальйонів були поляки, викликали серйозне занепокоєння з боку вищих обласних партійних органів влади. Крім того, офіційна влада підозрювала поляків у тому, що свою роботу в складі ВБ вони одночасно поєднували з участю в «бандах Армії Крайової». Це стало підставою для прийняття у травні 1945р. рішення про виключення поляків зі складу винищувальних батальйонів.

Отже, радянська влада ініціювала створення парамілітарних формувань з мешканців Західної України з метою розколу повстанського запілля, підриву його з середини. Винищувальні батальйони та групи сприяння виступали, головним чином, допоміжною збройною силою більшовицької влади для боротьби з самостійницьким рухом. Їх широко використовували для охорони важливих об'єктів місцевого значення, підготовки та проведення акцій репресивного характеру – обшуків, облав, засідок, викриття повстанських схронів тощо. Динаміка їх формування та функціональної активності змінювалася залежно від періоду збройно-політичного конфлікту. Так, у 1944 – на початку 1945 років процес їх створення проходив повільно і слабо контролювано з боку офіційної влади. Починаючи з 1945 р., кількість місцевих формувань різко збільшується, значна увага приділяється покращенню їх особового складу та підвищенню рівня бойової підготовки, про що свідчить прийняття ЦК КП(б)У з цього приводу спеціального рі-

шення від 18 квітня 1946 року. Національний склад винищувальних батальйонів не вирізнявся своєю строкатістю. Головним чином їх учасниками було місцеве українське населення, винятком хіба є 1944 рік, коли у районах компактного проживання поляків саме вони склали більшість у цих загонах. Хоча винищувальні батальйони не виступали домінуючою силою в поборюванні самостійницького руху, проте були виразно деструктивною силою в рамках повстанського заплілля, що поряд з іншими чинниками сприяло його руйнації.

Джерела та література:

1. Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-1980-ті роки: Монографія / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К.: К.І.С., 2007.; Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920 – 1945) / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К., 2006. – 408 с.
2. Галамай С. В боротьбі за українську державу. Спогади / С. Галамай. – Львів: Видавництво «МС», 2003. – С.167.
3. Державний архів Служби Безпеки України. – ФДВ 376. – Т. 71.
4. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО) – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 105.
5. ДАТО – Ф. П-1. – Оп.1. – Спр. 379.
6. ДАТО. – Ф. П-1. – Оп.1. – Спр.106.
7. Лисенко О. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом / О. Лисенко // Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія історичні нариси / Відпов. ред. С.Кульчицький. –К.: Наукова думка, 2005. – С.354-355.
8. Літопис УПА. Нова серія. – Київ, Торонто, 2002. – Т.4. – 596 с.
9. Літопис УПА. Нова серія. – Київ, Торонто, 2002. – Т.5. – 572 с.
10. Нагірняк М. Я. Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти збройного підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944 – 1953 рр.) Автореферат дис. ... канд. істор. наук / Національний університет «Львівська політехніка» / М. Я. Нагірняк. – Львів, 2003. – 19 с.
11. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944 – 1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля / С. Ткачов. –Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. – С. 123-155.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань в Україні (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1033.
13. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 1677.
14. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 126.
15. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2966.

Василь Ільницький

ВОЛОДИМИР ФРАЙТ – ПРОВІДНИК ДРОГОБИЦЬКОГО ОКРУЖНОГО ПРОВОДУ ОУН

У статті висвітлюється життєвий та бойовий шлях Володимира Фрайта. На основі невідомих та маловідомих архівних матеріалів розглядається його діяльність на різних щаблях підпільної адміністрації. Особлива увага зосереджується на періоді перебування В. Фрайта у Дрогобицькому окружному проводі ОУН. Показано його особистий внесок у визвольну боротьбу 1940 – 1950-х рр.

Ключові слова: Володимир Фрайт, Дрогобицький окружний провід ОУН, референт пропаганди.

В статье освещается жизненный и боевой путь Владимира Фрайта. На основе неизвестных и малоизвестных архивных материалов рассматривается его деятельность на разных ступенях подпольной администрации. Особенное внимание сосредоточивается на периоде пребывания В. Фрайта в Дрогобычском окружном проводе ОУН. Показан его личный взнос в освободительную борьбу 1940 – 1950-х гг.

Ключевые слова: Владимир Фрайт, Дрогобычский окружной провід ОУН, референт пропаганды.

The article describes the life and battle history of Volodymyra Frayta. On the basis of unknown and little-known archival materials is considered his activities at different levels of underground administrative. Particular attention is focuses on the period of stay V. Frayta in Drohobych District OUN. There is shown his personal contribution to liberation struggle of 1940 – 1950ies.

Key words: Volodymyr Frayt, Drohobych District OUN, Assistant propaganda.

Сучасний стан дослідження історії національно-визвольної боротьби ОУН і УПА дозволяє докладніше з'ясовувати життєвий шлях і діяльність у підпіллі не тільки найвищих його провідників (Степана Бандери, Романа Шухевича, Василя Кука), а й керівників середньої і низової ланки, праця яких і визначала масштабність, тривалість та ефективність цієї боротьби. До таких постатей належить Володимир Фрайт – один із організаторів і керівників збройної боротьби ОУН

і УПА на території Дрогобиччини. Перебуваючи на різних шаблях підпільної адміністрації, Володимир Фрайт послуговувався значною кількістю псевд: «Жар», «Карб», «Владан», «Батько», «Владко», «Роман», «Вир», «інж. К. Владан», «АГБ», «98», «96», «90», «456», «202», «082», «016», «16», «Б-7». Коротко його життя та діяльності вже торкалися дослідники Григорій Дем'ян [26; 27], Володимир Мороз [37] та Петро Содоль [40], однак усестороннього висвітлення його внеску в український визвольний рух наразі не здійснено.

Народився Володимир Васильович Фрайт у селянській сім'ї 13 серпня 1911 р. у с. Лішні Дрогобицького району Львівської області [21, арк. 2; 1, арк. 5]. Незважаючи на матеріальну скруту, батьки намагалися дати йому добру освіту. У списках учнів Стрийської гімназії Володимир Фрайт фігурує як учень 1а класу у 1923 р. [22, арк. 40]. Проте навчання перервалося і він знову навчався у першому класі 1925 – 1926 навчального року; відтак у 1928 – 1929 навчальному році – учень 4-Д класу, у 1930 – 1931 – 5-Б, у 1931 – 1932 – 6-Б, а у 1932 – 1933 – 7-С [33, с. 25, 32, 44, 51; 34, с. 18]. Під час навчання В. Фрайт познайомився і зійшовся з багатьма майбутніми діячами визвольного руху. Зокрема, серед його однокласників були Кость Цмоць, Григорій Гасин, Григорій Дулин, Роман Ференц, Дмитро Корінець, Богдан Галайчук, Зиновій Гойсак, Володимир Тимчій, Лев Ребет, Василь Яворів та ін. [22, арк. 29-51; 33, с. 25, 32, 44, 51; 34, с. 18].

У вересні 1932 р. був заарештований за підозрою в приналежності до ОУН. У листі до Українського технічно-господарського інституту від 13 липня 1933 р. він писав: «Я скінчив 6 клас, в сімей класі, в вересні 1932 р. мене арештовано за підозрою у приналежності до ОУН, як і інших товаришів з Стрийської гімназії. Тепер не хочуть прийняти до ніякої школи на матуральний курс» [21, арк. 9]. Загалом, у 1932 – 1933 навчальному році із Стрийської гімназії було виключено і вибуло 34 учні з 204, які навчалися у 2-8 класах утративістичного відділу [34, с. 16].

Після цього 22 вересня 1933 р. В. Фрайт подає заяву на хіміко-технологічний відділ Українського технічно-господарського інституту (УТГІ) в Подєбрадах (Чехія) та просить повідомити його про те, чи почнеться курс. Якщо ні, – то здаватиме матуру як екстерніст при греко-католицькій Малій Духовній Семінарії у Львові [21, арк. 1].

16 жовтня 1933 р. Володимира Фрайта зараховують на курси українознавства при УТГІ. Проте навчання в черговий раз було перерване арештом восени 1933 р. Після виходу на волю у травні-червні 1934 р., В. Фрайт виявив бажання навчатися на агрономічному відділі УТГІ [21, арк. 11]. У зв'язку із малою кількістю курсантів агрономічний

відділ не функціонував, проте діяли окремі курси, а тому В. Фрайт записався на курси: 1) технічного перероблювання садовини й городини; 2) птахівництва й крілярства; 3) перероблювання шкіри; 4) практичної фотографії [21, арк. 10, 12, 14].

Розпочате навчання, очевидно, продовжилося на агрономічному відділі Львівської політехніки, хоча із значною перервою, і, ймовірно, було завершено в період німецької окупації, оскільки згодом В. Фрайт ставив підпис із зазначенням кваліфікації «інженер» [29, с. 100]. Збереглися відомості про призначення та отримування ним стипендії (у першому семестрі 1942 – 1943 рр. отримував 200 злотих, в другому семестрі 1943 р. – 250 злотих) [41, с. 3; 39, с. 3].

Очевидно, що Володимир Фрайт членом ОУН став ще у 1930-х роках, за що неодноразово був заарештований польською владою [37].

Протягом 1936 – 1939 років В. Фрайт працював інструктором хліборобського вишколу молоді товариства «Сільський господар» у Стрию, часто відвідуючи навколишні села [28, с. 325; 26, с. 519-520]. Основними завданнями таких вишколів було не лише навчання та впровадження інноваційних технологій у сферу сільського господарства, але й національно-патріотичне виховання української молоді. Окрім цього, під крилом «Сільського господаря» здійснювалася також і початкова військова підготовка.

Протягом 1940 – 1941 рр. Володимир Фрайт перебував на Підляшші, де разом з друзями організовував українське культурне та економічне життя. Зокрема, 14 грудня 1940 р. на зборах 300 селян-кооператорів його було обрано до складу дирекції Повітового союзу кооперативів у Білій Підляській як господарчого референта [43, с. 688]. Після проголошення Акту відновлення Української держави вирушив у складі Похідних груп ОУН на Житомирщину, де в серпні-вересні 1941 р. виконував обов'язки провідника Звягельської округи ОУН, користувався псевдо «Батько». Під керівництвом Володимира Фрайта почалася серйозна адміністративна та пропагандистська робота. Особливий акцент робився на школярів та вчителів. Саме тому був розроблений план організації у районному центрі гімназії гуманітарного типу та по селах району – десятирічки і семирічки [35, с. 15].

Після смерті матері повернувся на Стрийщину та залишився працювати у місцевій мережі ОУН [35, с. 20-21]. Певний час діяв на посту референта Служби безпеки Стрийського окружного проводу ОУН та на інших постах [36, с. 148].

Офіційно під час німецької окупації влаштувався працювати агрономом [30, с. 291]. Із приходом радянської влади переїхав у м. Сколе, де

працював в районному земельному відділі на посаді старшого агронома.

Після переходу в підпілля, з 23 червня 1945 р. Володимир Фрайт почав працювати редактором Дрогобицького окружного осередку пропаганди [20, арк. 111]. До його обов'язків, відповідно до інструкції крайового осередку пропаганди ч. 3/45 від 10 травня 1945 р., входило: 1) організовувати друк в потрібній кількості центральних, крайових та місцевих видань; 2) організовувати роботу репортерів-дописувачів до видань та їх надсилання до крайового осередку; 3) відповідати за роботу техланки (машиністів, циклостилестів чи друкарів); 4) звітувати у визначений час референтові пропаганди; 5) виконувати інші доручення референта.

Після переведення Олександра Андрусейка-«Аркадія» з посади референта пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН на пост організаційного референта цього ж проводу, у січні 1946 р. новим керівником референтури пропаганди призначили Володимира Фрайта [20, арк. 319]. Результати діяльності референтури пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН під його керівництвом відображені у повстанських документах, зокрема, у «Звіті про т. зв. вибори до т. зв. верховної ради УРСР, що відбулися 9-го лютого 1947 року» (19.07.1947 р.) [13, арк. 133-146], «Звіті з пропагандивної роботи Самбірщини, Стрийщини і Турчанщини за час від 1 липня 1947 р. до 30 червня 1948 р.» (жовтень 1948 р.) [23], «Звіті пропагандивної роботи з Стрийського, Скільського, Славського, Боринського і Турківського районів за час від 1 липня 1948 до 30 червня 1949 р.» (листопад 1949 р.) [15, арк. 111-148].

Так, протягом противиборчої кампанії 1947 р. у Славському районі було поширено 13100 закликів і 900 листівок, у Сколівському – 3000 і 200 відповідно, у Меденицькому і Дрогобицькому – 14000 і 2750, Самбірському надрайоні – 33950 закликів і листівок [24, арк. 10]. Протягом 1 липня 1947 р. – 30 червня 1948 р. було проведено 2196 мітингів і гутірок, під час яких поширено 145799 примірників друкованої продукції [23, арк. 37]. Під опікою Володимира Фрайта налагоджено працю окружного техзвена – так званої друкарні імені Лопатинського в Стрию, де вперше побачили світ твори Богдани Світлик-«Марії Дмитренко» – збірка «На смерть, не на життя», новели «Учителька» та «Михайлик»; збірка «Кузьменка» під назвою «Двигнем»; кілька випусків для молоді «Слідами героїв». До складу референтури пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН протягом 1944 – 1950-х рр. входило понад десять підпільних друкарень (так звані технічні ланки (звена) [38, с. 193]. Впродовж 1947 – 1948 рр. окружний осередок пропаганди надрукував 218772 примірників різної літератури,

зокрема 68351 – місцевих [23, с. 21]. На території Стрийського, Сколівського, Славського, Боринського і Турківського районів за 1 липня 1948 – 30 червня 1949 рр. було поширено 96841 примірник літератури [15, арк. 134]. За планом, тираж підпільних друкарень Дрогобицького окружного проводу на зиму 1949 – 1950 рр. мав перевищити 300000 екземплярів [25, с. 144], при цьому в окружній друкарні ім. Лопатинського за план друку націоналістичних брошур і книг (без листівок) брали 17000 екземплярів [19, арк. 82-83; 10, арк. 147; 12, арк. 428; 17, арк. 60-61]. Вищеназвані факти засвідчують як розмах підпільної пропагандистської праці на Дрогобиччині, так і високі організаторські здібності В. Фрайта.

Досить детальні відомості про В. Фрайта станом на 1 березня 1949 р. подає довідка «По агентурній справі № 27 «Омут», заведена на учасників Дрогобицького окружного проводу ОУН»: «Референт пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН Фрайт Володимир Васильович, 1911 року народження, уродженець с. Лішня Дрогобицького району, українець, б/п, з вищою освітою, закінчив Львівський агрономічний інститут [агрономічний факультет Львівської політехніки – В. І.], відомий в оунівському підпіллі по псевдах «Жар», «Карб», «Владан» і «202», на озброєнні має автомат ППС і пістолет... Середнього росту, нормальної статури, лице кругле з виступаючим підборіддям, ніс довгий загнутий вниз, вуха маленькі, очі карі, брови великі чорні, брютет, має лисину, з цієї причини голить голову, носить невеликі чорні вуса, інколи відпускає бороду» [1, арк. 5]. Далі зазначено, що «Карб» протягом 1945 – 1946 рр. разом з членами своєї референтури постійно перебував у лісових масивах біля сс. Головецько і Гребенів Славського району; взимку 1947 – 1948 рр. перебував у районі с. Кам'янка Сколівського району в криївці провідника окружного проводу ОУН «Нечая», а в грудні 1947 р. з друкарською технікою перейшов у криївку провідника Стрийського надрайонного проводу ОУН Володимира Лика-«Данила», яка розміщувалася у лісі між с. Семигинів Сколівського району і с. Тянява Болексівського району Станіславської області; у лютому 1948 р. перебрався у нову криївку в районі с. Долішне Сколівського району Дрогобицької області до господарчого референта Сколівського районного проводу ОУН Миколи Кецика-«Мороза» [1, арк. 6-7]. Підпільник Юрій Попович-«Вільховий», «Мак», який тривалий час займав відповідальні пости районного і надрайонного рівня, давав таку характеристику В. Фрайту: «Маленького зросту, худощавої тілобудови, лице сухощаве, подовгувате, брютет, очі карі, ніс довгий, рот великий, губи середні.

«Жар» переважно одягався у військовий піджак і штани захисного кольору, петлюрівська шапка і чоботи. На озброєнні має автомат «ППС» і пістолет системи «Вальтер» [4, арк. 24-25].

У 1947 р. окружний провідник Іван Лаврів-«Нечай» призначив Володимира Фрайта-«Владана» своїм заступником. Про це І. Лаврів писав 16 вересня 1947 р. у крайовий провід: «Я ліквідував окружний осередок пропаганди. «Всеволод» [працівник осередку пропаганди Григорій Дулин – В. І.] перейшов на надрайонного провідника нового надрайону, а «Владан» перейшов до мене. Це зробив тому, що робота окружного осередку пропаганди зводилася до розмноження матеріалів, які приходили згори. «Владан» і «Всеволод» сиділи, диктували і коректували, тоді як я, йдучи в терен, не мав кого залишити вдома, щоб вирішувати організаційні та інші питання. «Шинкар» не міг цього робити, оскільки був дуже слабкий. Тепер «Владан» буде переписувати матеріали, писати мені звіти та одночасно вирішувати організаційні справи під час моєї відсутності. Коли ж він піде в терен, все це буду робити я. Організаційна і пропагандистсько-виховна робота сьогодні зв'язані так, що нам не одне питання треба узгодити, обдумати та одночасно все поладнати в терені. Робота з пропаганди та виховання на цьому не зазнає шкоди, а, навпаки, зміцниться, при цьому я буду вільний від будь-якої залежності. Після відходу друга «Чорноти» [Євген Пришляк, до серпня 1947 р. був референтом СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН – В. І.] «Владан» є моїм заступником. Він буде піклуватися спеціально двома надрайонами («Данила» і «Всеволода») [мова про Стрийський і Турківський надрайони, якими, відповідно, керували Володимир Лико-«Данило» і Григорій Дулин-«Всеволод» – В. І.] [5, арк. 158].

Після загибелі 15 травня 1949 р. окружного провідника І. Лавріва Володимир Фрайт очолив Дрогобицьку округу [19, арк. 83; 1, арк. 176, 253; 37, с. 7; 40, с. 17]. Можна припускати, що він автоматично зайняв цей пост у травні 1949 р., як заступник «Нечая» [5, арк. 158]. Через деякий час більшовики виявили підпільний документ, в якому зазначалося, що за вказівкою В. Фрайта 15 січня 1949 р. ліквідовано окружного господарчого референта Миколу Данилківа-«Шинкаря» за підозрою у зраді і співпраці з МДБ. Це сталося внаслідок спеціально розробленої комбінації радянських органів з дискредитації «Шинкаря» перед підпіллям [1, арк. 159-160; 16, арк. 206]. Через брак кадрів, В. Фрайт перебрав виконання обов'язків і господарського референта, суміщаючи їх з працею провідника та референта пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН аж до часу переведення його в Ка-

лушину у серпні 1950 р. [11, арк. 199]. За посадою, як окружний провідник, він також був членом крайового проводу ОУН Карпатського краю [5, арк. 158; 9, арк. 108, 152; 1, арк. 5-6, 176, 253; 18, арк. 327; 40, с. 17]. Таке тривале суміщення посад свідчить не лише про брак кваліфікованих кадрів у підпіллі, а й про серйозні організаційні та управлінські здібності В. Фрайта. Протягом півтора років керування підпіллям ОУН на Дрогобиччині, в умовах серйозного браку кадрів, йому вдавалося підбирати керівний склад надрайонних і районних проводів та організовувати їх роботу і, таким чином, виконувати поставлені керівництвом завдання [30].

Псевдонім «інж. К. Владан» стоїть серед 22-х підписаних під «Зверненням воюючої України до всієї української еміграції» (жовтень 1949 р.) [29, с. 100]. З-поміж майже двох десятків окружних провідників поставити свій підпис запропоновано всього чотирьом: по одному – від Галичини, Волині, Буковини і Центральної України. За довголітню працю у підпіллі нагороджений Бронзовим Хрестом заслуги УПА (наказ ГВШ УПА ч. 2/50 від 30. 06. 1950 р.) [14, арк. 275]. На допитах провідник Сколівського районного проводу ОУН Ю. Попович-«Вільховий», «Мак» зізнавав, що В. Фрайт є особливо довіреною особою одного із керівників та ідеологів визвольної боротьби, референта пропаганди Проводу ОУН Петра Федун-«Полтави» [31, с. 15].

У серпні 1950 р. Володимира Фрайта-«Жара» переведено на пост провідника Калуського окружного проводу ОУН на місце Ярослава Косарчина-«Байрака», якому він, натомість, передав обов'язки окружного провідника Дрогобиччини. Новим референтом пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН став відомий публіцист Ярослав Богдан-«Всеволод Рамзенко» [3, арк. 45-46; 18, арк. 327; 2, арк. 134].

На пошуки Володимира Фрайта чекісти постійно спрямовували великі зусилля. Під час проведення однієї із масштабних військово-чекістських операцій протягом 29-31 липня 1951 р. у с. Кам'янка Сколівського р-ну Львівської області було знайдено криївку В. Фрайта, у якій вбито його охоронця «Запорожця». Крім цього, у криївці розташовувалася підпільна друкарня «За волю України», з якої було вилучено 20 кліше для виготовлення підпільних видань, друкарська машинка, велика кількість підпільної літератури та документів [7, арк. 18].

В грудні 1951 р. співробітникам МДБ вдалося отримати інформацію про місце перебування В. Фрайта-«Жара». Агент-внутрішник «Іван Гаврилович» 7 грудня 1951 р. повів його разом із крайовим провідником Я. Косарчином-«Байраком» у криївку в с. Сваричові Рож-

нятівського р-ну Івано-Франківської області. Після отримання цієї інформації, 13 грудня була проведена військово-чекістська операція, в результаті якої у криївці під хатою Ганни Коваль загинули: крайовий провідник ОУН Карпатського краю Ярослав Косарчин-«Байрак», провідник Калуського окружного проводу ОУН Володимир Фрайт-«Жар», повстанці «Сокіл» і Василь Сандей-«Нестор», а також кушовий провідник Василь Гулятич-«Горбок» з охоронцем «Морозенком» [6, арк. 169-170, 431; 8, арк. 213; 10, арк. 371-376; 32, с. 28-31]. У криївці з «Жаром» і «Байраком» також перебував сам агент «Іван Гаврилович», який пропустив обумовлений із ним раніше ракетний сигнал і не вийшов до початку операції. Керівник спецоперації полковник Шевченко, довідавшись про це, віддав наказ солдатам припинити обстріл криївки. Пауза дозволила агенту «Івану Гавриловичу» вискочити із криївки та залишитися живим [6, арк. 431-432].

Кілька днів перед тим, 30 листопада 1951 р., загинула дружина Володимира Фрайта – Мочіус (Моціус, Мочивус) Олена Григорівна-«Зв'язкова», яка перебувала у підпіллі з 1945 р. та працювала друкаркою Калуського окружного проводу ОУН [42, с. 673].

Організаційні та пропагандистські здібності, життєвий та підпільний досвід дозволили Володимирі Фрайту успішно працювати на різних відповідальних постах підпілля протягом тривалого часу, а в певний період навіть взяти на себе практично повністю керівництво підпіллям ОУН Дрогобиччини, при цьому не тільки виконуючи прямі обов'язки, а й забезпечуючи функціонування Головного осередку пропаганди ОУН на чолі із Петром Федуним-«Полтавою».

Джерела та література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 2-Н. – Оп. 60. – Спр. 16. – 409 арк.
2. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 101. – Спр. 7. – Т. 4. – 210 арк.
3. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 36556. – 348 арк.
4. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75390. – 330 арк.
5. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 18. – 333 арк.
6. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 56. – 453 арк.
7. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 65. – 315 арк.
8. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 66. – 355 арк.
9. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 75. – 319 арк.
10. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 77. – 426 арк.
11. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 9. – 263 арк.
12. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 10. – 459 арк.
13. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 39. – 295 арк.

14. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – 299 арк.
15. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 73. – 262 арк.
16. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 203. – 350 арк.
17. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 214. – 293 арк.
18. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 241. – 404 арк.
19. Державний архів Львівської області. – П-5001. – Оп. 10. – Спр. 180. – 93 арк.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 67. – 365 арк.
21. ЦДАВО України. – Ф. 3879. – Оп. 1. – Спр. 7450. – 16 арк.
22. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 179. – Оп. 3. – Спр. 2218. – Арк. 29-51.
23. Звіт з пропагандивної роботи Самбірщини, Стрийщини і Турчанщини за час від 1 липня 1947 р. до 30 червня 1948 р. / Домашній архів Григорія Дем'яна. – 58 с.
24. Звіт про вибори т.зв. верховної ради УССР, що відбулися 9-го лютого 1947 р. // Домашній архів Григорія Дем'яна. – 28 арк.
25. Веденеев Д. Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА / Д. Веденеев. – К: К.І.С, 2007. – 208 с.
26. Дем'ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин-«Лицар» / Г. Дем'ян. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. – 648 с.
27. Дем'ян Г. Якщо ви знали Володимира Фрайта і «Хитроліса»? / Г. Дем'ян // Гомін волі. – 2000 (11 січ.) – № 3 (1455). – С. 3.
28. Дмитренко В. Діяльність товариства «Сільський господар» / В. Дмитренко // Стрийщина.історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болахівщини, Долинщини, Рожнітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини. – Т.5. – Ред. І. Пеленська, К. Баб'як. – Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней: Комітет Стрийщини, 1990. – Т.5. – С. 319-331.
29. Звернення воюючої України до всієї української еміграції! // УГВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944 – 1951 рр. – [Б.м.] : Видання Закордонних частин ОУН, 1956. – С. 87-100.
30. Ільницький В. Дрогобицька округа ОУН : структура і керівний склад (1945 – 1952 рр.) / Василь Ільницький. – Дрогобич : Вимір, 2009. – 368 с.
31. Ішук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди ОУН(б) Петра Федуну у 1944 – 1951 рр. / О. Ішук – Київ, 2008. – 66 с.
32. Когут М. Повстанська доля Байрака / М. Когут. – Дрогобич: Відродження, 1999. – Т. II. – 48 с.
33. Король В. Історія Стрийської гімназії (1918 – 1932). / В. Король. – Стрий: УКРПОЛ, 2000. – 96 с.
34. Король В. Історія Стрийської гімназії (1933 – 1944). / В. Король. – Стрий: УКРПОЛ, 2000. – Т. III. – 92 с.
35. Мартинюк М. Спогади з підпілля / М. Мартинюк. – Лондон, 2000. – 64 с.

36. Мелень М. За святую правду-волю / М. Мелень // «Хвилі Стрия». – Стрий: Щедрик, 1995. – С. 144 – 154.
37. Мороз В. Володимир Фрайт-«Владан», «Жар», «Карб» / В. Мороз // Шлях перемоги. – 2009 (29 квітня). – Ч. 17. – С. 7.
38. Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобиччині (1944 – 1950-і рр.) / Володимир Мороз // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Спецвипуск. – Дрогобич : НВЦ «Каменяр», 2002. – С. 188–198.
39. Розподіл стипендій на літній семестр 1943 р., для студентів в Краю // Львівські вісті. – 1943. – Ч. 106. – С. 3.
40. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943 – 1949. Довідник другий / П. Содоль. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – 295 с.
41. Список львівських студентів, яким призначено стипендії на зимовий семестр 1942/43 рік // Львівські вісті. – 1942. – Ч. 240. – С. 3.
42. Федун Петро-«Полтава». Концепція Самостійної України: Твори / упор. і відп. ред. М. Романюк; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Львів, 2008. – Том 1. – 720 с.
43. Фур І. Українська кооперація на Холмщині за німецької окупації, 1939 – 1941 / Ф. Фур // Надбужанщина. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Т. 2. – С. 684-676.

Ярослав Антонюк

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ АГЕНТУРИ В ПІДПІЛЛІ ОУН І УПА НА ВОЛИНІ (1944 – 1950-ТІ РР.)

У статті на основі архівних матеріалів, наукових публікацій проаналізовано діяльність радянської агентури в підпіллі ОУН і УПА на території Рівненської і Волинської областей.

Ключові слова: агент, конспірація, вербування, завдання.

В статье на основе архивных материалов, научных публикаций проанализировано деятельность советской агентуры в подполье ОУН и УПА на территории Ровенской и Волынской областей.

Ключевые слова: агент, конспирация, вербовка, задания.

Activity of soviet secret service in the underground of OUN and UPA on territory of the Rivno and Volyn areas is analysed on the basis of the archived materials, scientific publications in the article.

Key words: agent, secrecy, recruiting, task.

Останнім часом з'явилося чимало цікавих досліджень, стосовно особливостей боротьби радянських спецслужб з українським національно-визвольним рухом. Проте, як і раніше, певне табу накладене на неупереджене дослідження діяльності радянської агентури в підпіллі ОУН і УПА. Поряд з тим, без наукового вивчення даної проблеми на регіональному рівні неможливо дати об'єктивну оцінку суперечливим сторінкам історії України післявоєнного періоду, сформувати єдину позицію, досягти злагоди в суспільстві.

Серед науковців, які займалися цією темою, слід виділити працю американського історика Дж. Бурдса, де зроблено спробу проаналізувати особливості діяльності радянської агентури в післявоєнний період. Проте, дослідження головним чином присвячене Галичині і лише епізодично висвітлює ситуацію на території Волині та Полісся. Також цінною є робота вітчизняних науковців Д. Веденєєва і Г. Биструхіна, яка описує комплекс оперативних і військових заходів радянської влади у протистоянні націоналістичному підпіллі у Західній Україні. Цікаву інформацію про боротьбу підпілля ОУН і УПА з радянською агентурою містять дослідження І. Біласа, О. Дзюбана, А. Русначенка, Г. Стародубець. В той же час більшість архівного ма-

теріалу знаходиться в фондах, недоступних для науковців і ще чекає свого вивчення.

Агентурний апарат був головним в ефективності роботи радянських органів держбезпеки. М. Хрущов на засіданні секретарів РК КП(б)У, голів райвиконкомів, начальників РВ НКВС і НКДБ Рівненської області 14 січня 1945 р. заявив: «Агентура повинна бути в начальника НКДБ, власне, якщо в начальника НКДБ нема агентури, це йому характеристика, що його просто потрібно звільнити, зняти, тому, що він працює виключно через свою агентуру і якщо нема агентури – питається : що він робить ? Для чого він потрібен в районі, як же він виконує свої функції ?» [37, с. 136].

У звіті про роботу Служби Безпеки (СБ) на Рівненщині за вересень-жовтень 1944 р., знайденому 12 лютого 1945 р. в криївці Дмитра Клячківського («Клима Савура») зазначалося, що її слідчі викрили перенесення НКВС акцентів з військових операцій на агентурну розробку [17, с. 518]. Агентурна мережа НКВС і НКДБ серед учасників ОУН і УПА постійно зростала. Значною мірою на це вплинуло завершення війни, страх перед закінченням амністій і недостатня пропаганда в цьому напрямку підпілля. Якщо на території Рівненської обл. станом на 15 лютого 1945 р. нараховувалося 112 агентів-внутрішників НКВС, то вже 20 березня цього року налічувалося 160 агентів-внутрішників НКВС і 697 НКДБ [21, с. 52]. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 26 лютого 1945 р. зобов'язувала партійно-радянські органи «ще більше розширити мережу нашої агентури... Ширше і сміливіше практикувати засилання агентури в оунівське підпілля і бандформування ОУН. Посилити роботу по вихованню агентури» [36, с. 160]. Згодом від практики масового вербування агентури відмовилися, звертаючи увагу на її якісний склад.

Головною запорукою успішної роботи агента було успішно проведене вербування. Це завдання покладалося на співробітників не нижче посади начальника відділу, решта працівників готували матеріал, вели підготовку і забезпечували зв'язок [18, с. 277]. Згідно навчального документу ОУН «Структура і методи роботи НКВД»: «На кожного агента в обов'язковім порядку заводилося особисту і робочу справу. В особистій справі концентрувалися всі матеріали, що відносилися до агента і його автобіографії, компрометуючих даних, особистих і родинних зв'язків, матеріалів спеціальної перевірки, характеристики ділових якостей агента» [5, арк. 189].

Учасники ОУН і УПА досить рідко добровільно пропонували свої послуги. Тому вербування проходило, як правило, шляхом про-

вокацій і примусу. В підручнику для працівників СБ вказувалося : «Провокаторів з нутра організації вербують звичайно шантажами, це є найважливіший і найпевніший спосіб при вербуванні. Залякати такого чоловіка тяжкою карою за якусь роботу, пригнобити морально, доказуючи, що він такий наївний довірився якимось «націоналістам» і. т. п. Ось ціль, до якої прямує НКВД. В першій хвилі стараються зломити духовно такого чоловіка, уживаючи при цьому різних штук, підступів, погроз, не лише його, але і дорогих йому осіб. Коли це осягнуть і то в перших хвилях, вже далше йде легше. При шантажі якогось чоловіка вміють належно використати зібраний матеріал. Коли не вдається зломити чоловіка переконанням, тоді б'ють, тортурують» [6, арк. 197]. Характерним є приклад вербування колишнього зв'язкового СБ Володимира Якимчука з с. Малашин Гошанського р-ну. На початку 1944 р. він був мобілізований в Червону армію, звідки повернувся наприкінці 1946 р. На початку липня наступного року його арештували і відвезли на 10 днів в РВ НКВС, після цього ще чотири рази викликали на слідство. Звинувачували в тому, що він був в СБ, погрожували, що відправлять на 25 років в табори, а родину виселять, нагадували, що є комсомольцем. У Рівненській в'язниці він погодився на співпрацю, розповів про всіх повстанців, яких знав, а, крім того, написав зобов'язання до співпраці. Після чого отримав агентурне псевдо «Деревина» [10, арк. 23].

Не завжди вербування проходило методами погроз та шантажу, в певних ситуаціях застосовували підкуп, пропаганду, деморалізацію серед підпілля. Радянський агент Степан Панко («Шпак»), який діяв в боївці референта СБ Торчинського райпроводу Луки Скоби («Чада»), повідомив органи МДБ, що його шеф боїться нової чистки і намагається уникати зустрічей з своїм керівництвом. Через деякий час «Шпак» вмовив «Чада» таємно зустрітися з представниками МДБ. Згодом зустріч повторилася, есбівець декілька днів гостював в одному з райцентрів Волині, проживав в квартирі місцевого начальника райуправління МДБ. Для «Чада», який вже багато років знаходився на нелегальному становищі, було організовано пропагандивно-розважальні екскурсії містом, на які щедро виділяло кошти органи НКВС. Крім того, обіцяли все пробачити і допомогти «влаштувати життя по-новому». За завданням Волинського обласного УНКВС «Чад» спровокував нову чистку в підпіллі. В результаті референт СБ надрайонного проводу «Зубр» власноручно «за зраду інтересів ОУН» ножем зарізав працівника райпроводу «Сову», а також застрілив свою друкарку Марисю Моргун («Муху») та двох особистих охоронців.

Згодом він сам був ліквідований боївкою «Паска», яку вивів в засідку ВВ НКВС «Чад». Завершилося все тим, що скомпрометовані перед керівництвом ОУН есбівці, що ще чудом залишились живими в цій ризні, добровільно прийшли з повинною [34].

Траплялися випадки невдалих переговорів підпільників з радянською владою про співпрацю. Районний референт СБ Олександр Дубовець («Муха») після поранення, разом з керівником боївки Іваном Рябчуком («Дніпром») хотіли написати в Гощанський РВ МДБ листа, який 4 травня 1947 р. повинна була передати сестра «Мухи» – Марія. У випадку явки з повинною і згоди працювати агентами їм повинні були надати листа, який би гарантував їх особисту недоторканість, а також забезпечити конспірацію від інших бойовиків і місцевого населення, щоб вберегтися від неминучої помсти СБ. Пропонувалося в заздалегідь домовлений час вислати автомашину по асфальтованому шосе з Сапожина на Бокшин, куди на зустріч вийде «Муха». Проте, переговори так і не відбулися. Марію Дубовець 19 вересня 1947 р. арештували, а її брата «Муху» було вбито опергрупою РВ МВС 23 серпня 1949. Того ж року загинув «Дніпровий» [12, арк. 13-14].

За певних обставин агента вербували безпосередньо на місці затримання. З донесень інформатора СБ «Пальми» 26-27 жовтня 1944 р. випливало, що коли «більшовики» оточили с. Працюки Сарненського р-ну, їм в руки потрапив станичний Олександр Пляшко («Польовий»). Його відвели в окопи і про щось там розмовляли, після того розповсюдили в селі чутки, ніби вони шукають станичного для арешту [7, арк. 45-50].

Для впровадження агента в підпілля влаштовували певну «легенду», наприклад, втечі з в'язниці. Висоцьким РВ НКВС таким способом було закинуто в боївку «Кулака» агента. Згодом, через свою сестру він інформував про становище в боївці, яку 2 лютого 1945 р. було розгромлено (24 бойовика вбито, 4 в потрапили в полон) [38, с. 150].

Питання конспірації було головним в роботі НКВС з агентурою. При вербовці агент давав підписку про нерозголошення своїх зв'язків. У разі порушення домовленості його притягали до відповідальності. Під час зустрічі агента з оперпрацівником НКВС на вулиці, вони обидва вдавали, що незнайомі. Агентуру, як правило, приймали на конспіративній квартирі (у віддалених місцях, на цвинтарях, в лісі, сусідньому райцентрі). Оперпрацівник обов'язково повинен був бути в цивільному одязі і приходити туди вночі або вранці, щоб уникнути зустрічі з людьми, котрі могли б його знати. Після візиту агента

оперпрацівник перевіряв, чи він не стежить за конспіративною квартирою, цікавлячись, хто крім нього туди ходить.

Також оперпрацівник повинен був оберігати свого агента. При допиті звинуваченого не задавати питання відомі тільки агенту, бо це може його видати. Ні в якому разі агент не може виступати як свідок на суді. З початком справи оперпрацівник повинен передбачити «вивід агента». Частіше, за деякий час до початку арештів та слідства, агент припиняв свою активність, переривав зв'язок з цими людьми, переїхавши на інше місце. Інколи «вивід» робився так майстерно, що арештовані, не підозрюючи нічого під час слідства, уникали називати прізвища агента, як свого співучасника [6, арк.238]. Великої уваги НКВС надавав зв'язку між агентами [20, с.23]. Досить часто, коли СБ вдавалося розірвати зв'язки між агентами, вони не працювали. Як сказано в «Повідомленні про агентурну діяльність НКВД і НКГБ» за 24 грудня 1944 р.: «У сотні було понад 10 агентів, а mimo це, сотня уважалася за одну з найбільш боєздатних. Досить було командирів заборонити стрільцям віддалятися від відділу і зв'язки з НКГБ рвалися. Тим самим стрільцям-агентам не цікаво було повідомляти НКВД про відділи, бо заскочена сотня боронилася, виникав бій, в якому падали і самі агенти, бо кулі звичайно не розбирають, хто агент, а хто повстанець» [24, с. 380].

Для конспірації агентам надавали псевда, паролі зв'язку, для того, щоб його не вбили свої, затверджувалися спеціальні елементи одягу або особливі прикмети. Лідія Петришина зі Здолбунівщини згадувала, що в відділі УПА був повстанець Я. Дмитрук, який постійно їздив на білому коні. Це був умовний знак для енкаведистів. Тому йому завжди вдавалося вийти неушкодженим з найзатятіших боїв. [13, с. 2].

Важливим напрямком роботи радянської агентури було ведення підривної роботи серед підпільників, поширювати недовір'я низових членів і населення до проводу організації за допомогою наклепів та брехні. Дружина провідника ПЗУЗ Марія Савчин («Марічка») згадувала: «Просування фронту через Волинь і Полісся – дуже важкий період для УПА... У критичний час підходив до вояка агент і говорив, в якій безнадійній і зовсім безвиглядній ситуації опинилась УПА та що немає сенсу далі вести боротьбу. Краще вийти з лісу та зголоситися в НКВД, оправдовуючись, що боровся тільки проти німців, і тоді напевне помилують. Це були вишколені агенти, вони наперед придивлялися, до кого підійти, і коли після такої розмови стрілець все одно вагався, агент тероризував його психічно. Казав, що в нього вже багато своїх людей у відділі і, якщо цей хоч одним словом до когось

промовиться про їхню розмову, за півгодини його не буде серед живих» [33, с. 194-195].

Радянська агентура повинна була дізнаватися про місцезнаходження криївок, продуктових тайників, конспіративних квартир. Житель с. Тучин-2 Гошанського р-ну С. Чумак («Шумило») отримав від НКВС завдання увійти до складу УПА і там вести розвідку. Зокрема, йому вдалося видати криївку з трьома повстанцями в с. Микулин, за що він і був розстріляний СБ 15 квітня 1945 р. [9, арк. 9].

Не менш важкими завданням радянської агентури був збір розвіданих для знищення повстанських відділів і боївок військами НКВС. Наприклад, зв'язкова ОУН і водночас агентка НКВС Марія Шлихт з с. Ярославичі Млинівського р-ну виказала групу повстанців на чолі з Миколою Квашем (близько 30 осіб), які зупинилися в Боремецькому лісі в урочищі «Березина». Опергрупа НКВС непомітно оточила табір, снайпери вбили вартових і розпочався штурм. Повстанці, які відступали вглиб лісу потрапили в засідку і всі до одного загинули [28, с. 90]. Після того як відділ УПА з Свиначинського лісу розігнав групу призовників, які направлялися з Рожищ через Буг на фронт. Його намагався вистежити і знищити Володимир-Волинський РВ НКВС. Для цього у повстанський загін було направлено агента Павла Іващенка з с. Березовичі. Через попередньо встановлені канали він за два тижні повідомив органи про кількісний склад, озброєння і базування відділу. Невдовзі у Свиначинський ліс прибув батальйон ВВ НКВС, який раптово оточив і знищив повстанців [30].

За допомогою радянських агентів підпільників, особливо керівництво, досить часто заманювали в пастки. Характерним прикладом були збори командирів повстанських загонів у липні 1944 р. в с. Шибин Млинівського р-ну. Через спецзв'язкових (насправді – агентів НКВС), яких нібито надіслав КП ОУН, було скликано військову раду, на яку прибуло понад 30 польових командирів УПА Рівненщини. Коли ж вони розташувалися в одному з будинків, несподівано потрапили в оточення переважаючих сил військ НКВС. В бою більшість командирів було знищено, а ті, що не загинули, застрілилися, аби не потрапити в полон [22, с. 72-73].

За зручних моментів радянські агенти повинні були вбивати або захоплювати командирів ОУН і УПА. В 1946 р. завдяки агентам «Шевчику» і «Шаху» вдалося захопити керівника боївки ОУН, уродженця с. Якуші Ратнівського р-ну Ф.Смольчука («Дуба»). Під час відпочинку в криївці вони вийняли з диску автомата патрони, через що він не зміг вчасно скористатися зброєю і потрапив в полон [19, с. 94].

Як зазначено в документі «Повідомлення про агентурну роботу НКВС і НКДБ» радянська агентура намагалася зайняти керівні посади в підпіллі: «Влізати в ряди організації і придбати довір'я проводу організації і населення, щоб згодом зайняти керівні посади» [20, с. 19]. Згідно спогадів колишнього начальника Ківерцівського РВ НКВС Павла Удахіна, великої шкоди оунівському підпіллю завдав радянський агент «Сокіл». Він мав чудову освіту, воював на фронті, де і потрапив в полон до німців, звідти втік і певний час переховувався на окупованій території. «Соколу» вдалося проникнути в штаб ГВО «Турів», де він повинен був виявити місця дислокації штабу командира УПА-Північ Д. Клячківського («Клима Савура»), встановити організаційні структури і пункти зв'язку. Через кожні 10 днів «Сокіл» зустрічався із зв'язковими, обмінюючись паролями «Привіт з Півночі» – «Привіт з Півдня», через яких передавав цінну інформацію. Згодом його перевели в штаб організаційного референта ОУН ПЗУЗ Петра Олійника («Енея»), де він займався підставленням повстанських відділів під удари радянських військових, а також допоміг розробити план знищення великої підпільної бази. Проте, агентурна робота «Сокола» довго не тривала, невдовзі він був виданий провокатором і знищений [39].

Подібних агентів надзвичайно цінували в НКВС, їх справжні прізвища та імена були добре законспіровані, тому й наразі важко встановити, хто саме діяв за цими псевдами. Характерним є приклад курінного «Лихо», який за завданням Петра Олійника («Енея») провів у березні 1944 р. в Здолбунівському р-ні мобілізацію новобранців в УПА, а після того завів їх під удар регулярних частин Червоної армії на хуторі Буща. Беззбройних селян, які мали з собою лише торбинки для харчів, вивели на галявину в лісі і з засідки впритул розстріляли, після чого поранених добили багнетами [27, с. 359]. Щодо цього питання виникає багато суперечностей і спекуляцій. Зокрема, провину за загибель новобранців покладали на господарського референта ОУН Здолбунівського р-ну, курінного УПА-Південь Олександра Поліщука («Лихо», «Ворон», «Дик», «Кайдаш») [24, с. 323-324]. 5 квітня 1944 р. він загинув в бою з НКВС у Верхівських лісах [26]. Інші джерела стверджують, що «Лихо» розстріляли оунівці в урочищі Грань поблизу с.Дермань, а через деякий час його відкопали співробітники НКВС і перепоховували в Здолбунові [27, с. 359].

Досить повна інформація збереглася про агента НКВС Василя Левочка, («Юрченко», «Довбуш», «Макаренко»), уродженця с. Красносілля Сокальського р-ну Львівської обл. з 1943 р. сотенний УПА. Саме він керував сумнозвісним знищенням близько 200 поляків 12

липня 1943 р. в костелі м. Порицьк (теп. с. Павлівка Іваничівського р-ну) [26]. Згодом він спокійно ходив цим містечком у формі капітана прикордонних військ НКВС [15]. В 1944 р. «Юрченко» був призначений організаційно-мобілізаційним референтом ОУН Грубешівщини і відразу приступив до формування з новобранців куреня «Гайдамаки». У серпні 1944 р. він стає командиром щойноствореного куреня, який виводить на засідку ВВ НКВС в с. Яковичі Володимир-Волинського р-ну. Зазадалегідь перед тим скерувавши на оперативну нараду начальників НКВС в Сокалі керівника свого штабу (теж радянського агента) Мартина Музиченка [25]. У жовтні 1944 р. «Юрченко» здав звіт про події в штаб ВО «Буг», після чого був викликаний СБ на слідство [29, с. 126]. Побойуючись розправи, 21 грудня 1944 р. він разом зі своїм штабом в с. Новини Іваничівського р-ну добровільно здається НКВС [32]. Та вже незабаром, у березні 1945 р., очолює спецбойовку під новим псевдом «Соколенко». Згідно доповіді капітана НКВС Винниченка за 27 квітня 1945 р., спецгрупа складалася з 19 бійців, серед яких було 10 агентів-бойовиків 2-го прикордонного відділу, група бойовиків НКВС і радист НКВС з рацією...» [14, с. 469]. В помсту за зрадницьку роботу ОУН ліквідувала рідного і двоюрідного брата В. Левочко, а його сім'я, щоб врятуватися від смерті, виїхала в Сокаль [40, с. 226]. Кара не минула і самого «Соколенка»: 28 серпня 1945 р. в с. Виразь Грубешівського пов. він потрапив у засідку, організовану курінним «Ягодою», і був вбитий [35, с. 52].

Доля агента майже завжди була трагічною. Багатьох з них виявляла і знищувала СБ. Учасник боївки СБ Івана Дмитрука («Бунтаря») Василь Поліщук наприкінці 1944 р. був поранений в бою з НКВС на Седлищанських хуторах. В січні 1945 р. на підводі він приїхав в Ковель до будинку знайомої Анастасії Мулярчук, по вул. Брестській 2 і попросив переночувати. Коли поранений есбівець заснув, вона пішла і повідомила про візит в відділ контррозвідки «СМЕРШ». В. Поліщука заарештували, допитували чотири дні, а потім направили назад в ліс, в бойовку СБ, незабаром прийшла звістка, що він вбитий [2, арк. 131]. Іван Кушнір – уродженець с. Полапи Любомльського р-ну, учасник ОУН з 1940 р., в 1944 р. потрапив в засідку НКВС і був завербований. Далі його під оперативним псевдом «Сорока» для «морального розкладу бандитів» було заслано в бойовку «Ігоря». 1945 р. І. Кушнір був арештований референтом СБ Ковельського окр. проводу Миколою Гаврилюком («Федосем»), допитаний і розстріляний [3, арк. 38].

Згідно інструкції ОУН «Конкретні завдання», за дії зрадника відповідала його родина [8, арк. 15]. Найбільш відомим є приклад ви-

критої СБ в 1944 р. Алли Ліневич («Галки») з с. Великі Цепцевичі Володимирецького р-ну. Її, 18-річну підпільницю, арештували і за-вербували в НКВС у зв'язку з тим, що її старший брат Олексій Лі-невич («Борсук») був комендантом боївки СБ. Близькою подругою «Галки» була Марія Демидович («Русалка»), яка очолювала зв'язок у Сарненському, Рафалівському і Володимирецькому районах [31, с. 15-16]. А. Ліневич спочатку завербувала молодшого брата «Бурака», а далі, за безпосереднім завданням міністра В.Рясного, їй доручили убити «Русалку». Але через провал іншого агента «Галка» потрапила під підозру і її відкликали. Кара зі сторони СБ за зраду була жорсто-кою. «Борсука» після жорстоких тортур вбили, загинули також матір і тітка агентки, а їх майно було пограбоване і спалене [16, с. 132-135].

Після виконання кривавих завдань, відчуваючи провини і бажа-ючи розпочати життя «з нової сторінки», більшість агентів після ви-конання завдання намагалося виїхати з сім'єю в іншу місцевість. Зга-дуваний вже Матвій Веремчук за завданням НКВС зарубав сокирою в лісі керівника Любомльської районної боївки СБ Івана Собуцького («Суботу»), розстріляв з автомата чотового Петра Лукашука і видав 30 оунівських зв'язкових і розвідників, які негайно були арештова-ні. За виконане завдання, згідно попередньої таємної домовленості, з Луцької тюрми було випущено його дружину і вони разом з сином пе-реїхали жити в с. Октябрьське Миколаївської обл. [1, арк. 34]. О. Ярош з с. Колесники Гощанського р-ну, який в 1944 р. завів в засідку ВВ НКВС на Івановій долині свою ж сотню, щоб вберегтися від помсти СБ, переїхав з родиною в Рівне [11, арк. 38].

Частина агентів згодом перейшли на роботу в радянські правоох-ронні органи або держбезпеку. Наприклад, станична розвідки СБ з с. Сушибаба Турійського р-ну Євгенія Січкарук («Чорна») і одночас-но агентка НКВС на початку 1945 р. перейшла на легальну роботу в РВ НКВС, переїхала жити в райцентр, отримала зброю і разом з чекістами ходила на операції по виявленню підпілля [4, арк. 36]. На Цуманщині діяв кінний відділ УПА під керівництвом радянського агента Дубенчука. Згодом, після знищення його ж повстанського за-гону, він керував винищувальним батальйоном Дерезнянського РВ НКВС [51]. Уродженець Луцька, сотенний УПА і агент Гощанського РВ МДБ В. Данилюк. Після легалізації отримав звання лейтенанта МДБ і був призначений начальником винищувального батальйону при цукроварні в с. Бабин Гощанського р-ну [11, арк. 25].

Таким чином, узагальнюючи роботу радянської агентури на Воли-ні, слід зазначити, що вона виявилася найбільш ефективною зброєю в

боротьбі з підпіллям ОУН і УПА, була безперечно значним досягненням роботи спецслужб НКВС-НКДБ-МВС-МДБ. В той же час вербування і діяльність агентури велося найбільш цинічними і жорстокими формами. Для досягнення цілей не бралася до уваги доля та життя місцевого населення, яке опинилося заручником кривавої боротьби. Практика доносів, на якій базувалася ефективна робота радянських спецслужб, нанесла глибокі рани традиційній ментальності волинян, зламала долі багатьох невинних людей, посіяла ворожнечу і розкол в суспільстві, який не подоланий до цього часу.

Джерела та література:

1. Архів УСБУ у Волинській обл. Кримінальна справа Веремчука Івана Денисовича, 1930 р.н., уродж. с.Куснище-1 Любомльського р-ну та ін. Спр.5236. – ФП. – 211 арк.
2. Архів УСБУ у Волинській обл. Кримінальна справа Данилевич Тетяни Кузьмівни, 1926 р.н., уродж. с.Облапи Ковельського р-ну. Спр.6633. – ФП. – 386 арк.
3. Архів УСБУ у Волинській обл. Кримінальна справа Кушніра Івана Трохимовича, 1922 р.н., уродж. с.Полапи Любомльського р-ну. Спр.3397. – ФП. – 38 арк.
4. Архів УСБУ у Волинській обл. Кримінальна справа Шворак Марії Платонівни, 1926 р.н., уродж. с.Сушибаба Турійського р-ну та ін. Спр.1588. – ФП. – 118 арк.
5. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО) Р-30.Оп.2.Спр.15. Структура і методи роботи органів НКВС. – 252 арк.
6. ДАРО. Р-30.Оп.2.Спр.32. Підручник для службовиків Безпеки /Слідча служба/. – 303 арк.
7. ДАРО. Р-30.Оп.2.Спр.35. Політична і господарська діяльність УПА. – 160 арк.
8. ДАРО. Р-30.Оп.2.Спр.38. Щоденні рапортчики з сіл районів. – 128 арк.
9. ДАРО. Р-30.Оп.2.Спр.113. Протоколи допитів та зізнань арештованих СБ. Акти обвинувачення. Список агентури СБ. – 22 арк.
10. ДАРО. Р-30.Оп.2.Спр.114. Протоколи допитів, що виконувалися СБ в 1948 р. – 28 арк.
11. ДАРО. Р-30.Оп.2.Спр.116. «Чорні листи» СБ 1944-1949 рр. – 78 арк.
12. ДАРО. Кримінальна справа Дубовець Марії Іванівни, 1928 р.н., уродж. с.Сапожин Гощанського р-ну. Спр.1381. – ФП. – 169 арк.
13. Бабій С. Волинські дзвони (УПА у спогадах учасників і свідків) / С. Бабій. – Дубно, 1994. – 32 с.
14. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917-1953) : У 2 кн. / І. Білас. – К.: Либідь, 1994. – Кн.2. – 685 с.

15. Боярчук П. То хто ж справжній патріот ? / П. Боярчук // Волинь (Луцьк). – 2006. – 22 квітня.
16. Бурдс Дж. Советская агентура : Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944-1948) / Джеффри Бурдс. – Москва-Нью Йорк : Современная история, 2006. – 296 с.
17. Веденєєв Д. Внутрішній терор в УПА та підпіллі Організації Українських Націоналістів в 1944-1950 рр. / Д. Веденєєв // Геноцид українського народу. Міжнародна науково-теоретична конференція. – Київ - Нью-Йорк, 2003. – С.516-528.
18. Веденєєв Д. Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-1980-ті роки : Монографія / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К.: К.І.С., 2007. – 568 с.
19. Денисюк В., Денисюк І. Ратнівська земля : Історико-краєзнавчий нарис / В. Денисюк, І. Денисюк. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – 452 с.
20. Дзюбан О. Документи про агентурну роботу спецслужб СРСР проти українського національно-визвольного руху / О. Дзюбан // Український визвольний рух. Збірник № 1. – Львів, 2003. – С.14-25.
21. Жив'юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині : від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями / А. Жив'юк, І. Марчук // Реабілітовані історією. Рівненська обл. – К.-Рівне, 2006. – Книга перша. – С.8-78.
22. Кротік С., Кротік Н. Боремель : історико-краєзнавчий нарис / С. Кротік, Н. Кротік. – Луцьк : Вісник & Ко, 2007. – 101 с.
23. Кузьмич В. Знову брехня / В. Кузьмич // Червона Зірка (Дубно). – 1991. – 7 червня.
24. Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся : УПА та Запілля, 1944 – 1946 : Документи і матеріали / П. Сохань, П. Потічний та ін. (ред.), О. Вовк, С. Кокін (упоряд.). – Київ; Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 2006. – Т.8. – 1446 с.
25. Максимус Л. Слідами помилок і зради / Л. Максимус // Володимир вечірній (Володимир-Волинський). – 2002. – 31 жовтня.
26. Мандзюк Ф. Було колись містечко Порицьк / Ф. Мандзюк // Радянська Волинь (Луцьк). – 2003. – 17 квітня.
27. Мануйлик О. Топкими болотами Волині і Полісся / О. Мануйлик. – Рівне: Рівненська друкарня, 2006. – 416 с.
28. Островецький Р. Ярославичі. Краєзнавчий нарис / Р. Островецький. – Рівне: Азалія, 2003. – 96 с.
29. ОУН-УПА. Правдивая история. – К: Соллюкс, 2006. – 252 с.
30. Павлюкін П. Запроданці. Спогади чекіста / П. Павлюкін // Слово правди (Володимир-Волинський). – 1988. – 2, 3, 6, 7, 10 грудня.
31. Русначенко А. За Україну, проти більшовицької тоталітарної імперії СРСР: Служба Безпеки ОУН / А. Русначенко // Мандрівець. – 2005. – № 2. – С.14-20.
32. Рясний В. Сильніше удар по найлютіших ворогах народу – укра-

їнсько-німецьких націоналістах / В. Рясний // Червоний прапор (Рівне). – 1945. – 16 січня.

33. Савчин М. Тисяча доріг / М. Савчин. – К: Смолоскип, 2003. – 543 с.

34. Семенов Ю. Небезпечна операція. Спогади чекіста / Ю. Семенов // Радянська Волинь (Луцьк). – 1984. – 16 жовтня.

35. Содоль П. Українська Повстанська Армія 1943 – 1949: Довідник другий / П. Содоль. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – 295 с.

36. Стародубець Г. М. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). Монографія / Г. М. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 527 с.

37. Стенограма обласної наради секретарів райкомів КП(б)У, голів райкомів КП(б)У, голів райвиконкомів, начальників РВ НКВС і НКДБ при Рівненському обкомі КП(б)У за 14.01.1945 р. // Реабілітовані історією. Рівненська обл. – К.; Рівне, 2006. – Книга перша. – С.99-148.

38. Стенограма обласної наради секретарів райкомів КП(б)У, начальників НКВС і НКДБ при Рівненському обкомі КП(б)У за 17.02.1945 р. // Реабілітовані історією. Рівненська обл. – К.; Рівне, 2006. – Книга перша. – С. 148-180.

39. Удахін П. Тривожні роки. Записки чекіста / П. Удахін // Радянська Волинь (Луцьк). – 1971. – 16, 18, 19, 22, 23, 25 травня, 29, 30, 31 жовтня, 2, 3, 10, 12 листопада.

40. Poliszczuk W. Ukraine nationalism in Documents (part 3). Ukrainian Integral Nationalism as a Form of Fascism. Documents Concerning the Activities of Ukrainian Nationalism Structures from December 1943 to 1950 / W. Poliszczuk. – Toronto, 2003. – Volum 5. – 510 p.

Віталій Циганюк

РОМАН ШУХЕВИЧ – ПРОДОВЖУВАЧ СПРАВИ СТЕПАНА БАНДЕРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Стаття присвячена діяльності Романа Шухевича на території України у протистоянні радянській владі в 1945 – 1950 рр. Дане дослідження ґрунтується на використанні документальних матеріалів органів державної безпеки СРСР.

Ключові слова: Роман Шухевич, Степан Бандера, ОУН(б), український національно-визвольний рух.

Статья посвящена деятельности Романа Шухевича на территории Украины в противостоянии советской власти в 1945 – 1950 гг. Данное исследование основывается на использовании документальных материалов органов государственной безопасности СССР.

Ключевые слова: Роман Шухевич, Степан Бандера, ОУН(б), украинское национально-освободительное движение.

The article presents activity of Roman Shukhevych on territory of Ukraine in opposition soviet power in 1945 – 1950th. This research is based on documentary materials of organs of state security of soviet power.

Key words: Roman Shukhevych, Stephan Bandera, OUN(b), Ukrainian national liberation movement.

Сторінки української історії 40-х років XX століття породжують в істориків масу дискусійних питань. Це зумовлено складністю часів для українського народу, коли відбувалися дані події, та його роз'єднаністю в історичному розвитку. Знаходячись посеред географічного центру Європи, українські землі завжди були ласим шматком для держав із загарбницьким апетитом. І коли світ разом з мільйонами українців в ході Другої світової війни покінчив з Гітлером, для українців не настали мирні часи – їхнє багатовікове стремління до волі затьмарювала рука диктатора Сталіна. Саме проти неї, в основному, довгі роки була спрямована ідея Степана Бандери про збройну революційну боротьбу українського народу за свою самостійність. Вона була настільки сильною, що її не могла придушити впродовж кількох

років репресивна машина СРСР. Чимала заслуга у цьому вірного сподвижника Степана Бандери Романа Шухевича.

Аспекти діяльності Романа Шухевича у повоєнні роки висвітлені в працях діаспорних дослідників, серед яких слід, зокрема, відзначити доробок Петра Мірчука [12; 19]. Частково дана проблема розкрита у працях вітчизняних науковців – Дмитра Веденєєва [3], Анатолія Кентія [7], Юрія Киричука [8]. Важливим джерелом інформації є спогади очевидців тогочасних подій – Галини Дідик [5], Михайла Зайця [6], Любомира Полюги [13].

Та попри це, діяльність Романа Шухевича не досліджена істориками належним чином. Об'єктивною причиною цьому була тривала відсутність в обігу тієї частки документів та матеріалів, які залишалися недоступними для дослідників на полицях сховищ засекречених фондів українських архівів. І лише в останні роки у вільний доступ поступили важливі документальні матеріали з частково розсекречених архівних фондів. Збірки цих матеріалів були опубліковані з нагоди 100-річчя від дня народження Романа Шухевича українським дослідником Володимиром Сергійчуком [15; 16], упорядниками «Літопису Української Повстанської Армії» [10].

Мета даної статті – розглянути діяльність Романа Шухевича на чолі українських націоналістів у повоєнний період, спираючись, в основному, на документальні матеріали органів державної безпеки радянської влади. Також до дослідження залучені свідчення людей, які знали його безпосередньо, в тому числі Степана Бандери.

«Постать сл. пам. Романа Шухевича – одна з найвидатніших у всій історії націоналістичного революційно-визвольного руху», якому він надав «напря́м і безпосередньо ним керував» у найважливіший його період – під час Другої світової війни і наступні повоєнні роки [1, с. 241]. Такою оцінкою відзначив Романа Шухевича по його смерті Степан Бандера.

Так склалося, що діяльність цих двох активних учасників визвольної боротьби українського народу ХХ століття доповнила одна одну. Звела їх доля разом в утвореній ще у 1929 році ОУН. Вже тоді у них простежувався спільний погляд на подальший розвиток процесу боротьби [14, с. 7]. Молоді та енергійні, вони доволі швидко очолили провідні пости в організації [11, с. 249; 12, с. 30], а невдовзі також обоє за свою активну діяльність були ув'язнені польською владою. Роман Шухевич в результаті урядової амністії вже на початку 1937 року вийшов на волю [14, с. 9]. Навесні 1938 року він пропонував Євгену Коновальцю план втечі з в'язниці Степана Бандери, який так і не вдалося реалізувати [11, с. 420-421; 12, с. 64-68].

В ході розколу ОУН, Степан Бандера у 1940 році створив і очолив Револуційний провід цієї організації, який зараз прийнято називати ОУН (бандерівців) або ж ОУН(б). Роман Шухевич належав до радикального крила молодих політиків, котрі вимагали рішучих дій, а тому продовжив діяльність в ОУН під безпосереднім керівництвом Степана Бандери [1, с. 250; 15, с. 71].

З початком німецько-радянської війни на обох провідників чекали різні долі, проте об'єднувала спільна ідея. Степан Бандера потрапив під арешт німцями й був вивезений до Німеччини. Тим часом, Роман Шухевич півтора роки провів з рядом інших українських вояків у складі німецької армії, а з початком 1943 року, по завершенні там служби, перейшов на нелегальне становище в Україні, вплившись своєю працею в оунівське підпілля. Згодом він фактично став керівником всього українського національно-визвольного руху, очоливши Бюро Проводу ОУН(б) та УПА. З підходом до завершення німецько-радянської війни, в результаті виходу на волю Степана Бандери, настала можливість повернення останнього на українські землі та, відповідно, переобрання на себе практичних провідних позицій у визвольній боротьбі. Адже на III Надзвичайному великому зборі ОУН у серпні 1943 року в ході тривалої дискусії було прийнято рішення, за яким для Степана Бандери відкривалася дорога до керівництва організацією з моменту виникнення можливості керувати нею [15, с. 326; 17, с. 225-226]. Проте, оцінюючи загрозу його арешту радянськими спецслужбами при поверненні на українські землі, було прийнято рішення, щоб Степан Бандера залишався закордоном, а його революційну справу на українських землях продовжив Роман Шухевич. Таким чином безпосередні організаційні важелі керівництва націоналістичним підпіллям на українських теренах залишилися в руках Романа Шухевича. Степан Бандера залишився політичним лідером ОУН(б), якому Роман Шухевич підпорядковувався як політичному зверхникові [4, с. 189].

Майбутня повоєнна боротьба українського підпілля багато в чому залежала від ходу розвитку міжнародної ситуації. Роман Шухевич говорив про можливість українського визвольного руху втриматися власними силами три роки у боротьбі з радянською тоталітарною системою [18, с. 99]. Тому якщо він не розраховував, то принаймні сподівався на допомогу західних держав протягом цього періоду.

До кінця 1945 року шанси на можливість нової війни з погляду Романа Шухевича росли. В листах від жовтня 1945 року він писав про загострення політичної боротьби між американцями і комуністами в Азії, що наближало спалах війни між ними [16, с. 49].

Свій погляд на це питання Роману Шухевичу висловлював Степан Бандера у листі від 18 листопада 1945 року. Він зазначив, що політичний дипломатичний конфлікт між СРСР й іншими союзниками вже проявився. Останні добивалися, щоб радянська влада відступила у своїх позиціях на лінію 1939 року. Та ж в свою чергу опиралася цьому, і, в разі відсутності політичних поступок один перед одним, це могло бути приводом до розпаду війни між ними. При саме такому розвитку подій Степан Бандера наголошував на реалізації українськими націоналістами паралельно власної визвольної концепції – революції поневолених народів. Проте остаточний хід розвитку міжнародних подій, на думку Степана Бандери, мав стати зрозумілим до кінця літа 1946 року [16, с. 583-584].

В липні 1946 року стало явним розчарування Романа Шухевича подіями на міжнародній арені. У зверненні до вояків УПА він зазначав, що загострена з кінця 1945 року ситуація, котра тоді давала надію на конфлікт між СРСР та західними державами, так і залишилась лише в рамках дипломатичних ударів, і ці країни досі не вийшли зі стану «збройного миру» [16, с. 51].

За інформацією зв'язкової Романа Шухевича Катерини Зарицької у схроні, в якому Провідник ОУН(б) переховувався в період з листопада 1946 по квітень 1947 років, він встановив радіоприймач. По ньому слухав закордонні передачі, на основі яких готував різні міжнародні політичні огляди [16, с. 172].

В січні 1949 року Роман Шухевич зазначав, що, попри всі сприятливі умови, така бажана для українських націоналістів війна може розпочатися не раніше 1954 – 1956 років. Пов'язано це з тим, що ні США, ні Англія не зуміють раніше психологічно підготувати свої народи до війни з Радянським Союзом, який ще не так давно був їхнім союзником у боротьбі з Гітлером. Але, зі слів Романа Шухевича, до цього часу залишки підпілля на українських землях будуть повністю ліквідовані органами радянської влади. На той час можливе існування лише тих кадрів українських націоналістів, які знаходились закордоном під захистом Америки та Англії [16, с. 314-317].

Та й в розрахунку на безпосередню допомогу США Роман Шухевич дивився тверезо. Він вважав, що США в політичному вимірі бачать СРСР як єдиний політичний комплекс [16, с. 436]. Тому йому важко вірилося у позитивну для України розв'язку в здобутті самостійної та соборної держави під час спільної боротьби разом зі США проти радянського режиму [16, с. 417]. Проте, як і раніше, робота по налагодженні контактів з американцями тривала [16, с. 221]. В січні

1950 року Роман Шухевич направив до Москви свою зв'язкову для того, щоб вона встановила місцезнаходження американського посольства та підбрала в столиці можливе місце для зустрічі з його представником. Але після повернення з Москви Шухевич її повідомив, що необхідність цієї зустрічі вже минула. Причину такого розвитку подій не встановлено [16, с. 513].

Оскільки Роман Шухевич був переконаний, що основні діячі США розглядали майбутню Росію як федерацію, в числі якої була й Україна, то задля досягнення мети в момент війни потрібно було масове вираження волі народу до самостійності Української держави по всій території України. Тому Роман Шухевич ставив завдання здобути вплив у всіх обласних центрах на сході України [16, с. 436].

За вказівкою Романа Шухевича учасники ОУН(б) повинні були заводити близькі зв'язки з українцями, що прибули зі східних областей УРСР, намагатися вплинути на них в націоналістичному дусі і таким чином добиватися поширення оунівських ідей на сході серед українського населення [16, с. 514].

Романа Шухевича в кінці 40-х років XX століття займався вивченням російської мови, читав праці Толстого, Достоевського, Островського, Горького та інших російських і радянських письменників [16, с. 455], зобов'язував це ж саме робити своїх зв'язкових [16, с. 498], розмовляв з ними російською мовою, відпрацьовуючи навички [16, с. 455].

Восени 1949 року він направив до Києва свою зв'язкову для організації конспіративної квартири, де могли б зупинятися учасники оунівського підпілля, виїжджаючи на схід [16, с. 497]. Також планувалося, що інша зв'язкова Романа Шухевича виїде до Запоріжжя й організує йому там конспіративну квартиру, але цього не вдалося здійснити [16, с. 514-515].

Міжнародна політична обстановка по завершенні Другої світової війни вимагала перегляду відносин із сусіднім польським народом, який також відчув встановлення над собою влади комуністичного режиму. Степан Бандера в листі від 18 листопада 1945 року висловив Роману Шухевичу власну оцінку українсько-польських відносин на даному етапі боротьби з радянською тоталітарною системою. Степан Бандера вказував, що закордоном із оточення польського генерала Владислава Андерса надійшла ініціатива з пропозицією домовитися з українськими націоналістами стосовно спільної боротьби проти радянської влади. Вже велись перемовини у цій справі [16, с. 582-583]. Степан Бандера зазначав про необхідність завершення цих переговорів приємливою домовленістю. Хоча на цьому шляху передбачалися

ті, що й раніше, труднощі – питання спірних територій. При цьому Степан Бандера висловив впевненість в благополучному завершенні переговорів та зазначив, що польська сторона бажала мати підтвердження про врегулювання взаємовідносин між Українською повстанською армією та Армією крайовою на території західної України [15, с. 42-43; 16, с. 583]. За інформацією органів МДБ УРСР, переговори між УПА й АК про спільну боротьбу проти радянської влади та заклики до припинення взаємної ворожнечі мали місце ще на початку 1945 року. На кінець цього ж року українському підпіллю був відомий наказ Степана Бандери об'єднуватися з АК у спільній збройній боротьбі з ворогом, хоча оунівці при цьому все ж не довіряли полякам, вважаючи їх кривими ворогами українців [15, с. 39-40].

З переходом, по завершенні німецько-радянської війни, на новий етап боротьби українського національно-визвольного руху передбачалась маса організаційних змін. Значна їхня частина стосувалася ОУН(б). Перед союзниками у можливій боротьбі з СРСР ОУН(б) була відома як така, що під час Другої світової війни співпрацювала з гітлерівською Німеччиною, тому логічно було не фігурувати назву цієї організації у міжнародному політичному житті [16, с. 225-226]. В жовтні 1945 року Роман Шухевич дав наступні інструкції: необхідність у зв'язку з великим загостренням міжнародної ситуації актуалізувати справу УГВР, владу на місцях приймати від імені УГВР, так як на випадок наступної війни існуватимуть лише дві структури – УПА та УГВР [16, с. 49]. В листі від 18 листопада 1945 року Степан Бандера зазначав для Романа Шухевича, що організації прийшов час прийняти нову назву, а ідеям, політичній та соціальній програмам набрати нових форм. Також Степан Бандера нагадував про розширення пропаганди УГВР [16, с. 585-587].

Проте, з відтягуванням початку міжнародної війни та складними умовами боротьби українського підпілля, станом на 1949 рік робота УГВР практично не велася, обмежуючись лише видавництвом журналу відділу пропаганди й інформації [16, с. 417].

З документів органів МВС та МДБ УРСР від жовтня 1946 року відомо, що українське підпілля з метою збереження своїх кадрів перейшло до дій дрібними групами та по одинці, здійснюючи терористичні напади проти радянсько-партійного апарату, протидіяло активній участі населення в проведених радянською владою заходах. Відповідно органи силових структур УРСР, щоб покінчити з цією проблемою, ставили завдання посилити роботу по ліквідації українського підпілля, насамперед його керівного складу [16, с. 71]. Через півроку навіть

сам голова Раднаркому УРСР Микита Хрущов заявив: «Нам соромно, що у нас два роки сидить Шухевич і ми не можемо з ним впоратись» [цит. за: 4, с. 584].

Та й ситуація в середині ОУН(б) бажала залишатися кращою, оскільки накопичилося чимало протиріч між її членами. З листа Роману Шухевичу від керівника СБ ОУН(б) Миколи Арсенича, датованого 11 січня 1947 року, можна оцінити проблеми стану оунівського підпілля на той час. Із встановленням, після вигнання німців, радянської влади на території західної України, активність антирадянської діяльності підпілля ОУН значно знизилася, а протиповстанські заходи МДБ-МВС посилювалися, приносячи значні кадрові втрати для ОУН та УПА. На місцях керівні посади обіймали люди, що не спроможні були справитись з поставленими для них обов'язками. В середині ОУН(б) поширилася недовіра, утворилися опозиційні до організації угруповання. Крім того, ОУН(б) втратила свій вплив серед населення східних областей УРСР. Органи МДБ володіли такою кількістю агентури з числа учасників оунівського підпілля, що це ставило під сумнів подальшу діяльність підпілля. В зв'язку з цим, Микола Арсенич ставив перед Романом Шухевичем питання про необхідність чергової перевірки всіх членів ОУН(б) та виключення з роботи організації підозрілих осіб [16, с. 82-89].

Зі справ допитів органами МДБ УРСР деяких членів ОУН(б) випливає, що серед ряду членів Головного проводу ОУН(б) існувало чимале невдоволення діяльністю Романа Шухевича. Його звинувачували у безініціативності та використанні чужих думок, здійсненні належного керівництва ОУН(б) і УПА лише завдяки здібностям наближеного до нього Дмитра Маївського. Хоча Закордонний провід ОУН(б) був іншої думки, Роман Шухевич користувався великим авторитетом у Степана Бандери [16, с. 374].

З документів органів МДБ УРСР довідуємося, що станом на початок 1948 року оунівське підпілля дещо активізувало свою діяльність і створювало спротив колгоспному будівництву, здійснювало диверсійні й терористичні акції. Радянська влада такий хід подій пояснювала власним послабленням боротьби з українським підпіллям, тому ставилось завдання знову посилити її на весну 1948 року [16, с. 153].

Через агентурний метод діяльності органів МДБ і МВС УРСР Роман Шухевич мусив поводити себе вкрай обережно. Він строго конспірував місця свого перебування і лінії зв'язку з іншими членами підпілля, уникав особистих зустрічей навіть з кур'єрами, що приходили закордонну від Степана Бандери, якщо вони були йому невідомі [15, с. 6; 16, с. 214].

Разом з тим, ситуацію ускладнювало й те, що зв'язок Романа Шухевича із Закордонним проводом ОУН(б) був вкрай незадовільним через складні умови підпільної боротьби [16, с. 418]. Після 1947 року обірвалася лінія зв'язку між ним і Степаном Бандерою. Шухевич був розчарований цим [16, с. 313-315]. В одному зі звітів зв'язок між Краєм і Заходом до 1949 року характеризувався як критичний [16, с. 406]. Тому в проханнях до Закордонного проводу ОУН(б) насамперед вказувалося на забезпеченні зв'язку [16, с. 417]. Виникало занепокоєння, що через його тривалу відсутність могли виникнути глибокі протиріччя в поглядах на політичні й соціальні проблеми між керівництвом Проводу ОУН(б) на українських землях та Закордонним проводом організації [16, с. 417]. В документах МДБ УРСР зазначається, що, після ліквідації Шухевича, при ньому були виявлені його записки та замітки, що стосувалися питання усунення протиріч між Закордонним проводом ОУН(б) та Проводом на українських землях. В них були викладені пропозиції розширити права Проводу ОУН(б) на українських землях [16, с. 476].

Зі спогадів зв'язкової Романа Шухевича Галини Дідик відомо, що грошова реформа в СРСР створила для українського підпілля величезні незручності [5, с. 401]. Вона передбачала обмін протягом одного тижня в грудні 1947 року старих грошових знаків на нові у співвідношенні 10:1 [2, с. 51-52]. Роман Шухевич вважав, що реформи на таких умовах не буде, а мова про неї – це лише задум влади, щоб населення скупило з прилавків магазинів весь непотрібний товар. Роман Шухевич наказав нічого не купувати. А коли реформа все ж таки була проведена, то виявилось, що всі заощаджені гроші у вигляді старих банкнот пропали. І практично нічого вже не можна було виправити, оскільки більшість старих грошей була захована в закопаних у лісах і полях бідонах з-під молока [5, с. 401-402].

Виходячи з вказівок в інструкції для надрайонних провідників ОУН від 12 листопада 1945 року, найвірогідніше підписаної Романом Шухевичем, у національно-визвольній боротьбі проти радянської влади особлива увага зверталася на підростаюче покоління. Молодь вважалася однією з трьох складових, на яких тримався радянських режим. Поясненням цьому було те, що молоді люди найбільше піддаються впливу, а також після цього вміють найкраще агітувати лозунгами [16, с. 406-407]. Юнацтво необхідно було вирвати з-під впливу більшовицької агітаційної пропаганди [8, с. 371]. Зі слів зв'язкової Галини Дідик, Роман Шухевич давав вказівки учасникам підпілля зривати в селах проведення культурно-масових дійств, розганяти молодь, яка

збиралася в клубах, читальнях, на переглядах фільмів з метою перешкодити вихованню сільської молоді в радянському дусі [16, с. 498].

Роман Шухевич шукав підтримки серед наукової інтелігенції у поширенні української ідеї. В 1949 році його зв'язкова у Львові здійснила візит до відомого українського історика Івана Крип'якевича. Вона висловила прохання від Романа Шухевича, щоб Іван Крип'якевич з метою виховання молоді в українському націоналістичному дусі написав ряд брошур з історії України. Історик доброзичливо прийняв зв'язкову, а вже через місяць передав Роману Шухевичу рукописи статей з історії України на теми 300-ліття народного повстання Богдана Хмельницького та історичного розвитку української культури. Вони були віддруковані в підпіллі без авторського підпису у вигляді брошур, а частина з них поширена серед студентів Львова [16, с. 456-457].

Восени 1948 року за вказівкою Романа Шухевича одна з його зв'язкових їздила до Києва, де детально вивчала місце розміщення та шляхи підходу до пам'ятника Леніну. З такою ж місією вона побувала і в Полтаві біля пам'ятника Петру І. Їх по завданню ОУН(б) готувалися підірвати в рамках акцій протесту [16, с. 513].

У січні 1949 року Роман Шухевич зазначав про критичний стан, який спіткав українське підпілля. Радянська влада створила умови, при яких з кожним днем ставало все важче [16, с. 380]. Ускладнював ситуацію і стан здоров'я провідника. У січні 1949 року він жалівся на серйозні проблеми з серцем та важке загострення ревматизму. Коли йому порадили у зв'язку з погіршенням здоров'я переправитися за кордон і там перебувати принаймні до початку очікуваної війни між Заходом і СРСР, Роман Шухевич пояснив, що в такому стані пішки подолати дві тисячі кілометрів територією СРСР, Польщі, Чехословаччини, Австрії до американської зони окупації в Німеччині є нереально. Тому він усвідомлював, що залишатиметься на території Радянського Союзу, доки органи радянської влади його з рештою не ліквідують [16, с. 312-314].

У березні 1950 року з'явилося повідомлення Проводу ОУН(б) на українських землях про те, що вранці 5 числа того ж місяця на своїй підпільній квартирі у селі біля Львова загинув Роман Шухевич [16, с. 443].

Підсумовуючи, слід сказати, що у 40-х роках ХХ століття український народ проявив на ділі неабияке прагнення та мужність у боротьбі за самостійність Української держави. Коли для сотень мільйонів мешканців планети важкі й страшні роки оборони своїх батьківщин від ворога завершилися у 1945 році, то для частини українців боротьба, й досі феноменальна в своєму роді, тривала ще багато років. Маса українців

поклали задля цієї справи жертівні зусилля та власні життя. Без Степана Бандери ця боротьба не розпочалася б у 40-х роках ХХ століття в такій активній формі, як і не змогла б утриматись при несприятливих умовах та під твердим тиском органів радянської влади доволі довгий час у повоєнний період без Романа Шухевича. Останній не зрадив розпочату Степаном Бандерою справу активного революційного спротиву українського народу. Надзвичайно складні умови боротьби, жорсткий натиск силових органів радянської влади з року в рік давали все менші надії підпіллю вибороти власними силами самостійність Українській державі. Віру у позитивний результат підживлювало сподівання на війну між СРСР і країнами Заходу. Хоча наприкінці 40-х років ХХ століття Роман Шухевич не надіявся, що у розрахунках США є місце самостійній Україні. Тому без допомоги населення східних областей УРСР, без зближення між західними та східними українцями, без єдиної ідеї по всій території країни Роман Шухевич не бачив у майбутній боротьбі вільної та самостійної України.

Джерела та література:

1. Бандера С. Командир-Провідник (Слідами сл. пам. Романа Шухевича) / Степан Бандера // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2007. – Т. 45: Генерал Роман Шухевич – «Тарас Чупринка» Головний Командир УПА. – С. 241-258.
2. Баран В. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.) / Володимир Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
3. Веденєєв Д. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940 – 1950-ті роки / Дмитро Веденєєв, Геннадій Биструхін. – К.: К.І.С., 2006. – 568 с.
4. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали / [упор. В. Сергійчук]. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.
5. Дідик Г. Зв'язкова генерала Чупринки / Галина Дідик // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2007. – Т. 45: Генерал Роман Шухевич – «Тарас Чупринка» Головний Командир УПА. – С. 368-403.
6. Заєць М. Спомини. 1952 рік / Михайло Заєць // Доля та спогади охоронця Романа Шухевича – Михайла Зайця-«Зенка» / [упор. О. Ішук, Н. Ніколаєва]. – К., 2007. – С. 12-30.
7. Кентій А. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946 – 1956 рр.) / Анатолій Кентій // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси / [відп. ред. С. Кульчицький]. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 394-444.
8. Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х років ХХ сто-

ліття: ідеологія та практика / Юрій Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с., 130 іл.

9. Лисенко О. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом / Олександр Лисенко // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси / [відп. ред. С. Кульчицький]. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 303-393.

10. Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2007. – Т. 45: Генерал Роман Шухевич – «Тарас Чупринка» Головний Командир УПА. – 576 с.

11. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920 – 1939 роки / Петро Мірчук. – [3-тє вид., доповн.]. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – 1008 с.

12. Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка) командир армії безсмертних / Петро Мірчук. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1970. – 269 с.

13. Полюга Л. Шляхами спогадів 1944 – 1956 / Любомир Полюга. – Львів; Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2003. – 180 с.

14. Посівнич М. Нескорений командир / Микола Посівнич. – Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2007. – 64 с.

15. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950) / [за заг. ред. В. Сергійчука]. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т. 1. – 640 с.

16. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950) / [за заг. ред. В. Сергійчука]. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т. 2. – 584 с.

17. Русначенко А. Роман Шухевич – керівник воюючої України / Анатолій Русначенко // Український визвольний рух. – Львів, 2007. – Вип. 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – С. 223-243.

18. Содоль П. Інтерв'ю з Миколою Лебедем / Петро Содоль // Сучасність. – 1986. – Ч. 3. – С. 98-103.

19. Українська Повстанська Армія 1942 – 1952. Документи і матеріали / [упор. П. Мірчук]. – Львів, 1991. – 448 с.

20. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942 – 1950 рр. – Б.м.: Видання ЗЧ ОУН, 1957. – Ч. 6. – 443 с.

Дмитро Веденєєв

ОРГАНІЗАЦІЯ, ТАКТИКА Й МЕТОДИ ДІЙ РАДЯНСЬКИХ ОПЕРАТИВНО-ВІЙСЬКОВИХ СИЛ У ПРОТИБОРСТВІ З НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1945–1950-ТІ РР.)

У статті на основі широкого кола документальних матеріалів висвітлюються основні елементи оперативно-військового механізму, створеного радянською владою для придушення озброєного руху опору ОУН та УПА у Західній Україні, розглядаються побудова й тактика застосування органів та військ державної безпеки та внутрішніх справ СРСР в цьому регіоні у 1945–середині 1950-х рр. в контексті їх протиборства проти повстансько-партизанських сил національно-державницького спрямування.

Ключові слова: рух опору, ОУН, УПА, тактика, оперативно-військові операції, агентура, агентурно-бойова група, легендова-не підпілля, чекістсько-військова група.

В статье на основе широкого круга документальных материалов освещаются основные элементы оперативно-военного механизма, созданного советской властью для подавления вооруженного сопротивления ОУН и УПА в Западной Украине, рассматриваются построение и тактика применения органов и войск государственной безопасности и внутренних дел СССР в этом регионе в 1945 -середине 1950-х годов в контексте их противоборства против повстанческо-партизанских сил национально-государственного направления.

Ключевые слова: движение сопротивления, ОУН, УПА, тактика, оперативно-войсковые операции, агентура, агентурно-боевая группа, легендированное подполье, чекистско-войсковая группа.

The article, based on a wide range of documentaries covers the main elements of operational military mechanism set up by Soviet authorities to suppress the armed resistance of the OUN and UIA in western Ukraine, considered the construction and use of tactics and state security forces and the Interior of the USSR in the region in 1945 mid-1950 in the context of their struggle against the rebel guerrilla forces, the national-political orientation.

Key words: resistance, OUN, UPA, tactics, operational and

military operations, agency, intelligence-fighting group, false underground security officer military group.

Землі Західної України у 1945 – 1950-х рр. стали ареною запеклого протистояння між радянським режимом і його силовими структурами та повстанськими формуваннями й озброєним підпіллям, які діяли під політичним керівництвом Організації українських націоналістів. За масштабами й напруженістю цей військово-політичний конфлікт може з повною підставою претендувати на статус однієї з найбільш тривалих та кровопролитних конфронтацій між державою та національно-визвольним рухом в історії XX століття.

У післявоєнний період протистояння між націоналістичними формуваннями й радянськими спецслужбами тривало в формі збройного протистояння та двобою в оперативній (розвідувальній та контррозвідувальній) площині. Водночас згаданий конфлікт виступав складовою міжблокового протистояння у світі за доби «холодної війни», яку вчені все частіше кваліфікують як «Третю світову війну», адже провідні противники СРСР за міжблоковим протистоянням намагалися використати самостійницький рух як «п'яту колону»

Події в Західній Україні являли собою складне переплетення національно-визвольних змагань із громадянською війною, причому глибокою причиною цієї «неоголошеної війни» були небажання правлячих кіл СРСР давати реальний суверенітет суб'єктам федерації та ініційований керівництвом тоталітарного режиму радикальний, форсований характер зміни суспільно-економічного, політичного, духовно-культурного устрою вельми специфічного, в силу особливостей історичного розвитку, західного регіону України.

Заради справедливості варто визнати, що, на превеликий жаль, трагедії й ексцеси, якими супроводжувалася радянізація Західної України, принципово нічим не відрізнялися від аналогічних «силових модернізацій» в історії людства, а жорстокість, з якою придушували народний опір західні держави (в періоди формування колоніальних імперій та придушення антиколоніальних рухів), навіть перевищувала «вітчизняні зразки».

Безсумнівно, це був і конфлікт на грані цивілізаційних анклавів, що формувалися століттями, і конфлікт між традиційним укладом господарювання, духовно-культурного життя та новою моделлю розвитку, яка виникла в колишній Російській імперії після перемоги радянської влади, та енергійно насаджувалася на нових приєднаних територіях. Одночасно протистояння в Західній Україні у післяво-

енний період доцільно розглядати в контексті боротьби між двома глобальними цивілізаційними векторами – капіталістичним та комуністичним світом, кожен з яких мав свої вади й докорінні переваги, і намагався виграти змагання на арені історії.

Слід відзначити, що в сучасній українській вітчизняній та діаспорній історіографії на фоні надзвичайно активного наукового й науково-популярного висвітлення повстансько-підпільного руху в Західній Україні (включаючи і такий аспект як дослідження його організації, стратегії і тактики, методів збройної боротьби, спеціальних прийомів, озброєння, окремих бойових акцій повстанців тощо). Натомість поза увагою, здебільшого, залишається розгляд оперативно-військових сил радянської сторони. Цій стороні збройного конфлікту в Західній Україні присвячено обмежено коло наукових публікацій, серед яких, наприклад, варто згадати праці І. Біласа [1; 2; 3; 4].

Радянські оперативно-військові сили досліджувалися тривалий час лише в закритих публікаціях спеціалістів КДБ СРСР або ГРУ ГШ Радянської Армії і досі не доступні широкому колу дослідників. Щоправда, у сучасній Російській Федерації почали приділяти підвищену увагу дослідженню оперативно-бойового досвіду НКВС-МДБ-КДБ у діях проти українських повстанців. Зокрема, дві Чеченські війни активізували дослідження досвіду бойового застосування Внутрішніх військ, агентурно-бойових формувань, публікацію відповідних документів спеціальних архівів [26]. Водночас, більшість російських публікацій з проблеми носить неприховано ідеологізований характер, адже противники СРСР автоматично прирівнюються до ворожих сил і для сучасної Росії (як правонаступниці радянської держави).

Поряд з цим у деяких сучасних вітчизняних публікаціях воєнно-політична ситуація в регіоні (відсталого до 1939 р. сегменту інших держав) подається однолінійно, спрощено. Ігноруються, зокрема, очевидні соціально-економічні досягнення нової влади, наслідки переходу (з середини 1950-х рр.) від мобілізаційного («казарменого») типу розвитку до соціально орієнтованої моделі. Відтак поза увагою залишається різне ставлення певних груп населення до політики радянської влади, силових дій підпілля, а головне – динаміка змін у відношенні до модернізаторської політики радянської влади у мірі розкриття її переваг для населення, відходу від карально-репресивного забезпечення соціально-економічних заходів режиму. Звісно, без цього не можна і об'єктивно з'ясувати ступінь залученості місцевого населення до збройного протистояння, в тому числі – до співробітництва з силовими структурами радянської сторони.

Між тим, без ґрунтового дослідження радянських оперативно-військових сил неможливо досягти усебічної наукової картини запеклого протистояння в повоєнній Західній Україні (чого вимагає класичний метод військово-історичної науки про виявлення сил і можливостей сторін протиборства), а також належно зрозуміти особливості тактики повстансько-підпільних сил як однієї з історичних форм українського національно-визвольного руху.

Відтак метою статті є висвітлення на основі широкого кола архівних документів основних елементів оперативно-військового механізму, створеного радянською владою для придушення збройного руху опору ОУН та УПА у Західній Україні, побудови й тактики застосування органів та військ державної безпеки та внутрішніх справ СРСР в цьому регіоні у 1945 – середині 1950-х рр. в контексті їх протиборства проти повстансько-партизанських сил національно-державницького спрямування. Певні аспекти проблеми, порушені у статті, докладніше розглянуті нами у монографічних виданнях і статтях [7].

Процес післявоєнного протиборства на західноукраїнських землях (ЗУЗ) можна умовно поділити на три етапи:

I-й етап, 1944 – 1946 рр. – під час якого у ході масованих оперативно-військових операцій зазнали поразки основні сили УПА, і рух опору переходить до тактики дій малими групами і глибокого підпілля;

II-й, 1947 – 1951 рр. – вістря дій підпілля спрямовувалося на зрив заходів з радянзації регіону, а його противника – на боротьбу оперативно-військовими засобами з територіальними формуваннями підпілля та його «легальною» мережею;

III-й етап, 1951 – 1956 рр. – ліквідація розрізнених ланок та окремих учасників підпілля на фоні його спорадичних антирадянських акцій.

Процес радянзації Західної України та протиборства із рухом ОУН та УПА здійснювалися під керівництвом й постійним моніторингом органів правлячої партії більшовиків. Вже у 1944 – 1945 рр. в партійних керівних документах в цілому оформлюється система заходів боротьби з ОУН та УПА. Характерно, що крім власне організаційно-кадрових й пропагандистських настанов, документи ЦК, Політичного й Організаційного бюро ЦК КП(б)У містили безпосередні вказівки щодо пріоритетів й порядку проведення оперативно-розшукових (включаючи агентурні) й оперативно-військових заходів, розбудови відповідних структур органів та військ держбезпеки та внутрішніх справ, парамілітарних формувань з місцевого населення, дотримання режиму конспірації, роботи з особовим складом тощо.

До вищих партійних органів стікалася й аналізувалася інформація

про поточну антиповстанську діяльність органів і військ держбезпеки та внутрішніх справ як від них самих, так і від регіональних партійних органів. Відповідно, проводився моніторинг ходу виконання антиповстанських вказівок партійними органами й силовими структурами як в масштабі республіки, так і в рамках окремих областей або навіть районів.

В цілому партійні керівні вказівки запроваджували таку систему заходів із викоренення підпілля:

- внесення розколу в місцеве населення за соціально-майновою ознакою (опора на сільську бідноту, «ізоляція куркульства» та іншої дрібної буржуазії як бази підтримки «банд українсько-німецьких націоналістів», викриття «зłodіянь» останніх;

- розширення агентурної мережі, яка б охоплювала всі населені пункти, занурювалася у підпілля; ретельне виховання й навчання агентури;

- запровадження тотальної системи контролю за сільським населенням (основною базою підтримки підпілля) та його рухом шляхом реєстрації усіх мешканців старше 15 років; створення системи «уповноважених діляниць» і «десятихатських», зобов'язавши їх слідкувати за односельцями;

- подальший розвиток системи первинних комсомольських і партійних організацій;

- введення системи кругової поруки (притягнення до відповідальності всіх, хто приховує інформацію про місце знаходження «бандитів»;

- залучення місцевого населення до «груп самоохорони» та «груп сприяння винищувальним батальйонам»;

- розвиток наступальної тактики Внутрішніх і Прикордонних військ, їх взаємодії із військами Радянської Армії;

- масовані пропагандистські зусилля із «викриття українських буржуазних націоналістів»

Відповідно, головними завданнями радянських правоохоронних органів та спеціальних військ виступали:

- створення агентурних позицій у середовищі підпілля та соціальної бази його підтримки;

- перехоплення каналів зв'язків підпілля з націоналістичними закордонними центрами та іноземними розвідками;

- розклад нелегального середовища й схилення його учасників до виходу з повинної;

- проведення оперативно-військових операцій;

– захист владних структур, об'єктів промисловості, сільського господарства та комунікацій від диверсійно-терористичної діяльності підпілля.

Розглянемо організацію та особливості застосування основних елементів радянських оперативно-військових сил, що діяли в регіоні у повоєнне десятиліття.

Органи внутрішніх справ. До початку 1947 р. з озброєним підпіллям ОУН паралельно боролися відповідні підрозділи НКВС – НКДБ (з березня 1946 р. – МВС – МДБ). До 1 жовтня 1945 р. УНКВС на ЗУЗ мали за штатним розкладом 2661 одиницю керівного та оперативного складу (заміщено 2361 або 86,6%), органи міліції – 5655 (заміщено 83,3%) [19, арк. 1]. У складі органів внутрішніх справ основним оперативним підрозділом з антипідпільної роботи виступало Управління боротьби з бандитизмом (УББ). Станом на квітень 1946 р. УББ МВС УРСР мало три оперативні відділи, а також відділи інформації, обліку та контролю, з репатріації, радіозв'язку, винищувальних батальйонів. Відділи ББ діяли у складі УНКВС–УМВС. У всіх районних відділах (РВ) працювали відділення ББ на чолі з заступником начальника РВ. Загалом по лінії ББ в регіоні на червень 1946 р. діяло 1300 оперативних працівників [3, с. 276; 23 арк. 155].

З серпня 1946 р. у Львові функціонувала Оперативна група МВС УРСР для координації роботи з розшуку членів Центрального проводу в Україні. 17 червня того ж року міністр внутрішніх справ СРСР затвердив план заходів боротьби з ОУН, розроблений його заступником В.Рясним. Для виконання на ЗУЗ було направлено для посилення органів і військ МВС групи співробітників центрального апарату відомства, Головних управлінь Внутрішніх і Прикордонних військ на чолі з уповноваженими міністерства по кожній з областей регіону [3, с. 275].

В оперативній роботі по лінії ББ наголошувалося придбати агентуру з відповідними можливостями. Тільки УМВС по Станіславській області у 1946 р. придбало 941 агента та інформатора (водночас 600 джерел було виключено як «баласт і такі, що не заслуговують довіри») [35, арк. 225].

Однак, незважаючи на відчутне зростання оперативно-військового угруповання у 1945 – 1946 рр., протиборство з антирадянським рухом опору не приносило очікуваних режимом результатів, процес радянзації натрапляв на серйозні перешкоди. Зростали втрати серед особового складу органів (у 1945 – лютому 1946 рр. загинуло 648 працівників МВС, тоді як у 1944 – 268) [19, арк. 12]. Одну з основних причин вбачалося у відсутності належної взаємодії між відомствами

внутрішніх справ і державної безпеки. Між ними, зазначалося у партійних документах, «відсутня ділова узгодженість, що призводить до провалу операцій», нераціонального використання ВВ та винищувальних батальйонів [33, арк. 4-5].

Відтак було вжито заходів щодо зосередження керівництва антипідпільною діяльністю правоохоронних органів, спеціальних військ та інших воєнізованих структур в руках одного відомства – Міністерства державної безпеки (МДБ).

Органи державної безпеки. Відповідно до вказівки ЦК ВКП(б) та уряду СРСР, спільним наказом МВС-МДБ СРСР № 0074/0029 від 21 січня 1947 р. протидія націоналістичному руху переходить до компетенції органів державної безпеки. Їм підпорядковуються Внутрішні і Прикордонні війська, винищувальні батальйони, передаються відповідні оперативні обліки та техніка, а згодом – і органи міліції. В Україні головним знаряддям протидії ОУН та УПА відтоді стало Управління 2-Н МДБ УРСР на чолі з заступником міністра держбезпеки республіки. Станом на 10 вересня 1949 р. Управління 2-Н на чолі з заступником міністра генерал-майором В. Дроздовим мало за штатом 126 співробітників і такі основні відділи:

- 1-й відділ – розшук членів Центрального та крайових проводів в Україні;
- 2-й – оперативна розробка проводів середньої та нижчої ланок, окремих підпільних груп;
- 3-й – обліково-інформаційний;
- 4-й – оперативний радіозв'язок та техніка [15, арк. 1-2].

Певний час існував і спеціальний відділ з радіоігор проти закордонних націоналістичних центрів.

19 березня 1947 р. на підставі вказівки МДБ УРСР № 15/2/9876 створюються відділи 2-Н УМДБ на чолі з заступниками начальників Управлінь. Функціональна спрямованість відділень цих відділів у західних областях була такою:

- 1-е відділення – розробка Центрального, крайових та інших великих проводів;
- 2-е відділення – оперативні заходи проти низових ланок підпілля, «легальної сітки»;
- 3-е відділення – робота по мельниківцях та інших націонал-патріотичних організаціях;
- 4-е відділення – керівництво винищувальними батальйонами, агентурно-бойовими групами;
- 5-е відділення – оперативний облік та інформація;

– 6-е відділення – радіозв'язок, обслуговування радіосигналізаційних апаратів «Тривога» [18, арк. 202; 19, арк. 358-359, 379].

Після тимчасового злиття МВС і МДБ в єдине відомство (1953 р.) завдання протидії націоналістичному підпіллю передали 4-му (Секретно-політичному) управлінню МВС (з березня 1954 р. – КДБ) УРСР, яке проіснувало до 9 березня 1960 р. В структурі Управління націоналізму протидіяли:

– 1-й відділ здійснював оперативні заходи проти бандерівської ОУН в Україні та за кордоном;

– 2-й спрямовував роботу на мельниківців, бульбівців в УРСР та їх закордонні осередки, Українську радикально-демократичну партію за кордоном;

– 3-й вів оперативні ігри проти закордонних націоналістичних центрів;

– 7-й перлюстрував кореспонденцію в інтересах оперативних відділів (інші відділи Управління займалися антирадянськими проявами у середовищі колишніх учасників політичних партій, інтелігенції, релігійних конфесій тощо);

– слідче та облікове відділення [див.: 18, арк. 59].

Відповідно, 4-ті відділи створювалися у складі УМВС–УКДБ.

Виходячи з тактичних прийомів підпілля, яке, зокрема, намагалося базуватися та діяти на межах адміністративних кордонів областей та районів, створюються і тимчасові організаційні структури – міжобласні та міжрайонні оперативні групи, оперативні сектори. Останні виникають весною 1949 р. і охоплюють по 3-5 адмінрайонів кожний (у Львівській і Рівненській областях – по 9 секторів, Станіславській – 8, Дрогобицькій – 7, Тернопільській – 5. Для їх укомплектування додатково перекидаються 257 оперпрацівників УМДБ та 309 офіцерів ВВ) [13, арк.178].

Основним службовим інструментом органів держбезпеки виступав агентурний апарат. За січень 1949 р. у Дрогобицькій області, наприклад, з 59 успішних оперативно-військових заходів 40 здійснено за агентурними даними [11, арк. 3]. Станом на 1 листопада 1946 р. агентурний апарат в регіоні нараховував 644 резиденти, 2249 агентів та 18165 інформаторів [8, арк. 27].

Поповненню агентурного апарату сприяв масовий вихід учасників руху опору та їх помічників з повинною. Однак до негласного співробітництва часто залучали під тиском, загрозами репресій або на основі компрометуючих матеріалів, без належної перевірки кандидатів на вербовку. Наслідком стали низька результативність частини джерел і «засміченість» апарату особами, що співробітничали з підпіллям. У довідці Управління 2-Н МДБ УРСР (червень 1952 р.) щодо виконан-

ня наказу МДБ СРСР № 0015 від 10 січня 1952 р. (про поліпшення агентурної роботи) констатувалася наявність серед агентури великої кількості «дворушників», що проникли туди за завданням підпілля.

До негласного співробітництва намагалися залучати, передовсім, перевербованих співробітників СБ ОУН через їх обізнаність із формами і методами дій нелегалів ОУН. Захоплений у травні 1950 р. референт СБ одного з надрайонних проводів «Лайдака» (тут і далі псевдоніми агентів змінено – авт.) викрив мережу інформаторів по трьох районах Львівської області. За даними агента «Климчука», колишнього референта СБ окружного проводу, знищили 40 та захопили 5 підпільників. Агент «Веселий», колишній районний референт СБ, зі своєю спецгрупою знищив 12 та захопив близько 100 підпільників, сприяв ліквідації члена ЦП О. Гасина (січень 1949 р.) та керівника проводу «Буг-2» З. Тершаківця [5, арк. 52].

Особлива роль відводилася агентурно-бойовим групам (АБГ) та легендованому підпіл्लю. Директива МДБ СРСР № 22 від 25 березня 1949 р. наголошувала на реорганізації АБГ з метою більш активного залучення їх до кваліфікованих оперативних заходів. Тільки у липні 1948 – березні 1949 рр. агенти-бойовики знищили 238 та захопили 328 підпільників. За словами активних учасників оперативних заходів, агенти-бойовики «під керівництвом оперативних працівників готували і розігрували цілі вистави з мізансценами. Це була справді акторська робота» [6, арк. 42].

До АБГ включали колишніх есбістів, які допитували захоплених або підозрюваних від імені СБ (захід «ЛСБ»), імітували «референтури та боївки СБ вищих проводів». Застосування груп супроводжувалося численним порушенням законності, про що йшлося у доповідній воєнного прокурора військ МВС Українського округу полковника юстиції Кошарського від 15 лютого 1949 р., направленої секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову. У ній наводилися приклади вбивств, побиття, згвалтувань, грабунків населення агентами-бойовиками, робилися висновки про те, що «дії т.зв. спецгруп МДБ носять яскраво виражений бандитський антирадянський характер і, зрозуміло, не можуть бути виправдані ніякими оперативними міркуваннями» [29, с. 355-362]. МДБ УРСР вжило заходів до кадрової «чистки» АБГ. Зі 191 групи (733 учасників) було залишено 25 (150 кращих бойовиків) [21, арк. 283].

Легендоване підпілля відіграло неабияку роль у розкладі і ліквідації осередків опору, а також в оперативних іграх з закордонними центрами ОУН та іноземними розвідками. У 1951 – 1953 рр. діяло 7 легендованих окружних та чотири районні проводи, 6 окремих груп. За їх допомогою лише у Станіславській області до 1954 р. знищили

і захопили понад 300 учасників опору [24, арк. 173]. Саме за участю агентів-бойовиків ліквідували або затримали членів Проводу ОУН в Україні Р. Кравчука, П. Федуна, В. Галасу та В. Кука.

На озброєнні органів держбезпеки стояли різноманітні зразки спеціальних засобів і техніки. Широко застосовувалися міні-сюрпризи, що виготовляв 4-й відділ Управління 2-Н. По агентурних каналах їх передавали до підпілля. Для захоплення підпільників застосовувалася снодійний спецпрепарат «Нептун-47», який надійна агентура додавала у продукти харчування. З метою своєчасного повідомлення про появу нелегалів у помешканнях перевірених агентів приховано встановлювався радіосигналізаційний апарат «Тривога» (600 апаратів до 10 вересня 1949 р.), за допомогою якого до грудня 1951 р. було ліквідовано 136 підпільників [24, арк. 177; 15, арк. 11].

Доцільно торкнутися особового складу органів держбезпеки, оскільки від його професійних та моральних якостей, методів роботи напряму залежала результативність оперативно-розшукових заходів, ставлення населення до правоохоронної системи і влади взагалі.

Партійне та чекістське керівництво вживало заходів до збільшення чисельності УМДБ на заході республіки за рахунок східних регіонів УРСР та РРСФР. Так, на 11 вересня 1947 р. до Станіславського УМДБ відрядили 312 оперпрацівників з областей Нечорнозем'я, 161 – з Ленінградської області, Карело-Фінської АРСР – 25, військових округів Півночі та Прибалтики – 60 [31, с. 107-108]. МДБ УРСР у травні–червні 1948 р. направляє на ЗУЗ 1600 оперпрацівників зі східних областей, 120 випускників Львівської школи МДБ та 72 керівних працівників [36, арк. 87-88].

Зрозуміло, що прибулі не знали місцевих умов і ознайомлювалися з ними безпосередньо у вирі безкомпромісної боротьби. Позиції режиму у регіоні промовисто характеризує те, що на середину 1947 р. на ЗУЗ із 2447 співробітників МВС–МДБ лише 98 були місцевими уродженцями. Поступово, із зміцненням позицій режиму вказівками ЦК КП(б)У та МДБ СРСР стимулювався набір до органів місцевих мешканців. Так, на початку 1952 р. лише до Рівненського УМДБ було зараховано 26 вихідців із західних областей [34, арк. 88]. У цілому до 1951 р. в УМДБ регіону етнічні українці становили 40% керівного та 41,5% оперативного складу, що посилювало братовбивчий конфлікт [16].

З огляду на велику частку українців в інших правоохоронних органах і військах та цивільних спеціалістів, прибулих на ЗУЗ, стає зрозумілим, що збройний конфлікт на заході УРСР ставав не тільки громадянським, а і внутрієтнічним. Тому важко погодитися з відомим

дослідником політичної історії України Ю.Шаповалом, який стверджує, що у регіоні відбувався лише спротив місцевого населення колонізаційній політиці радянської влади [39].

Чекістське середовище тих років вирізнялося доволі низьким освітнім рівнем. На 1 січня 1946 р. в НКДБ УРСР повну і незакінчену вищу освіту мало 6,3% співробітників, середню – 30, незакінчену середню – 33, нижчу – 30,7 %. У 1947 р. понад половина офіцерів МДБ УРСР була без спеціальної підготовки, половина начальників райміськапаратів не мали повної середньої освіти, а чверть їх – здобули тільки нижчу. На 1 січня 1952 р. освітній рівень співробітників МДБ на ЗУЗ виглядав так: вища і неповна вища – 13,2%, середня – 43,6, незавершена середня – 31,6, нижча – 11, 2 % [16].

Думається, що саме низька компетентність сукупно із атмосферою беззаконня на ЗУЗ обумовлювали специфічний стиль роботи органів. Як відверто зазначалося у телеграмі міністра С. Савченка начальникам УМДБ регіону (31 березня 1949 р.), чекісти «замість проведення систематичних і глибоких чекістських заходів з розшуку і ліквідації озброєних оунівських банд і терористів йдуть по лінії найменшого спротиву, підмінюючи ліквідацію цих елементів роботою з вилучення пособників і інших другорядних оунівських зв'язків... Досягаючи таким шляхом формальних показників у роботі, вони фактично займаються окоманюванням, породжують порушення норм КПК і радянської законності» [10, арк. 2]. Інакше кажучи, кваліфіковані оперативно-розшукові заходи підмінювалися репресивними заходами стосовно населення, органи не обтяжували себе доведенням причетності багатьох громадян до підпілля.

У 1945 р. Політбюро ЦК КП(б)У двічі ухвалювало постанови про факти порушення законності у роботі органів. Того ж року з НКВС–НКДБ республіки звільняється за моральний розклад 240, порушення законності 539, за результатами спецперевірок – 1640 співробітників, засуджується військовими трибуналами – 326. 24 липня 1946 р. виходить рішення ЦК КП(б) У «Про недоліки у роботі суду, прокуратури і органів МВС–МДБ з боротьби з порушниками радянської законності у західних областях». Констатувалося, що у квітні–листопаді 1946 р. розкрито 396 порушень (із них скоєно співробітниками МВС – 123, МДБ – 64), серед них самочинних розстрілів –18, грабунків і згвалтувань – 9, незаконних обшуків –34, порушень при слідстві –51 [32, арк. 32-33]. За 6 місяців 1949 р. із 1189 притягнутих до адміністративної відповідальності співробітників МДБ 731 працював на ЗУЗ, із 25 засуджених військовими трибуналами – 16 [16].

Чимало оперпрацівників розуміли згубність незаконних методів. Перший керівник Опергрупи НКДБ УРСР на ЗУЗ С. Карін-Даниленко писав у 1956 р.: «...Зіткнувшись з реальною обстановкою, насамперед із злиднями і голодом, поширеними венеричними захворюваннями і туберкульозом, суцільною безграмотністю, постійним страхом і невпевненістю майже восьмимільйонного населення західних областей України, я зрозумів, що зобов'язаний зробити все, щоб допомогти цьому знедоленому народу. Я особисто відвідав сотні сільських дворів і міських квартир, мав з їхніми мешканцями тривалі розмови, спочатку обережні, потім більш відкриті... Співробітників опергруп я постійно переконував, що успіх лежить тільки через доброзичливість, правдивість і відкритість... Люди самі потяглися до нас, шукали з нами зустрічей, часто зверталися з різними проханнями» [27].

Здобутки оперативно-розшукових заходів у багатьох випадках реалізовувалися через військові операції.

Внутрішні війська (Внутрішня охорона). Основними видами застосування Внутрішніх військ (ВВ, з 6 травня 1951 р. – Внутрішньої охорони, ВО) проти націоналістичного руху були пошук місць переховування та знешкодження підпільників й емісарів закордонних центрів у населених пунктах та лісисто-гірській місцевості, контроль гарнізонною службою території регіону, охорона органів влади та окремих її представників, об'єктів народного господарства та інфраструктури.

На Західній Україні було зосереджено потужне угруповання Українського округу (УО) ВВ. У жовтні-листопаді 1945 р. відбулася реорганізація військ округу у чотири стрілецькі дивізії чотирьохполкового складу та окремих 290-й мотострілецький полк.

Станом на 10 квітня 1947 р. тут дислокувалися майже 22 тис. багнетів, які виставили 353 гарнізони [підраховано автором за: 9]. До операцій залучалися і підрозділи 32-ї дивізії ВВ МДБ з охорони залізничних споруд. Лише з припиненням існування підпілля як організованої сили скорочуються і спецвійська (на 25 жовтня 1952 р. залишалося 8 загонів (полків) ВО). Спеціальні війська держбезпеки комплектувалися добірними призовниками, переважно з Російської Федерації: фізично розвинуті, з середньою освітою, комсомольці, як правило, з великих міст, на роту припадало 1-2 солдата зі знанням української мови. Відповідним було і матеріальне забезпечення.

Для перших повоєнних років характерне як розміщення ВВ по населених пунктах регіону з метою контролю за територією та витиснення підпілля до місцевостей з несприятливими умовами буття, так і їх масоване застосування у бойових операціях. Наказом МДБ СРСР

від 22 квітня 1947 р. «Про посилення боротьби з націоналістичним підпіллям і його озброєними бандами в Українській РСР» військові операції у сукупності з оперативно-розшуковими застосовувалися як один із провідних методів антипідпільної діяльності. Так, до операції «Ущелина» (січень-лютий 1948 р.) із розшуку референтури пропаганди Центрального проводу у Сколівському районі Дрогобицької області залучено 2870 військовослужбовців 64-ї СД ВВ. У ході операції зруйновано 153 бункери, вилучено друкарню центрального органу «Ідея і чин», вбито і затримано близько 100 підпільників. З початку 1950-х масовані операції стають винятком і проводяться лише для розшуку лідерів підпілля або емісарів закордонних центрів.

Разом з тим, у 1945 – 1947 рр. не забезпечили належної взаємодії органів і військ держбезпеки. Військові операції нерідко здійснювалися без перевірених оперативно-розвідувальних даних, навмання, шляхом оточення й «прочісування» великих територіальних масивів. Відтак було приділено увагу пошукові комбінованих форм застосування органів і військ МДБ. Найоптимальнішою формою виявилися «чекістсько-військові групи» (ЧВГ), остаточно оформлені наказом МДБ УРСР від 19 грудня 1948 р. Передбачалося закріплення для спільних дій за відповідними територіальними органами держбезпеки підрозділів ВВ (як правило, відділення-взвод, інколи рота). Групи закріплювалися за конкретними проводами, осередками чи функціонерами підпілля для оперативно-військових операцій (ОВО). Станом на березень 1949 р. діяло 593 ЧВГ із 609 оперпрацівників, 294 офіцерів, 4378 солдат і сержантів ВВ [17, арк. 344].

Крім того, створювалися міжрайонні та міжобласні ЧВГ. До 25 листопада 1951 р. по членах ЦПі ОУН працювало 6 груп (82 оперпрацівники, 65 офіцерів і 1224 солдати ВВ), 115 груп по інших керівниках підпілля, 181 – із розшуку озброєних груп нелегалів [12, арк. 64-65].

Удосконалення тактики дій ВВ та перехід підпілля до пасивної, «бункерної», форми опору різко змінили співвідношення втрат на користь радянської сторони, яке у червні 1946 р. приблизно дорівнювало 1:2,5. За 1950 р. у ході операцій було знищено 1582 підпільники, а ВВ втратили вбитими 86 осіб (159 поранено). Отже, співвідношення безповоротних втрат становило 1:18 [14, арк. 155].

Однак, у цілому ефективність бойового застосування ВВ через конспіративність підпілля та специфічні умови регіону залишалася низькою. Щодобово вони могли виставити 1000 нарядів, охопивши 2 тис. сіл при їх загальній чисельності 7 тис. (без хуторів). У серпні 1948 р. МДБ СРСР навіть наказало згорнути планове навчання через над-

мірне бойове навантаження. Як наслідок, у 1949 р. мали успіх тільки 2,5% нарядів, результативними визнано 4038 операцій із 50528.

Втрата колег, постійне психологічне напруження, атмосфера каральних операцій у незнайомому регіоні з ворожо-індиферентно налаштованим населенням, значне перевищення офіційних термінів служби викликали пригнічений моральний стан військовослужбовців (що фіксувалося і матеріалами перлюстрації їх листування), призводили до брутальності й порушення законності під час операцій, самогубств.

Як констатувалося у директиві МДБ УРСР № 57 від 31 травня 1947 р., особовим складом під час операцій «трупні вбитих нівечаться до такого стану, що виключається будь яка можливість проведення їх впізнання», знімається одяг і взуття вбитих, допускається «безцільне фотографування трупів вбитих в... позах, що не мають практичного значення при проведенні впізнання».

Прикордонні війська. На території ЗУЗ дислокувалися сили Українського та Закарпатського округів Прикордонних військ (ПВ) НКВС–МВС–МДБ–КДБ. До складу першого з управлінням у Львові станом на 15 жовтня 1945 р. входили 2-й, 88-2, 89-й, 90-й, 93-й, 98-й прикордонні загони (ПЗ, силою до полку кожний), 3-й та 104-й резервні ПО, резервний навчальний мотострілецький полк, 6-й авіаційний полк. На Закарпатті дислокувалися 14-й, 27-й, 31-й, 33-й, 87-й ПЗ, 172-й резервний ПЗ.

До оперативно-розшукових заходів залучалися 5-ті оперативні відділи штабів ПВ різного рівня. Самі війська брали активну участь в оперативно-бойових операціях, перехоплювали озброєні групи підпілля при переході держкордону, затримували емісарів закордонних центрів. Офіцери-прикордонники залучалися до легендованих під СБ ОУН спецгруп [30].

Упродовж грудня 1945 – 10 лютого 1946 р. військовослужбовцями Українського округу ПВ здійснено 1200 операцій, у ході яких вбито і затримано 1500 учасників руху опору, затримано 746 порушників кордону, половина з яких – члени підпілля ОУН. У 1947–1953 рр. ПВ в Україні знешкодили 688 учасників збройних формувань ОУН та 35 агентів іноземних розвідок [38, с. 225; 37, арк. 99].

Озброєні формування з місцевого населення. Найбільш масовою формою залучення місцевої людності до збройної боротьби з антирадянським рухом опору стали винищувальні батальйони (ВБ), а з 1 липня 1948 р. – групи охорони громадського порядку (ГОГП). Перші ВБ з осіб польської національності виникли на Прикарпатті навесні 1944 р. для самозахисту у протиборстві між УПА та польською меншиною. Пізніше вони поповнювалися колишніми червоними парти-

занами, демобілізованими з війська та рідними загиблих від рук підпілля. Вже у травні 1945 р., наприклад, у ВБ Тернопільської області українці становили 53% учасників, поляки – 27 % [20, арк. 70].

Організовувалися ВБ за рішеннями обкомів партії. Так, за постановою Львівського обкому від 30 жовтня 1944 р. при кожній сільській раді запроваджувалися ВБ по 10-25 учасників, яких звільняли від служби в армії. Відповідальність за творення підрозділів покладалася на секретарів райкомів та начальників райапаратів НКВС–НКДБ, начальниками ВБ призначали офіцерів НКВС, керівниками груп сприяння ВБ – дільничних міліціонерів.

Завдання ВБ – охорона порядку у населених пунктах, захист державних установ, активу, державного і колгоспного майна, комунікацій, участь в оперативно-військових операціях. 27 жовтня 1945 р. вишло рішення ЦК КП(б)У, де констатувалися недоліки в організації ВБ (у тому числі механічне використання армійського досвіду, незнання командним складом місцевих умов і української мови, слабка виховна робота, розклад частини особового складу підпіллям та погана дисципліна), передбачалися заходи з їх посилення та надання соціальних пільг бійцям [25, арк. 21–23].

За 1946 р. ВБ взяли участь у 29973 акціях, однак на них припало лише 1200 вбитих противників. Ефективність їх дій в оперативно-військових операціях була низька. Як правило, «яструбки» діяли активно при захисті власних селищ і майна (у 1949 р. вони відбили своїм силами 66%, а в 1950 р. – 97% нападів на колгоспи) [28, с. 22].

18 квітня 1946 р. Оргбюро ЦК КП(б)У змушене було ухвалити постанову «Про посилення політичної роботи, підвищення більшовицької пильності та бойової виучки у винищувальних батальйонах західних областей УРСР». На її виконання переглянули склад ВБ. Показово, що з 37,7 тис. бійців 12,7 тис. виключили, з них 740 – за співробітництво з ОУН. Водночас вживалися додаткові заходи з соціально-майнового заохочення.

У 1946 р. сталося 154 випадки роззброєння «яструбків» (втрачено 1370 одиниць зброї) [8, арк. 45]. Поширювалося пасивне ставлення бійців до своїх обов'язків, втеча з родинами до підпілля, вбивства офіцерів-кураторів. Директива МДБ УРСР від 14 травня 1947 р. спрямовувала на закріплення ВБ за конкретними групами підпільників, активніше залучення їх до операцій, посилення якісного підбору особового складу. З метою контррозвідувального захисту наказувалося мати не менш двох оперативних джерел на батальйон з метою попередження впливу підпілля і дезертирства [23, арк. 53].

Проте низький бойовий дух бійців самооборони перешкоджав її перетворенню у наступальну силу. З серпня 1948 до квітня 1949 р. оунівці роззброїли 62 ГОГП (372 одиниці зброї), зареєстровано 9 актів зради. В 1950–1953 рр. заарештували 238 «яструбків» (70 – за зв'язок з підпіллям, 127 – за грабунки) [22, арк. 143, 228]. У 1948 р. чисельність ГОГП перевищила 86 тис. багнетів (розформовані у 1954 р. «у зв'язку з остаточним розгромом банд оунівського підпілля»).

За даними КДБ УРСР, у 1944 – 1953 рр. безповоротні втрати радянських силових структур у протиборстві з ОУН та УПА становили: співробітників НКДБ–МДБ – 687 осіб; органів внутрішніх справ – 1864; військовослужбовців армії, ВВ та ПВ – 3199; формувань самооборони – 2590 [25].

Джерела та література:

1. Білас І. Г. Каральні військові підрозділи НКВС-МДБ у боротьбі з ОУН-УПА / І. Білас // Державність. – 1992. – № 4. – С. 47 – 54.
2. Білас І. Каральні підрозділи НКВД-МГБ // Військо України. – 1992. – № 2–3. – С. 64–65.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Білас. – К: «Либідь»; «Військо України», 1994. – Кн. 1. – 432 с.;
4. Білас І. Спеціальні провокативно-розвідувальні групи НКВД-МГБ / І. Білас // Військо України. – 1992. – № 2–3. – С. 66 – 69.
5. В/ч Є-6035. – Од. збер. 283.
6. В/ч Є-6035. – Од. збер. 302.
7. Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Монографія / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К.: Генеза. 2006. – 408 с.; Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945 – 1980-ті роки: Монографія / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К.: К.І.С., 2007. – 568 с.; Веденєєв Д. Український фронт в війнах спецслужб: Исторические очерки / Д. Веденєєв. – К.: К.И.С., 2008. – 432 с.; Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Прояви терору і тероризму у протистоянні радянської влади та ОУН і УПА в західноукраїнському регіоні післявоєнної доби / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 744 – 775; Веденєєв Д. В. Радянські оперативновійськові сили на Західній Україні. 1944 – поч. 1950-х рр. / Д. В. Веденєєв // Труди Академії: збірник наукових праць Національної академії оборони України. – 2001. – Вип. 31. – С. 361–366; Веденєєв Д. В. «Бункерна війна» в Західній Україні у 1940–1950-х роках / Д. В. Веденєєв // Сторінки воєнної історії України. – 2003. – Вип. 7. – Ч.ІІ. – С. 77–88; Веденєєв Д., Івко В.

Оперативно-войсковые группы силовых структур СССР в борьбе с УПА (организация, обмундирование, вооружение) / Д. Веденеев, В. Ивко // Односторій. – 2000. – № 5. – С. 18-24 та інші.

8. Галузевий державний архів СБ України (ГДА СБУ). – Ф. 2. – Оп. 70. – Спр. 7.
9. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 73. – Спр. 19.
10. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 86. – Спр. 3.
11. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 98. – Спр. 1. – Т. 1.
12. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 99. – Спр. 12. – Т. 1.
13. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 100. – Спр. 6.
14. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 101. – Спр. 22.
15. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 111. – Спр. 1. – Т. 2.
16. ГДА СБУ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 7.
17. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9079. – Т. 5.
18. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 55.
19. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 59.
20. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64.
21. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 82.
22. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 97.
23. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 98.
24. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 100.
25. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 103.
26. Див. наприклад: НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939 – 1956) / Сборник документов. – Составители: Н. И. Владимирцев, А. И. Кокурин. – М: Объединенная редакция МВД России, 2008. – 640 с.
27. Зарічний В. Лишитися чесним до кінця. Невідомі сторінки чекістської біографії / В. Зарічний // Робітничая газета. – 1989. – 1 вересня.
28. Західна Україна: перше десятиліття після війни. – К.: Ін-т історії України АН УРСР, 1988.
29. Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2001. – Т.3.
30. На зеленых ветрах. Сборник. – Ужгород: Карпаты, 1978. – С.176.
31. Спецслужбы Украины в роки війни і післявоєнний період. Збірник документів. – К.: Національна академія СБУ, 2002.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). – Ф.1. – Оп. 18. – Спр. 2842-а.
33. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 4967.
34. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 2091.
35. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 46. – Спр. 387.
36. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 80. – Спр. 14.
37. ЦДАГО. – Ф.1. – Спр. 2884.
38. Часовые советских границ: Краткий очерк истории пограничных войск СССР. – М.: Политиздат, 1983.
39. Шаповал Ю. «Дорогі українсько-німецькі націоналісти!» / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2000. – 16 грудня.

Тарас Ремарчук

ЗВІТНА ДОКУМЕНТАЦІЯ РАДЯНСЬКО-ПАРТІЙНИХ ОРГАНІВ ЛЬВІВЩИНИ ПРО БОРОТЬБУ З ОУН І УПА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

У статті проведено аналіз звітної документації радянсько-партійних та каральних органів Львівської області в руслі її інформативності щодо історії місцевих повстанських формувань та оунівської мережі.

Ключові слова: звіт, повідомлення, донесення, інформація, статистика, НКВС-МВС, НКДБ-МДБ, ОУН, УПА.

В статье проведен анализ отчетной документации советско-партийных и карательных органов Львовской области в смысле ее информативности по истории местных повстанческих формирований и оуновской сети.

Ключевые слова: отчёт, сообщение, донесение, информация, статистика, НКВД-МВД, НКГБ-МГБ, ОУН, УПА.

The article analyzes deliverables Soviet party and custody of the Lviv region in line with its informative about the history of the local rebel forces and OUN network.

Key words: report, information, dispatch, intelligence, statistic, OUN, UIA.

Значний об'єм звітно-статистичної роботи, виконаної місцевим радянсько-партійним апаратом, – це було однією з характерних рис комуністичного режиму. По даних, наведених у звітах голів сільрад, міських, районних і обласних комітетів КП(б)У, райвідділів та облуправлінь НКВС-МВС, НКДБ-МДБ, керівництво республіки визначало, чи справляються на місцях органи влади із поставленими завданнями, чи ні.

В тому руслі величезна кількість звітно-інформативних документів виконавчих і репресивного-каральних органів Львівської області є надзвичайно важливим джерелом повоєнного протистояння комуністичної системи з ОУН, УПА. Тут зустрічаються фрагменти і повні тексти документації українського визвольного руху, подаються

судження щодо боротьби з оунівським підпіллям і повстанською армією радянсько-партійного апарату. Все це дає змогу об'єктивніше, всесторонньо дослідити історію ОУН і УПА, перебіг протиборства цих формацій з тоталітарною системою.

Автор статті поставив за мету на основі фондів Державного архіву Львівської області дослідити варіативність та структуру звітної документації радянсько-партійного та репресивного апарату Львівської області щодо боротьби з українським визвольним рухом, проаналізувати дані, подані у звітах, через призму дослідження ОУН, УПА.

В ході звільнення території Львівської області від німецьких загарбників до центральних органів влади УРСР почали надходити донесення про чимраз частіші та запекліші бої Червоної армії з відділами УПА, боївками Української Народної Самооборони. Після закінчення Другої світової війни керівництво республіки поставило на одне з першочергових завдань ліквідацію націоналістичного руху в Західній Україні.

Для контролю над цим процесом центральні органи вимагали частих і якнайповніших звітів. Така документація включала: інформації, щоденні донесення, довідки, доповідні записки, інформаційні бюлетені, звіти, спецповідомлення, політдонесення, огляди по справам, стенограми нарад керівників райкомів, начальників райвідділів НКВС-МВС, НКДБ-МДБ, радянсько-партійного апарату з питань боротьби з українським визвольним рухом. Звіти мали різну структуру, форму подання інформації, проте в кожному з них містилися матеріали, що безпосередньо або опосередковано розкривали історію ОУН і УПА.

Ланцюжок подання інформації був наступним: сільські, селищні органи радянської влади звітували до райкомів КП(б)У, а також надавали інформацію для райвідділів НКВС, НКДБ; районні – до обкому партії, облуправлінь каральних органів, і вже керівники обласних організацій звітували перед республіканськими. Тут потрібно зауважити, що райвідділи НКВС, НКДБ, окрім інформації від голів і секретарів сільрад, отримували дані від розгалуженої мережі агентури, із трофейних підпільних та повстанських документів, що вдалося захопити в ході операцій, а також від арештованих підпільників, або місцевих жителів, викликаних до райвідділів для бесід. Тут отримані дані опрацьовувалися, узгоджувалися і подавалися вищестоящим органам у вигляді більш перевіреної інформації.

На завершальному етапі Другої світової війни і в перші повоєнні роки цифри, наведені у звітах райкомів, райвідділів НКВС, НКДБ, значно різнилися. Цьому сприяв ряд причин: радянська влада лише

закріплювалася на зайнятій території, тому інформація про ОУН, УПА тільки почала накопичуватися і опрацьовуватися; поганий обмін і узгодження даних на місцях; відсутність чіткої структури звітних документів, їх змісту та ін.

Підсилювало розбіжності в інформації й небажання органів НКВС та НКДБ обмінюватися даними. З цього приводу секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький зазначав: «Має місце конкуренція ворожа, коли приховують інформацію одні від одних НКВС і НКДБ. Потрібно узгоджувати дії там, де це необхідно» [4, арк. 255].

На обласній нараді секретарів райкомів, начальників райвідділів каральних органів з питань боротьби з українським визвольним рухом, що проходила 24 листопада 1945 р., начальник прикордонного відділу Рава-Руського району підмітив: «Кожен орган НКВС, НКДБ, прикордонні війська мають різні дані і ми до нашого сорому дуримо кожен своє керівництво» [9, арк. 32].

В свою чергу, глибока конспірація підпільних структур, мобільність повстанських відділів теж ускладнювала їх облік. Начальник обласного управління НКВС Львівщини Є. Грушко під час однієї з нарад 1945 р. підкреслив, що за останній період вони вбили більше «бандитів», ніж було на обліку, а залишилось стільки, скільки і було на обліку [8, арк. 10]. Начальник облуправління НКДБ О. Воронін в одному з виступів доповів: «Ми повідомили ЦК, що в нас 2600 бандитів в області, близько 1000 осіб з'явилось, а згідно матеріалів, якими володіємо, в області ми маємо 2200 бандитів. Бандити не зменшуються» [7, арк. 134]. Як бачимо, репресивні органи не могли встановити точної кількості повстанських відділів, чисельності підпільної мережі.

Тож приблизні, часто суперечливі дані відображалися у звітах для республіканського керівництва, на що останнє не могло не відреагувати. Перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов у листі до І. Грушецького від 20 березня 1945 р. зазначав наступне, коментуючи розбіжності в даних: «ЦК не має можливості правильно робити висновки про хід боротьби з бандитизмом по Вашій області» [10, арк. 11].

У відповідь на це партійний керівник Львівщини пояснив, що такі розходження спричинені низкою факторів: до обліку включені тільки «бандити», а в число тих, хто явився з повинною, вписано також нелегалів, дезертирів; багатьох затриманих і вбитих повстанців ідентифікувати не вдалось. Тому надалі І. Грушецький пропонував не виписувати з балансу області вбитих і захоплених бандерівців, доки їх особистості не будуть встановлені. Для цього останні мали проходити процедуру впізнання, а дані затриманих і тих, хто прийшов

з повинною, передавалися по районах для вияснення інформації про них [10, арк. 14].

На засіданні керівного радянсько-партійного активу і репресивних органів області щодо боротьби з українськими націоналістами від 23 липня 1945 р. О. Воронін задля узгодження даних на низових щаблях поставив за вимогу скласти списки на кожен повстанський відділ в розрізі села, району і вказати їх керівників. Ці списки повинні були затверджуватися т. зв. «районною трійкою» (секретар райкому, начальники райвідділень НКВС, НКДБ) і передаватися обкому, облуправлінням органів держбезпеки та внутрішніх справ [6, арк. 49].

Потрібно відзначити, що наприкінці війни і в перші повоєнні роки непоодинокими були випадки ворожого ставлення представників радянської влади до населення західних областей України. Не стала винятком і Львівщина. Більшість мешканців сіл та містечок сприймалися як «бандити» чи «бандпособники», навіть цілі населені пункти записувалися як «антирадянські, бандитські». Наприклад, секретар Городоцького РК КП(б)У разом з начальниками райвідділів НКВС, НКДБ в грудні 1945 р. подали для затвердження в обком списки на виселення жителів села Тучапи у східні області СРСР «як соціально небезпечних». Відповідно до списку, передбачалося виселити з району 108 «бандитських» родин [16, арк. 147]. Того ж року секретар Глинянського райкому просив обком дозволити виселити близько 100 родин з села Лагода, яке розглядалось районним керівництвом як сильна база для місцевого повстанського відділу; райком Бібрського району з метою розчищення села Градиславичі пропонував виселити з нього «хоча б 70 сімей» [22, арк. 12]. Колективна відповідальність нависла над селом Бунів Краковецького району. У 1946 р. до Львівського обкому було надіслано клопотання місцевих органів, в якому вказувалось: «В зв'язку з антирадянською діяльністю населення села і активною підтримкою українських націоналістів райком виходить з клопотанням про виселення села з меж прикордонного району» [16, арк. 160]. Щоправда, згодом це рішення було відмінено.

У радянській документації перших повоєнних років є непоодинокі згадки про втечі населення сіл в ліси та інші села, як тільки вони бачили групу радянсько-партійного активу, що наближалася до їхнього населеного пункту. Цих людей також зараховували до «ворогів, пособників оунівського підпілля» [21, арк. 124].

15 січня 1945 р. розіслано розпорядження начальника обласного УНКВС Є. Грушка, в якому, окрім іншого, зазначалося: «Всіх, хто ухиляється від реєстрації, розглядати як таких, що мають відношення

до банд і в зв'язку з цим притягати до відповідальності» [1, арк. 89].

Наведені вище факти, окрім того, що свідчать про широке застосування радянською владою, як в свій час нацистським режимом, принципу колективної відповідальності у боротьбі з ОУН та УПА, теж наводять на думку про значну підтримку ідей українського визвольного руху серед західноукраїнського населення.

Наприкінці Другої світової війни в інформативних документах, які висвітлювали боротьбу партизанських, армійських відділів, радянських органів влади з бандерівцями, останніх не поділяли на повстанців, підпільників, членів запілля, а всіх їх об'єднували під однією назвою/ярликом – «бандити». Наприклад, у таблиці «Про злочиння банд і боротьба з ними по Львівській області з 1-го по 23. 8. 1944 р. за неповними даними», підготовленій завідуючим оргінструкторським відділом обкому І. Богородченком, подано про знищення 871 «бандитів», захоплення в полон 945 «бандитів» [2, арк. 53].

З часом комуністичний режим усвідомив, що віднесення всіх людей до антирадянського елементу, навпаки, згуртує їх з українським визвольним рухом. Тому як в пропаганді, так і у звітній документації почали розмежовувати радянсько-партійний актив, інше населення та «бандитів і їх пособників». І що важливо: у звітах почали відображати окремими пунктами «бандитів», тобто учасників УПА, членів ОУН та представників повстанського запілля, а також в спеціальних колонках подавали дані на дезертирів Червоної армії і тих, хто ухилявся від призову до армійських відділів. Такий підхід дозволив репресивним органам зробити більш реалістичні підрахунки щодо кількості учасників українського визвольного руху, його прихильників серед місцевого населення, водночас відокремити решту схоплених нелегалів, що не були пов'язані з повстанським рухом.

Наприклад, у щоденних оперативних звітах Львівського обкому «Про хід боротьби з бандами українських націоналістів», підготовлених у вигляді таблиць і переданих до ЦК КП(б)У, дані вписувалися в наступні колонки: «захоплено в полон бандитів і бандпособників», «з'явилося з повинною бандитів», «вбито бандитів і пособників», «з'явилося з повинною ухиляючихся від призову» [14, арк. 139]. Якщо порівняти кількість нейтралізованих повстанців, підпільників, з однієї сторони, і кількість дезертирів, або тих, хто ухилявся від призову, з іншої, то чисельність останніх не була такою вже й малою. У звіті за 22 січня 1946 р. подано інформацію, що за цей день ліквідовано 45 «бандитів і бандпособників», а також прийшло до радянських органів 12 осіб, які ухилялися від призову до Червоної армії [14, арк. 22].

Важливо, що радянські органи часто у звітній документації відокремлювали «бандгрупи» (тобто повстанські відділи) і антирадянські організації (в основному сюди зараховували клітини ОУН). Відповідно, розмежовувалися кількісні показники ОУН, УПА; окремо подавалися дані щодо «бандпособників» (членів запілля українського визвольного руху). У довідці начальника райвідділу МДБ Велико-Мостівського району від 14 лютого 1951 р. «Про наявність компрометуючих матеріалів на керівний склад сільрад і колгоспів» навпроти прізвищ, поданих у документі, зазначалось, чи ця особа була учасником повстанських відділів, членом оунівського підпілля, або допомагала антирадянському рухову [23, арк. 18].

1 серпня 1952 р. секретар Львівського обкому З. Сердюк в інформації секретарю ЦК КП(б)У Л. Мельникову зазначав: «З 1 травня по 31 липня 1952 р. по області вбито 38 і захоплено 7 бандитів..., виявлено і ліквідовано легальних оунівських організацій і груп 3, по яких арештовано 35 чоловік» [24, арк. 12].

Після реорганізації повстанських загонів і ОУН в одне збройне підпілля органи МВС, МДБ не відмінили поділу, існуючого до того у звітах, лише тепер до «бандгруп» зараховували діючі боївки та поодинокі відділи УПА, які не розформувалися і певний час ще оперували у Львівській області. Поряд з цим, видавалися інформативні документи, у яких всі показники були об'єднані назвою «бандгрупи / в них бандитів». Це підтримував і М. Хрущов, який в 1947 р. зауважив, що «На цьому етапі немає ніяких підстав розділяти на підпілля ОУН і банди УПА» [11, арк. 95].

Утруднювало створення точного обліку учасників підпілля також і те, що непоодинокими були випадки здійснення різного роду злочинів під виглядом українських повстанців. Зауважимо, що тут не йде мова про псевдобоївки (агентурно-бойові групи), створені МВС, МДБ. Прокурор Львівської області Корнетов під час однієї з районних нарад від 6 серпня 1946 р. відверто розповів присутнім: «Ми часто спостерігаємо маскування кримінального елементу під бандерівців. Таких випадків ми знаємо вже сотні. Можна навести приклади, коли демобілізовані, проїжджаючи через Львів, імітують бандерівські прояви – в Радохівському районі та в інших районах здійснюють грабунки, вбивства, гвалтування і т.п.» [12, арк. 30].

З метою корегування матеріалів щодо наявності повстанських відділів, антирадянських організацій по районах області органи НКВС, НКДБ робили періодичні звірки оперативних обліків. Відповідно до роздобутих агентурних даних та з інших джерел інформації, окремі

боївки переводилися на облік в сусідні райони, області, знімалися з обліку як зліквідовані, або нейтралізовані через деморалізацію і виведені з повинною; доповнювалися списки раніше невідомими підпільниками. Наприклад, в одному з таких узгоджень даних за 1945 р. зазначалося: «Враховуючи, що банда знаходиться у рейдовому русі і рідко буває в районі, просимо перерахованих бандитів з цієї банди з діючого обліку бандитів-одинаків зняти та зарахувати до розшукуваних» [16, арк. 119]. В матеріалах про результати іншої звірки у 1946 р. міститься прохання в зв'язку з ліквідацією частини боївки зняти її з обліку, а інших її членів перевести до одинаків [15, арк. 93].

Отож, від перших зіткнень партійних і репресивних органів Львівщини з ОУН, УПА і до часу повної ліквідації централізованого націоналістичного руху на цих теренах у радянських органах накопичилася величезний масив матеріалів, цінних за своїм змістом, які розкривали процес створення, чисельність, територію оперування українського визвольного руху та відношення місцевого цивільного населення до його ідей.

Цікаво, що чимало документів, не дивлячись на своє протинаціоналістичне спрямування, підтверджують добру боєздатність УПА, ідейність членів оунівської підпільної мережі, підтримку переважної більшості мешканців регіону визвольних змагань.

В окремих документах вказувалося на певні особливості протистояння комуністичного режиму з ОУН та УПА у Львівській області. Так, 20 лютого 1945 р., під час обласної наради радянсько-партійних і репресивних органів, І. Грушецький зауважив: «Ми стоїмо на гіршому місці, ніж Волинська, Ровенська, Чернівецька області. З тих даних, які дають райони, ми маємо активних учасників банд до 3 500 бандитів» [4, арк. 46]. В лютому 1946 р. на черговій нараді керівників районів за участю заступника секретаря ЦК КП(б)У по західним областям УРСР О. Стоянцева була озвучена інформація, що відповідно до показників боротьби проти визвольного руху Львівщина посідає останнє місце з-поміж інших західноукраїнських областей, наприклад за кількістю «бандпроявлень». Також промовець вказав небажання населення вступати до складу винищувальних батальйонів, внаслідок чого лише в 40% сіл регіону були сформовані загони «стрибків» проти рівня у 60% в інших областях Західної України [11, арк. 82].

У значній частині звітної документації подано дані про численні бої ВВ НКВС, працівників райвідділів НКДБ, частин ЧА з ОУН та УПА, в тому числі із залученням великої кількості бійців з обох боків. Наприклад, з 18 по 24 серпня 1944 р. в лісних масивах чотирьох районів Львівщини проводилася загальновійськова протиповстанська опера-

ція, в якій брало участь 13 тисяч військовослужбовців ЧА. Наслідком її було знищення 929 повстанців, захоплення в полон 240 ув'язнених і тих, хто переховувався від мобілізацій до радянського війська [17, арк. 92].

Відповідно до іншого повідомлення, з жовтня 1944 р. по березень 1945 р. 43 стрілецька дивізія ЧА провела більше 152 операцій, в яких взяло участь приблизно 30 тисяч бійців та офіцерів. В результаті було вбито понад 1000 повстанців, захоплено близько 5000 підпільників, симпатиків, нелегалів та дезертирів. Серед трофеїв були 2 гармати, 110 кулеметів, більше 110 автоматів, понад 500 гвинтівок, 50 пістолетів, протитанкові гармати, міномети, радіоприймачі та багато іншої зброї. З сторони дивізії загинуло кілька сотень бійців [10, арк. 102].

Як видно із документів, сильний опір з боку ОУН і УПА був неочікуваним для представників комуністичного режиму в перші роки боротьби з українським визвольним рухом. В повідомленні Львівського обласного військового комісара полковника Кольцова Військовій раді Львівського військового округу від 29 вересня 1944 р. вказувалось: «В Бібрському районі 26 серпня 1944 р. рота військ НКВС вела бій з бандою в кількості 300-500 чоловік. По закінченню боєприпасів змушена була відступити» [3, арк. 13]. На обласній нараді 18 січня 1946 р. генерал-майор Ф. Прохоров у виступі про діяльність гарнізонів 24-ої дивізії ЧА в селах області доповів наступне: «Позавчора дивізією у 8 районах знищений 391 бандит. Це цілий стрілецький батальйон!» [11, арк. 57]. Керівництво Підкамінського району в повідомленні до І. Грушецького (1947 р.) наголошувало на великих втратах серед особового складу 62-ої стрілецької дивізії ВВ МДБ під час боротьби з повстанськими відділами [19, арк. 191].

У довідці завідувача оргінструкторським відділом Львівського обкому І. Богородченка про боротьбу з «українсько-німецькими націоналістами» за серпень 1944 – 5 травня 1946 рр. подано наступні дані: «Захоплено бандитів, оунівців, пособників і нелегалів: в 1944 р. 14 810 осіб, 1945 р. – 28 476 осіб, 1946 р. – 4 403 осіб; вбито бандитів: 1944 р. – 16 532 осіб, 1945 р. – 8 132 осіб, 1946 р. 1 290 осіб; з'явилося бандитів і нелегалів: 1944 р. – 2 853 осіб, 1945 р. – 20 612 осіб, 1946 р. – 423 осіб» [17, арк. 88]. Разом за цей період було нейтралізовано 97 622 повстанців, підпільників, членів запілля, нелегалів; втрати радянської сторони складали 5088 бійців [17, арк. 93]. Навіть якщо врахувати, що серед цих людей була чимала кількість місцевих мешканців, яким «приписали» участь в УПА, все ж цифра залишається великою.

Важливо, що у звітах подано як «успіхи» партійних і репресивних органів у боротьбі з українським визвольним рухом, так і «невдачі».

Особливо багато недоліків подавалося в документах перших років протистояння, коли ОУН і УПА нараховувала десятки тисяч членів і симпатиків, а радянські органи тільки відновлювали свою владу після вигнання німецької окупаційної влади. У звіті Сокальського райкому до вищих органів (1944 р.) констатувалося: «Всі спроби районної партійної і радянської влади, органів НКВС Сокальського району при наявності їх озброєних сил ліквідувати націоналістичні банди і підпілля в селах позитивних результатів не дали. Вплив в зазначених селах на населення знаходиться в руках українсько-німецьких націоналістів» [2, арк. 13]. В 1945 р. секретар Поморянського райкому в інформації до обкому зазначав наступне: «В нас є ряд сіл, що розташовані в лісах, є 86 хуторів, які теж розкидані в лісах, і в них ще господарюють бандерівці» [7, арк. 33]. У звіті керівництва Глинянського району від 16 серпня 1944 р. вказувалося на «максимально напружене становище. Бандерівці проявляють виключну активність по всіх селах району. Всі сільради району паралізовані бандерівцями» [3, арк. 199].

Наявність чисельних повстанських відділів, широкої оунівської мережі, активна підтримка населенням цих формувань поширювала страх серед частини партійних працівників, а добре проведена агітаційна робота посилювала нехіть окремих червоноармійців воювати з повстанцями. Наведемо кілька документальних підтверджень цього: в донесенні секретаря Лопатинського райкому за 23 грудня 1944 р. зазначалося про велику насиченість сотнями УПА території поблизу райцентру, що: «створило настрій деякої боязливості і страху як в сільському, так і в районному радянсько-партійному активі» [3, арк. 48-49]. Секретар Пониковецького району у політінформації «Про контрреволюційну діяльність українсько-німецьких націоналістів за листопад по району», окрім іншого, зауважує про відмову кавалерійського ескадрону у кількості 100 осіб проводити ліквідацію повстанського відділу [3, арк. 39]. 24 грудня 1944 р. в с. Скнилів, що тоді розташовувалось за 6 кілометрів від Львова, повстанський загін напав на радянсько-партійний актив села. У звіті секретаря Львівського райкому Лугового зазначено: «Все це відбувалося на очах військових і ніхто з них не надав допомоги» [3, арк. 56].

Цікаво, що і через рік після закінчення війни в радянських звітах продовжували визнавати неспроможність місцевого керівництва повністю опанувати свій регіон. Так, І. Грушецький у виступі на нараді радянсько-партійного активу та органів МВС і МДБ області, що проходила 6 серпня 1946 р., зауважив: «Вцілому у багатьох селах нікого немає, їх (партійних, радянських працівників – Р. Т.) ніколи там не

побачиш, вони сидять там, де гарнізони. А йти в село бояться» [12, арк. 53]. Під час обласної наради 16 квітня 1947 р. секретар обкому визнав: «Становище в області складніше, ніж було до війни. Неможна без зброї посилати наших людей в ряд сіл. В ряді сіл ми не маємо твердої радянської влади» [18, арк. 71].

Ще одне підтвердження слабкості комуністичного режиму знаходимо в інформації начальника Жовківського райвідділу МДБ до керівництва області під грифом «цілком таємно», датованого квітнем 1947 р. В цьому документі зазначається: «Район сильно поражений ОУНівським підпіллям і банд-групами УПА... В районі тривалий час господарсько-політична компанія виконується з допомогою військ і адміністрування і порушення революційної законності, що було використано ОУНівським підпіллям і бандами УПА... З боку органів МДБ, МВС давались інформації про наявність ОУНівського підпілля і банд УПА, що не відповідали дійсності» [19, арк. 118].

Радянська влада добре розуміла, що для того, аби побороти ворога, потрібно досконало вивчити його сильні та слабкі сторони. В звітній документації ця стратегія простежується в тому розумінні, що коли на початковому етапі боротьби з визвольним рухом репресивні і партійні органи були радше за статистів активності підпілля, антирадянських акцій повстанських відділів, то вже скоро у цих матеріалах почали відображати певний аналіз, дослідження історії, структури, методів діяльності ОУН, УПА, їх соціальної бази, ідеології і т.п. Наприклад, у стенограмі наради керівників області з питань боротьби з визвольним рухом від 18 лютого 1946 р. міститься інформація про проведену перевірку 3500 справ членів ОУН, в результаті якої було виявлено 1629 справ молодих за віком оунівців. Це дало підстави радянській стороні стверджувати, що серед членів ОУН знаходилося до 80% молоді [11, арк. 86]. На нашу думку, твердження про значний відсоток серед підпільної організації молоді відповідає дійсності, адже багато юнаків, ухиляючись від мобілізації до Червоної армії, перейшли на нелегальне становище і влились до визвольної боротьби; чимало були залучені в Юнацтво ОУН.

Серед звітної документації зустрічаються повідомлення, в яких при наведенні кількості нейтралізованих повстанців, членів запілля, останні розділялися за гендерним показником. Наприклад, в огляді судової практики військового трибуналу прикордонних військ МВС Львівського округу по справам «на зрадників Батьківщини, їх пособників та іншим видам контрреволюційних злочинів» за четвертий квартал 1947 р. подано дані, згідно з якими із загального числа за-

суджених за антирадянські злочини 65,4% осіб ув'язнено «за збройну діяльність в складі банд «УПА» «ОУН» проти радянської влади» (ст. 54-1 «а», 54-11 КК), з них 46,2% складали жінки; 18,3% осіб із загального числа була засуджено «за пособництво бандам «ОУН»-«УПА» (ст. 20-54-1 «а» КК), з них 39% жінок; «за недонесення» (ст. 54-12 КК) ув'язнено 3,4% (12,3% – жінки) [20, арк. 128-129]. Далі у документі виділялася значний відсоток жінок серед засуджених по наведених вище статтях за цей і попередні квартали – 25,2%, які в основному виконували функції запільної бази антирадянського руху. Щоправда, автори документу відзначають: «В своїй більшості засуджені з числа жінок надавали бандам сприяння в силу погроз, насилля і репресій, шляхом обману і шантажу в різних формах» [24, арк. 130]. На нашу думку, завдяки твердженню про змушення силою до співпраці з ОУН, УПА окремі арештовані намагалися пом'якшити вирок суду, хоча повністю не виключаємо можливість застосування підпільниками примусу до жінок з метою схилення їх до співпраці.

Загалом, узагальнені дані допомогли усвідомити партійним і репресивним органам значний вплив і насиченість підпільної мережі жінками. Як наслідок, радянська влада посилила агітацію серед жіночої частини населення Львівщини, почала активніше вербувати агентуру з цього середовища.

Знаходимо у звітах чимало інформації про героїзм підпільників, коли вони відбивалися до останнього набою і добивали себе, не бажаючи здаватися в руки ворога тощо. Наприклад, секретар Городоцького райкому в звіті від 1946 р. зауважує: «Коли ми захопили двох бандитів, то від огню загорілась хата, а вони сидять на дозу і співають пісні і тільки, коли кинули гранати, то їх змогли взяти» [13, арк. 14].

З звітної документації районного та обласного керівництва ми отримуємо інформацію про підтримку населенням українського визвольного руху. Так, в серпні 1944 р. секретар Немирівського райкому в звіті до обкому визнавав: «В усіх селах району чоловіче населення призовного віку майже поголовно перейшло на нелегальне положення, частина його озброїлась і пішла до лісу... Шість облав не дали жодних результатів» [19, арк. 125]. 25 липня 1950 р. І. Грушецький під час наради керівництва Львівщини щодо охорони громадського порядку і «боротьбі з залишками банд українських буржуазних націоналістів» визнав: «Хоча ми маємо випадки, які свідчать про виявлення активності населення по справі боротьби з бандами, але це поки що одиничні випадки,... але масового порядку, широкого розмаху цих фактів, на жаль, ми навести не можемо» [22, арк. 138].

Секретар обкому робив цілком слушні висновки про неможливість існування боївок без підтримки підпільної мережі села, що свідчило про прихильність колгоспників до ідей антирадянського руху.

Таємно підтримувала визвольних рух і частина місцевого радянсько-партійного апарату. В одному із звітів за серпень 1946 р. повідомляється: «Органами МДБ і МВС в ряді районів виявлено багато випадків, коли головами і секретарями окремих сільських рад працювали агенти ОУН-УПА» [12, арк. 22].

З документів дізнаємось про підтримку боротьби ОУН та УПА не лише в сільській місцевості, але й жителями райцентрів і м. Львова. Начальник УМДБ області О. Воронін в довідці від 24 липня 1947 р. «Про засміченість ВУЗів м. Львова націоналістичним елементом» інформував І. Грушецького: згідно неповних даних міністерства держбезпеки на 1 липня 1947 р., в університетах Львова (Львівському державному університеті ім. І. Франка, Політехнічному, Медичному, Ветеринарному та Сільськогосподарському) на обліку було 214 осіб, які «націоналістично себе проявляли» і підозрювалися в приналежності до ОУН, з них професорсько-викладацького складу – 78 осіб [19, арк. 124].

З 1 січня по 20 листопада 1949 р. в обласному центрі арештовано репресивними органами оунівців та симпатиків 328 осіб, ліквідовано 21 підпільну організацію і групу з кількістю членства 104 осіб [21, арк. 78].

У березні 1951 р. до керівництва області надіслано список колишніх студентів, відрахованих з числа студентів Львівського державного університету ім. І. Франка з грудня 1949 по 26 березня 1951 р. за підписами ректора навчального закладу Г. Савіна та начальника спецвідділу університету М. Біана. Згідно з цим документом, за вказаний період з числа студентів було відраховано 12 осіб «за антирадянські вислови, за приховання факту перебування їх родичів в націоналістичних бандах» [23, арк. 37]. В списках відрахованих студентів і викладачів Львівського сільськогосподарського інституту за 1951 р. є прізвища 14 студентів і 4 викладачі закладу, які були пов'язані з підпіллям, поширювали листівки ОУН і т.п. [23, арк. 43].

Підсумовуючи вищенаведене, зауважимо, що в звітній документації радянсько-партійних органів Львівщини про боротьбу з українським визвольним рухом міститься чимало цінної інформації, яка розкриває різнопланові сторінки діяльності ОУН і УПА в цьому регіоні, змальовує ставлення місцевого населення до визвольного руху і радянської влади; тут поміщено величезну кількість прізвищ і псевд,

біографій та даних про долю учасників повстанських відділів, підпільної мережі, інформації про діяльність підрозділів УПА, боївки, їх акції і т.п. Загалом, все це в співставленні з документами визвольного руху дозволить ґрунтовніше дослідити повоєнне протистояння комуністичного режиму з українським визвольним рухом.

Джерела та література:

1. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. 3 (Львівський обласний комітет Комуністичної партії України). – Оп. 1. – Спр. 61.
2. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 65.
3. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 66.
4. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 188.
5. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 194.
6. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 198.
7. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 200.
8. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 201.
9. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 202.
10. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 213.
11. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 406.
12. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 407.
13. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 409.
14. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 425.
15. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 434.
16. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 435.
17. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 436.
18. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 90.
19. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 126.
20. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 479.
21. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 3. – Спр. 113.
22. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 3. – Спр. 441.
23. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 172.
24. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 479.

Валентин Мазурок

ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ І РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ У 1949 – 1950-Х РОКАХ

У статті на основі архівних даних, документів, спогадів краян проаналізовано протистояння українського націоналістичного підпілля і радянської влади на Волині у 1949 – 1950-х рр.

Ключові слова: радянізація, силові структури, протистояння, боротьба, повстанці, бойівка.

В статье на основе архивных данных, документов, воспоминаний местных жителей проанализировано противостояние украинского националистического подполья и советской власти на Волине в 1949 – 1950-х гг.

Ключевые слова: советизация, силовые структуры, противостояние, борьба, повстанцы, боевая групп.

On the of the archive data, historical documents, personal memories of the countrymen the article presents the analysis of the processes of confrontation between Ukrainian nationalist underground and the Soviet Power in Volyn' during the period of 1949 – 1950.

Key words: Soviet Power, enforcement structures, resistance, struggle, insurgent, boyivka.

Підвищений інтерес мешканців регіону до історії боротьби українського народу за національне визволення і побудову суверенної соборної Української держави вимагає аргументованого, підтвердженого документами та спогадами учасників національно-визвольних змагань, висвітлення різних аспектів діяльності Організації українських націоналістів. Порушена автором тема виходить за рамки суто наукового підходу, оскільки потребує не тільки аналізу наявної в Україні нормативно-правової бази, яка б дозволила врегулювати це дратівливе питання, але й визначення конкретних шляхів його врегулювання на державному рівні.

Актуальність розв'язання даної проблеми зумовлена й конкретною сучасною суспільно-політичною ситуацією в Україні, а також необхідності вибудувати добросусідські відносини з країнами, «де істо-

рична пам'ять про боротьбу українських націоналістів трактується не з позитивної сторони».

Сучасна українська історіографія діяльності ОУН і УПА нараховує декілька тисяч спеціальних праць вітчизняних дослідників, серед яких такі відомі автори як І. Ільюшин, Г. Касьянов, А. Кентій, Ю. Киричук, С. Кульчицький, О. Лисенко, О. Марущенко, І. Патриляк, С. Стародубець, В. Сергійчук, В. Трофимович, Ю. Шаповал та ін. Згадані науковці в більшості висловлюють власну позитивну точку зору на проблему визнання учасників ОУН та УПА воюючою стороною. Водночас й сьогодні є відверті противники політичної реабілітації діяльності українських націоналістів: Ю. Борщ, І. Хмель, О. Шиловцева та ін. Нерозв'язаність даної проблеми деструктивно позначається на державотворчому процесі, консолідації нації і потребує невідкладного правового та політичного врегулювання з боку сучасної української державної влади.

Безкомпромісна боротьба ОУН і УПА впродовж 1944 – 1948 рр. на Волині проти сталінського тоталітарного режиму знекровила сили учасників національно-визвольного руху, завдала їм значних втрат. Однак моральні настрої в більшості підпільників залишалися ще досить стійкими, і вони продовжували чинити опір.

На початку 1949 р. радянські силові структури на Волині, виконуючи накази Москви щодо ліквідації залишків збройного підпілля ОУН і УПА, продовжували цілеспрямований наступ на позиції визвольного руху. 3 січня 1949 р. на хуторі Сидорівка Олександрійського району Рівненської області вбито А. Пасічника («Зеленого»), 1918 р. н., уродженця хутора Вичкиль, що виконував обов'язки районного політреферента, активно проводив диверсійні та терористичні акти. У районі заарештовано шість учасників націоналістичного підпілля. На 1 лютого 1949р. в терені діяла одна боївка районного проводу ОУН «Сагайдачного», уродженця с. Козлин, яка нараховувала 10 – 12 бійців (вихідців з Олександрійського району) [4, арк. 16]. На 1 лютого 1949 р. в Кременецькому районі Тернопільської області ліквідовано 8 повстанців, арештовано 31 учасника ОУН і УПА. Незважаючи на втрати, тут продовжували оперувати три повстанські боївки: «Орла» – у районі сіл Кімната, Зелене, Савчиці Кременецького району та Будки, Комарівка, Валігури Почаївського району, підрайонна боївка «Якоря» чинила опір «радянзації» в районі сіл Бережці, Млинівці, Сапанів, Підлісці, Жолоби, Шпиколоси Кременецького району. На кордоні Кременецького району Тернопільської і Червоноармійського району Рівненської областей бойові акції здійснював повстанський

відділ «Петра». У січні 1949 р. були закріплені відповідальні працівники РВ МДБ по їх знешкодженню, але жодного бойовика не вдалося ліквідувати із вищезгаданих підрозділів [9, арк. 84]. Однак на Рівненщині успіхи чекістів були вагомішими. 8 лютого 1949 р. у с. Пітушків Острозького району, незважаючи на суворі методи дотримання конспірації, був оточений оперативною групою МДБ провідник ОУН на ПЗУЗ М. Козак («Смок», «Вівчар», «Чупринка», «Богун», «Петро»), який координував роботу двох проводів: «Москва» та «Одеса». Не бажаючи потрапити живим до рук чекістів, він застрелився. 18 лютого 1949р. у цьому ж селі працівникам МДБ вдалося захопити друкарню крайового проводу, а також 90 тисяч сторінок націоналістичної літератури та листівок, 6,5 тисяч примірників брошури «За самостійну Українську соборну державу» [1, с. 9].

Націоналістичне підпілля в регіоні продовжувало діяти. У першій половині 1949 р. в м. Кременець відбулося два напади на працівників РВ МДБ, а також нелегально розповсюджувалася націоналістична література в навчальних закладах. Районний комітет КП(б)У поставив завдання органам МДБ і МВС: поліпшити якісний підбір агентури з метою знешкодження українського націоналістичного підпілля [9, арк. 85]. У боротьбі з націоналістами органи МВС і МДБ широко використовували сумнозвісні ще з перших повоєнних років так звані спецгрупи, або агентурно-бойові групи. За їх допомогою впродовж січня – березня 1949р. ліквідовано 27 бойових груп і підпільних організацій ОУН, вбито, захоплено в полон та заарештовано 460 учасників визвольного руху, їх симпатиків, вилучено 160 одиниць зброї [1, с. 86-87].

Як і в попередні роки, у 1949 р. велика увага радянського партійного керівництва у подоланні спротиву українських націоналістів на Волині зосереджувалася на здійсненні колективізації і встановлення таким чином повного контролю над українським селом, звідки черпав свої сили визвольний рух. Сталінський тоталітарний режим був рішуче налаштований ліквідувати соціально-економічну базу визвольного руху, основу якого становило селянство. Радянське керівництво наголошувало на необхідності проведення нещадної боротьби з тими, хто підтримує повстанців і підпільників, гальмує процес створення і зміцнення колгоспів. Спротив колективізації породжував численні випадки брутального ставлення до людей із сторони представників влади. Ось лише кілька фактів. У травні 1949 р. керівник партійного активу Кременецького району Тернопільської області побив громадянина М. Бикова, погрожував йому розстрілом і примусив копати яму за небажання селянина вступати в колгосп. У селян с. Жолоби він вимагав

горілку, курей. У с. Чугалях уповноважений РК КП(б)У Констянтинів під час збирання внутрішньої позики у травні 1949 р. привозив селян у приміщення птахопрому м. Кременця і закривав у «червоному кутку» за небажання підписати встановлену ним суму позики. В селах Залісці, Двірець та інших уповноважені РК КП(б)У Кобилянський, Сахаренко, Топчинін, Сердюк грубо поводитися з місцевим населенням. У с. Підлісці уповноважений РК КП(б)У Сердюк побив селянина Тернового за спротив колективізації [9, арк. 89-90]. Для проведення колективізації в с. Тучевич Острожецького району Рівненської області приїхали секретар райкому, начальник райвідділу МДБ, прокурор району і редактор місцевої газети. Вони грубо, брутально, залякували селян, погрожували репресіями. Агітатори перебували в селі протягом трьох днів і за цей час змусили 138 господарів вступити до колгоспу [2, арк. 70]. Моральні і культурно-освітні якості працівників районного активу і силових структур були вкрай низькими. 13 жовтня 1949р. секретар райкому Кременецького району Тернопільської області Винниченко біла по обличчю 73-х річного чоловіка, вирвала у нього з голови жмут волосся за небажання вступати в колгосп [8, арк. 51].

Для подальшої боротьби із націоналістичним підпіллям та охороні колгоспів створюються групи охорони громадського порядку (ОГП). Так, на 1 серпня 1949р. у селах Рівненській області створено 909 озброєних груп ОГП загальною чисельністю 11 312 осіб, в яких нараховувалось 7341 одиниці зброї. Для наведення «соціалістичного» порядку на селі вони отримували підтримку з боку силових структур, первинних партійних організацій, яких в області нараховувалося 100, та 47 кандидатських груп, де було задіяно 746 комуністів. Крім того, в селах і колгоспах працювало 52 комуністів-одинаків. Діючи усіма доступними методами в області, за період від 1 червня 1948 р. по 1 серпня 1949 р., створено 538 колгоспів, що значно підірвало матеріальну базу націоналістичного руху. Особливо значних успіхів було досягнуто у колективізації селянських дворів у Корецькому районі – 99,3%, Рокитнівському – 97%, Сарненському – 95%, Вербському – 87%. Демидівському – 76%, Володимирецькому – 73,3% [1, с. 187-188].

Цими заходами радянської влади на осінь 1949р. повстанський рух на Волині був послаблений, але продовжував чинити опір. Через півроку, в листопаді 1949 р., у тому ж Кременецькому районі діяли чотири повстанські боївки, в яких перебувало 15 осіб («Орла», «Яко-ра», «Петра», «Чайки») та три повстанці-одинаки. За невиконання завдання по їх знищенню ряд працівників РВ МДБ отримали адмі-

ністративні стягнення: Комаров, К.Кравченко, В. Кравченко – по 20 діб арешту, Корнілов – 35. У 1949 р. в Почаївському районі чекісти ліквідували кущову повстанську боївку, яка діяла на півночі району, а також легалізовані озброєні боївки [5, арк. 102].

Про масштаби репресій на Волині у 1949 р. проти підпільників і місцевого населення можна дістати уявлення з «кримінальних» справ на 539 осіб [10, арк. 81]. У Рівненській області «за зв'язок з ОУН – УПА» та «націоналістичну діяльність» з лав ВЛКСМ виключено 147 осіб. У Тучинському районі ліквідовано підпільні організації, які діяли в школі та Рівненському педінституті [3, арк. 110].

Виявлення і знешкодження підпільників продовжувалось і в наступному році. У січні 1950р. на Кременеччині ліквідовано шість повстанських боївок [10, арк. 19]. Працівники МДБ вбили в районі сім повстанців, арештували 30 підпільників та їх симпатиків [10, арк. 21]. У свою чергу підпільники в Кременецькому районі здійснили терористичний акт, вбивши працівника райвідділу МДБ Абрамова, і кинули гранату в кімнату, у якій знаходився секретар райкому партії; готували терористичний акт, що мав відбутися під час параду в м. Кременці у день святкування річниці Великої жовтневої соціалістичної революції. До підпільної групи належав зубний лікар, який систематично спілкувався з населенням і навіть був присутній на багатьох партійних конференціях. Підпільники проводили агітаційну націоналістичну пропаганду серед населення району і м. Кременця, розклеювали листівки антирадянського спрямування. Випускник Кременецького педучилища, який був направлений на роботу вчителем в с. Кімната, налагодив зв'язок з українським підпіллям. ОУН поставила йому завдання: вивчити настрої викладачів педучилища, в першу чергу директора Чернорай, з метою привернення на свій бік. У Кременецькому педінституті діяли дві групи підпільників, здебільшого члени ВЛКСМ, завданням яких було у випадку війни підняти народні маси проти радянської влади. Внаслідок вжитих контрзаходів оунівці були знешкоджені [10, арк. 19-21].

У другій половині 1950 р. у Шумському районі Тернопільської області діяли повстанські боївки «Запорожця», «Яструба», які на протязі півтора року не мали жодних втрат. Повстанці і підпільники за три місяці 1950 р. в районі вбили двох дільничних міліціонерів у селах Тилявка і Людвище. У с. Башківці вбито трьох жителів села, секретаря сільради, спалено скирту необмолоченого збіжжя, колгоспний хлів, а в с. Підгірськ – голову колгоспу ім. Тимошенка [7, арк. 33]. У с. Антонівцях 6 травня 1950 р. повстанцями ліквідований уповноважений районної ради депутатів трудящих і РК КП(б)У з реалізації 5-ої

державної позики Михальчук. Терористичний акт здійснила боївка «Смереки». Цими ж оунівцями в лютому 1950 р. забрано в колгоспі с. Антонівці корову і кабана [7, арк. 60]. Влітку 1950 р. підпільники спалили колгоспи в селах Сураж і Голибіси [6, арк. 45].

Протягом 1950 р. в Почаївському районі Тернопільської області чекісти ліквідували підпільну мережу ОУН, члени якої проживали в селах і працювали в колгоспах. Вищезгадані групи в більшості склалися з членів репресованих радянською владою сімей або їх родичів. Учасники підпілля мали зброю, розповсюджували націоналістичні листівки, готували терористичні акти [5, арк. 103].

Згідно довідки управління МДБ Волинської області ЦК КП(б)У «Про діяльність підпілля ОУН на території прикордонних районів області» станом на 25 вересня 1950 р. зазначається, що в південно-східній частині Іваничівського району оперувала боївка районного провідника ОУН «Омелька», він же «Гонта» в кількості трьох осіб. У деяких селах перебували не викриті, а відповідно і незаарештовані зв'язкові, розвідники, симпатки колишнього надрайонного провідника ОУН «Олександра». За вісім місяців працівниками РВ МДБ вбито одного бойовика, арештовано 18 підпільників, ліквідовано антирадянську організацію в с. Завидів у кількості шести осіб. У Володимир-Волинському районі повстанських боїв не зафіксовано, однак продовжувало діяти підпілля ОУН(м), яке намагалося налагодити зв'язок із закордонним центром з метою координації дій антирадянського спрямування. На території Любомльського району протистояла радянській краю боївка районного провідника ОУН «Хижака» чисельністю три вояки. Вони мали таємні зустрічі з підпільниками, що жили у селах на порубіжжі Любомльського, Головнянського, Луковського районів. У селах Головнянського району, які розташовані ближче до прикордонної смуги, діяла боївка районного провідника «Андрія» в кількості чотирьох повстанців. У селах Гулами, Загорани, Столенські Смоляри і прилягаючих хуторах вони мали стабільні законспіровані зв'язки з місцевим населенням, мережу інформаторів. За 1950р. в районі працівниками силових структур вбито одного повстанця, арештовано сім учасників ОУН, з'явилося з повинною 49 націоналістів. На території Шацького району рейдувала боївка «Солов'я» в кількості 5 осіб. Бойовики мали підтримку в місцевих мешканців сіл Мельники, Пульмо, Піща, Остров'є. Свою диверсійно – терористичну діяльність здійснювали на території Малоритського району Брестської області [1, с. 374-376].

З метою подолання спротиву, тоталітарний режим здійснював виселення краян у віддалені райони СРСР. Відповідно до постанови

Ради Міністрів СРСР від 10 вересня 1947 р. депортації підлягали, за тодішньою більшовицькою термінологією «родини учасників банд ОУН, симпатики націоналістів та члени їхніх родин, куркулі та їхні близькі». У містах Волині завчасно було створено збірні пункти для прийому родин «націоналістів» і відправленню їх на спецпоселення. Транспортування спецконтингенту здійснювалося в найсуворіші пори року, в товарних вагонах, без медичної допомоги, з обмеженою кількістю їжі та води, в антисанітарних умовах. Депортованих поселяли в глухих, неосвоєних районах, переважно з надзвичайно суворим кліматом. Цей фактор спричиняв чисельну смертність, особливо серед дітей і осіб похилого віку. Рада Міністрів СРСР від 6 квітня 1950 р. скасувала терміни поселення депортованих, членів сімей «українських націоналістів, бандитів і банд посібників» – усі вони поселялися навечно. Усього в повоєнні роки лише із семи західних областей України в північні і східні райони СРСР депортовано 1,1 млн. осіб – кожен 7 – 10 житель [11, с. 385-386].

Таким чином, сказане вище дає підстави стверджувати, що Волинь у повоєнні роки була одним із регіонів, де активно діяло збройне підпілля ОУН і УПА, й тільки завдяки масовим репресіям, які здійснювалися у формі тотального терору, та виселенню місцевих жителів, колективізації радянській владі вдалося зламати збройний спротив на початку 50-х років ХХ століття.

Джерела та література:

1. Літопис УПА. – К; Торонто, 2003. – Т.7.
2. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. П 400. – Оп.1. – Спр. 228.
3. ДАРО. – Ф. П 400. – Оп.1. – Спр. 230.
4. ДАРО. – Ф. П 400. – Оп.1. – Спр. 275.
5. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. П 8. – Оп.1. – Спр.108.
6. ДАТО. – Ф. П 24. – Оп.1. – Спр.74.
7. ДАТО. – Ф. П 24. – Оп.1. – Спр.76.
8. ДАТО. – Ф.П – 61. – Оп.1. – Спр.42.
9. ДАТО. – Ф.П – 61. – Оп.1. – Спр.45.
10. ДАТО. – Ф.П – 61. – Оп.1. – Спр.55.
11. Сивирин М. Радянська політика депортації учасників українсько-го націоналістичного руху і їхніх сімей у 1945 – 1953 рр. / М. Сивирин // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис до 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – Івано-Франківськ, 2008. – № 14.

Ігор Гаврилів

ДО ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ОУН: ВІЗІЇ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проаналізовані і спростовані негативні постулати сучасних досліджень щодо державотворчої діяльності ОУН 20-40 рр. XX ст. Аргументовано доведено справедливий характер боротьби українських націоналістів за волю України.

Ключові слова: історіографія, ОУН, УПА, націоналізм.

Проанализированы и опроверганы критике отрицательные постулаты современных исследований относительно взглядов ОУН на государственное строительство 20-40 гг. XX века. Аргументировано доказано справедливый характер борьбы украинских националистов за свободу Украины.

Ключевые слова: историография, ОУН, УПА, национализм.

Analyzed and refuted the negative postulates of modern research on state-of the OUN 20-40 of the XX century. True nature of the arguments brought against Ukrainian nationalists for freedom of Ukraine.

Key words: historiography, OUN, UPA, nationalism.

Ювілейні дати нашої історії прийнято відзначати особливо. Дослідники, аналізуючи події минулого, співставляють їх із сьогоденням, а це, в свою чергу, привертає увагу загал громадянства, що позитивно впливає на розвиток суспільства. Рік 2009 розпочався 100-літтям провідника національно-визвольного руху Степана Бандери, 22 січня – 90-та річниця соборності України, 3 лютого – 80-ті роковини створення Організації українських націоналістів, 15 березня – 70 років з часу проголошення незалежності Карпатської України, 1 вересня – сім десятиліть як почалася Друга світова війна... Всі ці події між собою тісно пов'язані і, звичайно, будуть детально обговорюватися на наукових форумах й привернуть увагу не лише української громадськості.

Аналізуючи поступ сучасних історичних досліджень, є очевидним, що у багатьох випадках недооцінено й подекуди неоднозначно трактовано визвольний рух 20-50-х рр., зокрема діяльність оунівців. Ще не звільнилися наші науковці від фальшивих стереотипів мину-

лого, немов перебуваючи під ковпаком зомбування облудливої візії супротивників. Особливо це стосується організованого українського націоналізму, як державотворчого явища. Адже в діяльності ОУН яскраво простежується теорія і практика боротьби нації за виживання і право бути рівнозначним народом серед світової спільноти. Але чомусь націоналізм ототожнюється із шовінізмом та ксенофобією, а борців за волю свого народу від чужинців-загарбників звинувачують у тоталітаризмі та насильстві, порівнюючи з кривавими диктаторами великих держав-імперій.

Так, у навчальному посібнику для студентів, виданому у Львові в 2003 р., читаємо: «Ідеологією ОУН став «інтегральний націоналізм» (крайня форма націоналізму), розроблений Д. Донцовим та іншими теоретиками: проголошувалася перевага національних інтересів над індивідуальними, стверджувалося, що вищою метою боротьби є досягнення державної незалежності будь-яким способом. Політична система майбутньої держави мала ґрунтуватися на владі однієї націоналістичної партії. На чолі руху і держави мав стати лідер, наділений необмеженою владою. Терору зазнавали не тільки представники окупаційної влади, а й українці, які не поділяли ідеології і методів боротьби ОУН. На початку 30-х рр. члени ОУН організували понад 60 замахів на польських і українських діячів» [24, с. 185].

В іншій «Історії України», виданій у Запоріжжі у 2002 р., автори переконують: «Не буде перебільшенням сказати, що ідеологія ОУН сформувала політичний світогляд цілого покоління західних українців і залишила глибокий слід в регіональному менталітеті. Однак, сприйнявши лозунги інтегрального націоналізму, галицька молодь опинилася під владою ідеології, що врешті-решт не принесла українському народові нічого, крім людських жертв та недоброї слави. Заради здобуття капіталів організація вчинила десятки експропріацій, а також близько 60 вбивств... При цьому оунівці знехтували всіма пунктами міжнародного права» (?!). Далі зауважено: «А. Мельнику, якому за аналогією з фашистами (а чому не комуністами? – І. Г.) було надано титул «вождя» [12, с. 268-269].

Відома дослідник Другої світової війни Г. Стародубець наголошує: «Револьюційно-визвольна концепція висунута бандерівцями на даному Зборі (мова про Краківський Збір ОУН(р) 1941р. – І. Г.) відрізнялася своєю недемократичністю не тільки стосовно політичної сфери життя, але й соціальної. Адже панівною нацією ними визнавалися виключно українці. У них присутні такі елементи як моноетнічність, моноконфесійність держави, партійна диктатура, авторитаризм тощо.

Тож помилковим можна назвати бандерівське рішення про двоподіл суспільства на активістів-революціонерів і пристосуванців-опортуністів: «ОУН поборює всі опортуністичні сили, які не йдуть на повний розрив з Москвою, а надіються на частинні уступки зі сторони Москви, та стоять на становищі поступової перебудови СРСР шляхом еволюційних змін...» [26, с. 24-25].

Автори «Цивілізаційної історії України» стверджують: «Однак згодом, коли фашистські режими в європейських країнах ще більш зміцніли, ОУН відкинула будь-які реверанси щодо свого слугування народів. Стрижнем політичної програми ОУН стала монопартійність, тоталітаризація усіх державних структур» [6, с. 372].

Знаний дослідник міжвоєнного періоду І. Васюта зазначає: «Співробітничати з ОУН погодились екстремістські елементи наддніпрянської еміграції. Ідеологія ОУН була еклектичною, представленою низкою запозичених ідей з расових, етатичних, елітаристських та інших розповсюджених тоді теорій... Як праворадикальна націоналістична течія оунівський рух зберігав виразні елементи національної винятковості, агресивності і ксенофобії, що зближала його з іншими різновидами правого тоталітаризму» [3, с. 46, 58].

Відомий львівський історик, якого часто цитують, бо він пише, здебільшого, без посилань на історичні джерела, видає своє бачення проблеми: «Попри відмінності в ідеології, молоді советські комуністи, німецькі нацисти й українські націоналісти мали багато спільного: всі вони були діти своєї епохи. Відкинення моралі, заперечення демократії, ксенофобія до «ворожих» класів чи націй, волонтаризм і тяжіння до екстремального радикалізму стали головними рисами їхнього колективного портрета» [8, с. 98]. Далі йдуть наступні постулати: «Для українських істориків, які досліджують Другу світову війну, ця тема подвійно дражлива: українці несуть тягар не лише гріха колаборації, але й антисемітизму. Як стверджують єврейські автори (очевидний факт, що на противагу українцям євреї не можуть інакше стверджувати, але чи це відповідає дійсності?, автор не спромігся дослідити – І. Г.) в самому тільки Львові на початку липня 1941 року під час триденних погромів загинуло від двох до шести тисяч євреїв. Наприкінці липня – на початку серпня 1941 року українська поліція, щоби відзначити «день Петлюри», знищила ще біля 5 тисяч львівських євреїв, переважно з-поміж інтелігенції» [8, с. 163]. Автор безпідставно і бездоказово, а головне – недоречно, твердить: «Недарма Степан Бандера замикає трійку найнепопулярніших історичних осіб в Україні після Іосіфа Сталіна й Михайла Горбачова»(!) [8, с. 91].

Вітчизняні дослідники наводять кількість жертв УВО-ОУН у міжвоєнний період, але при цьому неспроможні порахувати убитих націоналістів: «За 1921 – 1939 рр. націоналістичне підпілля провело 63 замаху. Жертвами стали 36 українців (тільки 1 комуніст), 25 поляків, 1 – росіянин, 1 – єврей» [7, с. 199; 17, с. 309].

Характерні твердження, що об'єднують усіх нинішніх антинаціоналістів, краще звучать мовою оригіналу: «Идеи нациократии, вождизма, антисемитизм, полоно – и русофобия создавали некую общность между программами ОУН и нацистской партией» [15, с. 54].

Не байдужа проблема державотворчих потуг ОУН і в дослідженнях наших сусідів. Так, цікавими, для порівняння, є бачення поляків, які в свою чергу резюмують: «... якби німці дозволили Українську державу, то вона мала би фашистський характер, як Хорватські усташі Павеліча. Української держави не врятував би III Райх, але всі його лідери стали колабораціоністами, як Квіслінг, А. Власов, Тісо» [34, с. 92]. Той же Г. Мотика наводить такі дані: «В перший місяць окупації у Львові німецька Айзанцкоманда бригаденфюрера Отто Раха розстріляла 7 тис. євреїв. 25-27 липня 1941 р. – у Львові дні Петлюри, коли замордовано в Парижі Симона Петлюру – 25 липня 1926 р. (автор не відає, що С.Петлюру убито 25 травня – І. Г.). Далі: «За даними євреїв (як і в львівського історика Я. Грицака, лише цифри скромніші – І. Г.) 1500 забитих євреїв. У погромах активно брала участь українська міліція. Не відома роль ОУН, бракує доказів, що вони брали участь» [34, с. 94].

Дослідник В. Серчик стверджує: «ОУН не прикривала своєї ідейної спорідненості з фашизмом, а пізніше з гітлеризмом» [35, с. 94].

А. Сова переконаний: «Від початку свого існування ОУН проявляла тенденції до тоталітарно-монопартійної і була ворогом інших партій. Узурпувала собі право до керівництва боротьби за незалежність в рамках системи національної диктатури. Фашизація активу ОУН. Можливість дискусії щодо програми дій була обмежена. Членів обмежувала суворі дисципліна. За кожен відмову виконання доручення грозила смерть» [36, с. 46]. Разом з тим, автор змушений визнати, що головним об'єктом саботажів ОУН були осадники і колоністи, яких уряд спроваджував із Центральної Польщі на українські землі. Між 1921 і 1938 рр. у Польщі відбулося 814 політичних процесів, в яких засуджено 3847 українців, з них 16 осіб на кару смерті, 121 – присуд понад 10 років. Влітку 1930 р. оунівці здійснили 191 акт терору, без людських жертв, поляки відповіли «пацифікацією»: у 16 повітах охопила 450 (за іншими даними – 750 – І. Г.) сіл, з них 250 сіл зазнало poważних втрат. Від ран загинуло до 35 осіб. Затримано 1739 осіб, 1143

– судили, в т.ч. 30 священників, 360 учнів середніх шкіл, 220 студентів [36, с. 50-56].

Інший польський дослідник пише, що ОУН не окреслила свого відношення до євреїв. Протягом 1921 – 1939 рр. УВО-ОУН здійснила 5 бомбових замахів, 18 акцій «експропріаційних», 63 замахів на життя, які були задокументовані (вдалі і невдалі), в т.ч. 11 замахів (з них 8 вдалих) на знаних українських і польських діячів. В тих замахках загинуло 36 українців, 25 поляків, 1 росіянин, 1 єврей [33, с. 120, 124].

І, нарешті, російські дослідники, які відкрито визнають: «Формирование украинского национализма – тема, одно упоминание о которой способно доставить глубокое душевное беспокойство многим из современных российских историков» [10, с. 175]. Тому появляются опусы на кшталт: Бандеризация Украины – главная угроза для России / Автор-составитель Ю. К. Козлов. – М.: Яуза-пресс, 2008; Остап О. ОУН-УПА та їх адвокати. – М.: Універсум паблішинг, 2003 та ін. У 1997 р. знаний російський політолог А. Дугін відверто висловив позицію сьгоднішніх російських шовіністів: «Існування України в нинішніх кордонах і з нинішнім статусом «суверенної держави» тотожне нанесенню страхітливого удару по геополітичній безпеці Росії, рівнозначне вторгненню на її територію... Подальше існування унітарної України неприпустиме [31, с. 168]. Тому в деяких працях наголошується: «Интегральный национализм – специфическая галицкая идеология. Галичане – близкая к украинцам, но особая этническая группа, отличающаяся языком, религией, психологическим типом, физическими данными, исторической судьбой». Такі ідеї сповідують і деякі «громадяни України», як член КПУ, колишній депутат Верховної Ради Ю. Соломатін: «... до сих пор есть очень большие сомнения в правильности зачисления галичан к украинцам... Галичина пока еще не Украина, а формирования ОУН-УПА – не ее защитники» [9, с. 398-399].

Слід зазначити, що це далеко не повний перелік наукових праць, які стосуються бачення деякими вітчизняними та зарубіжними авторами поставленої проблеми. Також це не вирвані з контексту цитати, а очевидна позиція дослідників діяльності ОУН, їх оцінка теорії та практики державотворення, здійснюваної українськими націоналістами.

На цьому фоні дисонансом звучать протилежні думки: «Почуття націоналізму, патріотизму живе в кожній людині, етносі, народів, – зазначив І. Дробот. – Традиційний український націоналізм базувався на давній національній традиції, що виникла, визріла і розвинулася з буттям української нації. Ідея націоналізму була тією рушійною силою, що згуртувала, об'єднала їх до боротьби за своє національне, по-

літичне існування» [11, с. 121]. Історик В. Литвин змушений визнати: «Коли мова заходить про державу і громадянську єдність, на авансцену суспільно-політичного життя завжди виходять націоналісти. Бути націоналістом означає понад усе любити свій народ і тому не випадає засуджувати цю рису в характері, поведінці і діяльності людей» [19, с. 55]. Підсумовує П. Кононенко: «ОУН – спадкоємець українських політичних традицій – з одного боку та одна з ланок міжнародного руху борців за права людини і націй, за рівнозначність соціальної, національної, духовної свободи, за реальний гуманізм, а тому в основу кладе еволюційний розвиток, однак в ім'я торжества найвищих ідеалів визнає і чин життєвої волі, революційної боротьби. Боротьби, як вимушеного шляху до рівності й волі, свободи й братерства, миру й гармонії, заснованих на фундаменті демократії та верховенства Закону; торжества духовного ідеалізму, найвищою мірою та цінністю якого є Людина» [16, с. 224].

Знаний фахівець останньої світової війни О. Лисенко констатує: «У свою чергу історичної сатисфакції вимагають ті, хто в роки Другої світової війни зі зброєю в руках відстоював право українців на суверенну державність. Прихильники самостійної ідеї, сучасні носії ідеології українського націоналізму домагаються визнання УПА воюючою стороною та відповідної соціальної атрибутації даного юридичного рішення» [18, с. 4]. Підсумовує полеміку С. Віднянський: «Більш глибокого й об'єктивного висвітлення заслуговують також питання про роль українських націоналістичних партій й громадських об'єднань – УВО-ОУН, УНДО, Фронту національної єдності, УНО, КПЗУ та ін. в суспільно-політичному житті Другої Речіпосполитій» [5, с. 33].

А тепер по-суті проблеми. Ідеологія українського націоналізму виникла на зламі XIX – XX ст., коли стало очевидним, що український народ стоїть перед дилемою: спроможний вистояти чи піде у забуття, тобто залишитися повноправним господарем на своїй землі, чи піддатися асиміляції сусідів-окупантів. Саме наддніпрянці, а не галичани, стали основоположниками теорії націоналізму: М. Міхновський, Д. Донцов, Ю. Липа, М. Сціборський, Д. Андрієвський, Д. Демчук, Є. Онацький. Учасників установчого Конгресу ОУН було підібрано так, що 15 діячів представляли наддністрянців і 15 – наддніпрянців. Тобто із самого початку оунівці сповідували ідею соборності України. Зрештою уся теорія і практика українського націоналізму була підпорядкована державотворчій ідеї, яку заповів Пророк нашої Вітчизни Т. Шевченко: «В своїй хаті, своя правда, і сила, і воля!»

Після поразки Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр., поділу і окупації українських земель чужинцями, щоб остаточно не зійти з карти народів світу, було очевидним завдання, яке стояло перед національними силами: а) проаналізувати та зробити належні висновки з уроків Визвольних змагань; б) не припиняти боротьби ні на день; в) вести її різними можливими методами; г) готувати українське громадянство до здійснення ідеалів незалежності; д) підготувати майбутніх провідників нації в прогнозованому державотворенні.

Все це ОУН разом з іншими громадсько-політичними організаціями у міжвоєнний період успішно виконала, хоча йшла на численні жертви. Лише у 1924 – 1934 рр. було ув'язнено 1024 активістів УВО-ОУН [21, с. 271]. В створений у 1934 р. концтабір Береза Картузьська українські патріоти потрапляли без рішення суду, лише на підставі ухвал адміністративної влади. У липні 1934 р. із 200 в'язнів – 150 українські націоналісти. Влітку 1939 р. тут перебувало 7 тис. ув'язнених, з них – 4,5 тис. українці. З 1 по 17 вересня 1939 р. ще 7 тис. українців було ув'язнено в Березі Картузькій. Один з них о. Й. Кладочний згадував: «... як такого щось може діятися у двадцятому столітті в державі, яка перед світом чваниться своєю культурою, гуманізмом, католицизмом та добротою?» [32, с. 136]. Загалом у 1921 – 1939 рр. було убито не менше 60 членів УВО-ОУН.

Обгрунтовуючи замах на життя чужинців, очевидно кількість жертв була незначною, українські націоналісти пояснювали: «... мусимо прийти до одиноким можливого висновку, що в боротьбі цілого народу, де йде про «бути чи не бути», всі акти самооборони, а тим самим і індивідуальний терор є тим більше оправданим і зрозумілим... – на масовий терор мусимо відповісти відповідно до наших сил індивідуальним терором» [28]. На Львівському судовому процесі 1936 р. над активом Крайової езекутиви ОУН на західноукраїнських землях молодих українських патріотів звинувачували, в основному, у тероризмі, направленому проти Польської держави, і в тому, що «не вміють цінити чуже життя». Провідник оунівців С. Бандера на це відповів: «Ми вміємо цінити життя своє та інших, але наша ідея вартує, щоб посвятити мільйони жертв для її реалізації. Міра нашої ідеї – це віддати своє життя та інших їй» [30, арк. 12].

Щодо вбивств українців, то завжди вважалося, що «зрадник – гірше ворога». «Ми стоїмо на становищі, що обов'язком кожного українця є підпорядкувати особисті справи інтересам і справі нації. Коли ж хтось добровільно і свідомо співдіє з ворогами в поборюванні і то фізичними методами українського визвольного руху, стоїмо на станови-

щі, що за такий злочин національної зради належить кара смерті» – так відповів С. Бандера усім слабодухим пристосуванцям [20, с. 60]. Слід зазначити, що оунівці ніколи не застосовували таких жорстоких методів покарань зрадників, як поляки. У 1904 – 1911 рр. бойову організацію Польської партії соціалістичної очолював Й. Пілсудський. Він давав накази карати провокаторів. «Пілсудський вбив біля тисячі людей: агентів, поліцистів. Щоб убити конфідента Сеньковського, вбили його батька, щоб на похоронах вбити його», – писала «Сурма» у лютому 1928 р. Ще один наочний приклад польського бачення патріотизму: у 1944 р. Львівська політехніка почала переходити з польської на українську мову викладання. Професор хімії Д. Ленгавер погодився читати лекції українською. Бойовики Армії Крайової убили за те його 11-річного сина, а пізніше на могилі дитини пострілом у спину застрелили 40-річного вченого...(?!)

Не витримує критики твердження, що програма майбутнього державотворення ОУН не базована на демократичних засадах. Адже публікації та роздуми у них окремих представників організації щодо майбутнього України – це ще не офіційна позиція ОУН. Установчий Конгрес націоналістів виробив і прийняв концепцію майбутнього державного ладу в Україні: а) Україні потрібно було пройти етапи державного будівництва: національне визволення, державне закріплення та розвиток; б) у часі визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції зможе забезпечити внутрішню силу української нації та найбільшу її відпірність назовні; в) у час перехідного періоду головна роль належатиме голові держави, який підготує створення законодавчих та виконавчих органів; г) основою адміністративного устрою Української держави буде місцеве самоврядування, кожний край матиме свій представницький законодавчий та виконавчий орган. Також було розроблено програму перспектив економічного розвитку країни. Домінуючими в промисловості мали бути державна, кооперативна та приватнокапіталістична форми власності. Основу аграрної політики становитиме середняцьке приватне землеволодіння, продаж і купівля землі мала бути обмежена державним регулюванням. У цілому, розвиток всього господарського життя України бачився як поєднання державного з приватним. Широке застосування відводилося кооперації. Було визначено розвинуту соціальну політику: працюючим забезпечувався 8-годинний робочий день, держава мала сприяти національній церкві, яка повинна була стояти на сторожі морального виховання нації; школа бачилася єдиною, обов'язковою, безоплатною, допускалися приватні навчальні за-

клади під контролем держави; обов'язкова військова повинність мала забезпечити побудову української регулярної армії та військово-морського флоту [22, с. 6-15].

Виходячи зі складностей тогочасного розвитку України, націоналісти, цілком слушно, для відновлення Української держави вбачали тільки шлях національної революції, а її забезпечення – лише встановленням національної диктатури. Пояснюючи вимоги цього постулату, оунівці стверджували: «... ми, націоналісти, проти інституту диктатури, як форми державного ладу за нормальних умов життя нації. Ми лише обстоюємо національно-революційну диктатуру, як перехідний стан, бо вона дає можливість українській нації доцільно і раціонально в найкоротший час вибороти собі визволення та незалежну державність. Коли національна диктатура виконає своє завдання, то в Україні встановиться нормальний лад на засадах народоправства. Українська нація цілком вільно зможе виявити свою волю через представницькі органи, а її суверенність буде розділена між головою держави, законодавчим тілом і вищим судом» [23, с. 255, 257]. Як бачимо, політична і соціально-економічна програма ОУН була досить реалістичною та з перспективою розвитку українського суспільства на демократичних засадах. Проводячи історичні паралелі, можна достовірно ствердити, що втілена у життя вона знайшла б підтримку у переважній більшості сучасного українського громадянства, а Україна не переживала сьогоднішньої перманентної політичної та соціально-економічної кризи.

Щодо питання національних меншин, то націоналісти наголошували: «Україна – суцільна нація і кожна її віднога повинна почувати себе нероздільною її часткою, кожна віднога має право і обов'язок в міру своїх сил і здібностей і відповідно до свого положення брати участь у державному будівництві» [1, с. 221]. Зрештою вказувалося, що своє відношення до національних меншин держава узалежить від їхньої постави до визвольних змагань України та її державності. На той час вони становили менше 20% населення України. Сьогодні не набагато більше. Питання має стояти таким чином – в якій мірі неукраїнці лояльні до української державності, такі вони можуть просити права на задоволення національно-культурних та господарських запитів.

З наближенням світової війни посилювалися репресії окупаційних властей щодо українства. На Наддніпрянщині масовими репресіями та голодомором фактично було знищено найбільш національно свідомих та соціально активних українців. Поляки та румуни вживали усіляких заходів, щоб прискорити асиміляційні процеси: «Остаточнo покінчити із неспокійним українським питанням». Проголошення незалеж-

ності Карпатської України, в захисті якої безпосередньо брали участь оунівці, поставили українську проблему в центрі уваги європейської та світової політики, що викликало глибоке занепокоєння у наших супротивників. Тому має рацію Г. Касьянов, який стверджує: «Процес ідеологічного «дозрівання» тривав аж до кінця 1930-х років на фоні справжнього тріумфу тоталітарних режимів і рухів у Європі, поступового погіршення українсько-польських відносин у Західній Україні і посилення тиску на українське суспільство, катастрофічних для українців подій у Радянській Україні. Усе це не могло не позначитися на ідеології ОУН, не кажучи вже про її тактику та зовнішньополітичну орієнтацію. Ідеологічні настанови набували значно більш радикальної тональності та спрямування...» [14, с. 35-36]. Так, на Римському Зборі ОУН, який проходив 27-29 серпня 1939 р., було внесено корективи в Програму та Устрій. В державному будівництві встановлена фактична монополія на ідеологію та організацію політичного життя майбутньої України. Характерним є утвердження принципу вождизму в самій ОУН, на що не акцентувалося раніше. Голові ПУН надавалися диктаторські повноваження: «Вождь відповідає перед Богом, Нацією і власним сумлінням». Разом з тим у розвитку народного господарства планувалося утверджувати різні форми власності: державну, громадську та приватну. Право власності на всі матеріальні засоби мало належати нації. Держава регулюватиме продаж та купівлю землі, а селянське господарство буде побудоване на праві приватної власності та спадковості, також забезпечуватиметься розвиток сільськогосподарських кооперативів. Промисловість та торгівля мали функціонувати в різних формах власності, але під фінансовим контролем держави. Збройні сили нації бачилися сучасними і регулярними, а національна доктрина – наступальною. Організацію духовного життя нації пов'язано з родиною, яка мала відігравати основну роль у вихованні дитини; держава здійснюватиме постійний контроль за освітою, надаватиме всебічну підтримку українським церквам – православним і греко-католицьким, вестиме боротьбу з атеїзмом, виступатиме основним гарантом всебічного соціального забезпечення громадян [29, арк. 42-76].

Незважаючи на початок війни, бойові дії якої проходили на українських землях, у грудні 1940 р. ОУН(р) у Маніфесті виклала свою програму дій, яка була розвинута на II Великому зборі (Краківському) у квітні 1941 р. Її суть полягала в тому, що націоналістична організація проводила революційну роботу за здійснення національної революції, внаслідок якої мала утворитися Українська суверенна держава. Без огляду на всі територіально-політичні зміни, які можливі на Сході Єв-

ропи, українські націоналісти бажали встановити справедливий лад на руїнах СРСР під гаслом: «Воля народам, воля людині!» [22, с. 24-27, 31]. Також проводилися заходи щодо об'єднання усіх українських політичних сил у Всеукраїнську раду на демократичній парламентарній основі, яка мала сприяти створенню майбутніх органів влади у самостійній Україні. Так був утворений Український національний комітет (УНК), до складу якого увійшли представники майже всіх українських політичних сил, за винятком груп Мельника (ОУН) та Омельченка (УНО). Мельниківці у своїй «Відозві щодо створення УНК», датованій 22 червня 1941 р., проголошували: «... не комітети, не демократична об'єднанщина спекулянтів і збанкрутованих політиканів і не бунт проти єдиного Вождя і Проводу, а з'єднання всіх українців доброї думки і волі навколо Андрія Мельника врятує Україну» [29, арк. 5]. Натомість бандерівці запросили на посаду голови УНК генерала армії УНР В. Петріва, який не зміг прибути до Кракова, як пізніше до Львова, де йому було запропоновано стати військовим міністром проголошеної 30 червня 1941 р. Української Держави [25, с. 277-278]. Цю історичну подію, незважаючи на воєнні дії, підтримував владика УГКЦ Андрей Шептицький: «Честь України вимагає робити те, що ви задумали, сьогодні. Робіть в ім'я Боже, я благословляю» [27, с. 186]. Проголошений Акт відновлення Української держави підтримали у своїх пасторських посланнях інші ієрархи обидвох конфесій, що надало йому певної ваги серед українського громадянства.

Відразу ж було вирішено створити національний уряд – Українське державне правління (УДП). Авторитетному професору медицини М. Панчишину було запропоновано його очолити, незважаючи на те, що він певний час під советською окупацією виконував обов'язки завідувача Львівського облздороввідділу. Але доктор відмовився, а УДП очолив Я. Стецько. Склад уряду був коаліційним: 9 членів ОУН, 2 – УНДО, 1 – ФНС, 2 – соціал-радикали, 1 – соціал-революціонер. Передпарламентом стала Рада Сеньорів на чолі із старійшиною галицьких політиків К. Левицьким.

Складні воєнні умови та несприйняття німецькою окупаційною владою не зупинили революційний порив оунівців об'єднати українське суспільство навколо ідеї відновлення національної державності. По містах і селах Західної України відбулися масові плебісцитові акції, які зібрали тисячі підписів на підтримку Акту 30 червня 1941 р. Похідні групи ОУН(СД) перевели проголошення державності України за р. Збруч, де мешканці східноукраїнських земель теж радо вітали і всіляко підтримували державотворчі заходи націоналістів.

Щодо мешканців східних регіонів України слід зазначити, що настрій у них, як і в галичан та волинян, були антисоветські. Секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко змушений був визнати – більшість населення України позитивно сприйняли прихід німців. У 1941 р. зафіксовано сотні тисяч дезертирів з лав Червоної армії, більшість – українці, які не бажали воювати за антинародний більшовицький режим. Показовим є свідчення відомого львівського вченого-германіста Б. Задорожного: «На квартирі мого батька жив офіцер зі Східної України. Коли вже почалася війна, батько цілком випадково знайшов за картиною листа від цього офіцера. «Михайле Івановичу, – писав він, – я не мав можливості сказати вам, що у мене такі ж погляди, як і у вас. І таких, як я, у нас мільйони. Животіємо, пригноблені радянською владою...» [4].

В роки світової війни українці різко негативно поставилися до масового знищення нацистами євреїв. Незважаючи на те, що в більшовицькій системі євреї займали у багатьох випадках ключові посади в партійних комітетах та репресивних органах, також понад 80% керівників на місцях в Україні займали євреї в час Голодомору 1932 – 1933 рр. Загальновідомі факти переховування євреїв, надання їм усілякої допомоги в час голокосту. Митрополит А. Шептицький, голова УЦК В. Кубійович не побоялися відкрито засудити злочиння нацистів. Показовими є свідчення старшини батальйону «Нахтігаль», який згадує наказ командира Р. Шухевича: «Не беріть нічиєї крові на свої руки. Не допускайтеся ніяких злочинів чи помсти на наших ворогах полякам чи жидам, бо це не наша справа займатись цими справами!» [13, с. 62]. У 118 –му українському охоронному курені німецької армії служили також євреї: Зубров, Гусарєв, Давід і Швець. Для українців їх національність не була таємницею. Але навіть під загрозою страти, за приховування осіб єврейського походження, в умовах психологічного антисемітизму нацистського окупаційного режиму стрільці не видали своїх колег по зброї [2, с. 216].

Таким чином, всі закиди щодо негативних тенденцій у діяльності українських націоналістів спростовано з огляду на те, що ОУН залишилася, по-суті, єдиною військово-політичною силою, яка зуміла мобілізувати українство на опір окупаційним режимам. Ця героїчна і одночасно трагічна, зрештою як і уся наша історія, боротьба не принесла очікуваного результату. Але вона дала можливість наступним поколінням плекати надію і в потрібний момент підняти опущений, але збережений оунівцями прапор національної державності. Без героїчного чину українських націоналістів не змогли ми сьогодні зробити поступ в утвердженні та розбудові Української держави.

Джерела та література:

1. Андрієвський Д. Політика націоналізму / Д. Андрієвський // Розбудова Нації. – 1930. – № 9-10.
2. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939 – 1945) / А. Боляновський. – Львівський національний університет ім. Івана Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського університету. – Львів, 2003.
3. Васюта І. К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918 – 1939 pp.) / І. К. Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 6.
4. Високий Замок – 2004 (26 червня).
5. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й програми наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / С. В. Віднянський // Український історичний журнал. – 2003. – № 2.
6. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К.: ТОВ УВПК «Екс Об», 2005.
7. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996.
8. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Критика / Я. Грицак. – Київ, 2004.
9. Дзьобак В. Сучасна російська суспільно-політична думка про діяльність УПА під час Другої світової війни / В. Дзьобак // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. Вип. 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.
10. Долбилов М. Д. Рецензия: А. И. Миллер «Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (втор. пол. XX века)» / М. Д. Долбилов. – СПб., 2000 // Отечественная история. – 2002. – № 3.
11. Дробот І. І. Трансформації національної ідеології в першій половині XX ст. / І. І. Дробот // Український історичний журнал, 2001. – № 6.
12. Історія України (Дедков М. В., Іващенко Ю. В., Кладова Г. Я. та ін.). – Запоріжжя: Дике Поле, 2002.
13. Кальба М. Роман Шухевич в ДУН (Дружини Українських Націоналістів) / М. Кальба // Українська ідея і чин. – 1998. – № 3.
14. Касьянов Г. В. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2004. – № 1.
15. Коваль М. В. Организация украинских националистов (ОУН) : уроки истории / М. В. Коваль // Отечественная история. – 2003. – № 1.
16. Кононенко П. Акт 30 червня 1941 року в історії і сучасності / П. Кононенко // Українознавство. – 2002. – Ч. 1-2.
17. Кульчицький С. Україна між двома світовими війнами (1921 – 1939 pp.) / С. Кульчицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999.
18. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень

та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5.

19. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії / В. Литвин // Волинь моя. – 2002. – Випуск 2.

20. Мірчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісності / П. Мірчук. – Хмельницький: Поділля, 1992.

21. Остафійчук В. Ф. Історія України : сучасне бачення. Навч. посіб. 3-тє вид. / В. Ф. Остафійчук. – К., 2006.

22. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929 – 1955 р. // Збірка документів. – Мюнхен, 1955.

23. Розбудова Нації. – 1929. – № 8-9.

24. Світлична В. В. Історія України: Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей вищих закладів освіти. Друге видання, виправлене і доповнене / В. В. Світлична. – К.: «Каравелла»; Львів: Новий Світ – 2000, «Магнолія плюс», 2003.

25. Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів / В. Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008.

26. Стародубець Г. М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941 – 1943 рр.) / Г. М. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002.

27. Стецько Я. 30 червня 1941 / Я. Стецько. – Торонто, 1967.

28. Сурма. – 1928. – Квітень.

29. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 3833. – Оп.1. – Спр. 201.

30. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф.371. – Оп.1. – Спр. 76.

31. Цит. за: Кузик П. Націоналізм і шовінізм у міжнародних відносинах.: Монографія. – 2-ге вид / П. Кузик. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.

32. Шкраб'юк П. Виноградник Господній. Історія життя о. д-ра Йосипа Кладочного. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. / П. Шкраб'юк. – Львів: Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 1995.

33. Choinowski A. Ukraina / A. Choinowski. – Warszawa, 1997.

34. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942 – 1960 / G. Motyka. – Warszawa, 2006.

35. Serczyk W. Historia Ukrainy / W. Serczyk. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2001.

36. Sowa A. Stosunki polsko-ukraiński 1939 – 1947 / A. Sowa. – Krakow, 1998.

Василь Футала

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ УВО ТА ОУН (1920 – 1939): РЕАЛІЇ І ТЕНДЕНЦІЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізуються праці польських, німецьких і російських істориків, присвячені зовнішньополітичній стратегії УВО та ОУН у 1920 – 1930-х рр. Автор підбив підсумок вивчення теми зарубіжними вченими та накреслив шляхи подальших наукових пошуків.

Ключові слова: історіографія, УВО, ОУН, радикальний націоналізм.

В статье анализируются работы польских, немецких и российских историков, посвященные внешнеполитической стратегии УВО и ОУН в 1920 – 1930-х гг. Автор подвел итоги изучения темы зарубежными учеными и определил пути дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: историография, УВО, ОУН, радикальный национализм.

The labours of Polish, German and Russian historians on the foreign policy UMO and OUN at 1920 – 1930s are analyzed. The author has brought the result of studying the theme by the foreign scientists and drew the ways of subsequent scientific searches.

Key words: historiography, UMO, OUN, radical nationalism.

Історія та політична практика українського радикального націоналізму привертала і продовжує привертати увагу дослідників, у т.ч. і зарубіжних. Науковий інтерес учених підживлюють гострі політичні дискусії навколо УВО та ОУН, що точаться як в Україні, так і за її межами. Створена за рубежем значна кількість наукової та науково-публіцистичної літератури потребує її аналітичного огляду, тим більше, що такої роботи історики майже не проводили. У нашому розпорядженні є лише невеликі історіографічні дискурси польських суспільствознавців Є. Коко [8], Р. Тожецького [17], В. Менджецького [10] та ін., в яких означена тема лише порушується. Історіографічні оцінки містить рецензія російського вченого О. Гогуна на німецькомовну книгу історика і полоніста Ф. Брудер, що присвячена діяльності ОУН упродовж 1929 – 1948 рр. [1]. Зокрема, О. Гогун відзначив

деякі позитивні риси монографії (чітка структура, велика кількість архівних матеріалів, багато узагальнень і висновків), а також і її слабкі місця (неувага до досліджень своїх попередників, значне число фактологічних помилок, нерозуміння основ ідеології ОУН тощо). Тому метою статті є проаналізувати історіографічні джерела, що розкривають зовнішньополітичний курс УВО й ОУН, виявити основні напрями та тенденції розвитку проблеми у зарубіжній історіографії, визначити малодосліджені і не вивчені питання.

Серед зарубіжних дослідників найбільше зацікавлення до теми, винесеної у заголовок статті, виявили історики Польщі. І це цілком закономірно, бо УВО та ОУН, як найбільш динамічні сили західно-українського політикуму, вели безкомпромісну боротьбу із органами влади Другої Речі Посполитої, підтримували серед українських галичан стан «постійного революційного кипіння», створювали для Польської держави численні внутрішні і зовнішні проблеми.

Перші сегменти польського бачення українського праворадикального руху з'явилися на початку 1930-х рр. Працівники Відділу національностей міністерства внутрішніх справ Польщі у своїх аналітичних розвідках не помилилися в оцінці завдань і кінцевої мети УВО, слушно акцентували на відсутності у неї чітко сформульованої політичної програми та дотриманні принципу незалежності від будь-яких партійних впливів. Не викликає заперечення трактування ОУН як політичного відповідника й надбудови УВО. Автори звернули увагу й на зовнішньополітичні орієнтири останньої. Військова організація, на їхню думку, тісно співпрацювала з німецьким розвідувальним відомством і за його підтримки проводила у Польщі шпигунську діяльність [5, с. 129-131; 18, с. 66-73].

Після закінчення Другої світової війни тривалий час аналізована проблема не вивчалася. Очевидно, однією з причин цього було те, що у пам'яті тодішнього покоління свіжими ще були події українсько-польського протистояння 1940-х рр. Проте лише до 20-річчя волинської трагедії вийшла друком стаття військового історика В. Шоти [15, с. 163-177], в якій зроблено спробу представити розвиток та організаційну структуру українського націоналістичного підпілля в Польщі. Застосовуючи класовий підхід, автор поділив український політикум міжвоєнного періоду на чотири групи. До четвертої, яку він назвав «націоналістично-фашистською», зараховано УВО та ОУН. Їх діяльність на західноукраїнських землях дослідник звів тільки до індивідуального терору, шпигунства і провокацій, а зовнішньополітичний курс націоналістичних організацій – до «тісної співпраці» з Німеччиною, наслідком якої мало стати у перспективі возз'єднання всієї України, відірвання її від СРСР та «впровадження фашистсько-націоналістичних урядів». З

таких же позицій написана невелика праця Т. Цесляка [4], яка вийшла окремою брошурою і мала радше пропагандистський характер. Обидва автори використали мало джерельного матеріалу, часто звіряли свої погляди з висновками радянських істориків сталінської доби та допустили чимало фактологічних помилок. У В.Шоти керівник крайової ОУН С.Бандера зображений як організатор «п'ятої колонії на території Польщі» [15, с. 173]. Зазначене свідчить, що історики 1950 – 1960-х рр. ще толерантно ставилися до міжвоєнної Польської держави, у їхніх працях соціальний чинник превалював над національним.

Зарубіжна історіографія розглядає діяльність ОУН як складову частину політики німецького уряду чи його спецслужб. Наприклад, згадуючи про замах на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, німецький історик Г.-А. Якобсен у «Хронології зовнішньої націонал-соціалістичної політики» навіює думку, що теракт був частиною зовнішньої політики нацистів. Тобто, ОУН убила Перацького на догоду Німеччині [7, с. 790]. Інший німецький історик Г. Роос висловився чіткіше: рішення про вбивство одного з польських міністрів було прийняте на конференції ОУН у Празі 1932 року. Більше того, Роос розглядає цю акцію як вияв спротиву Крайової екікутиви (КЕ) Проводу ОУН (ПУН) [13, с. 152-153].

Польські дослідники також зробили спробу підняти лаштунки цього політичного вбивства. Є. Люксенбург уперше висловив думку, що після укладення з Варшавою пакту про неагресію райхсвер наказав Є. Коновальцю утриматися від будь-якої терористичної діяльності проти Польщі [9]. Цю версію повторив В. Побуг-Маліновський, додавши: «Виконуючи цю вимогу, Коновалець спричинив розлам – невелика частина організації на чолі з Ріко Ярм спробує залишитися на попередніх позиціях і 15 червня 1934 р. здійснить смертельний замах на міністра Перацького у Варшаві» [12, с. 754]. Тезу про опозицію Р. Яро-го підтримав М. Войцеховський. Автор також стверджує, що метою вбивства було зірвати розпочату польсько-німецьку співпрацю [19, с. 235-239]. Ці думки відкидає В. Желенський. Він вважає, що райхсвер не був ініціатором убивства, авторство й ініціатива були за українцями [21, с. 77-78]. На таких позиціях у цьому питанні стоїть і Р. Тожецький. На його думку, немає жодних підстав вважати, що вбивство міністра було результатом спротиву КЕ новим вказівкам Проводу [16, с. 138].

У демократичній Польщі збереглися традиції попереднього історіографічного періоду. Після 1989 р. історична наука не зазнала таких глибоких змін, як в інших посткомуністичних країнах. Не зазнали перегляду оцінки та висновки Р. Тожецького та інших українців. Їхні фактографічні напрацювання та концептуальні положення лягли в

основу досліджень Т. Ольшанського [11], В. Серчика [14], К. Грюнберга і Б. Шпренгеля [6] та ін. Названі автори, як і їхні попередники, розглядають УВО та ОУН винятково як терористичні організації, акцентують на співпраці українських націоналістів з Німеччиною. Інші вектори зовнішньої політики ОУН не вивчаються. Більшою об'єктивністю відзначається монографія Р. Висоцького, присвячена становленню, структурі, програмним та ідеологічним засадам ОУН. Автор принагідно торкнувся даної проблеми через те, що не ставив перед собою такого завдання. Зокрема, він правильно охарактеризував діяльність УВО: співпраця із розвідувальними службами інших держав мала на меті віднайти кошти на потреби організації. Однак публічні звинувачення польської влади у підтримуванні зв'язків з німецькою розвідкою змусило керівництво УВО відмовитися від такого виду діяльності [20, с. 52].

В російській історіографії функціонування українських праворадикальних організацій представлено слабо. Збереглася інертна тенденція так званих радянських часів, коли історики Росії цю проблематику віддавали на відкуп своїм «молодшим братам» – українцям. У 1995 р. В. Помагаєв видав невелику за обсягом книгу [2], яка лягла в основу його докторської дисертації (захищена 1996 р.). Автор – колишній працівник Львівського обкому КПУ, після проголошення незалежності України виїхав до Росії. Його праці є переспівом заяложеного ідеологічного багажу комуністичних часів, спрямованого на «розвінчування» основ «українського буржуазного націоналізму».

Важливим історіографічним фактом стала монографія академіка М. Семиряги, присвячена проблемі європейського колабораціонізму в період Другої світової війни [3]. У книзі певне місце відведено діяльності УВО та ОУН у міжвоєнний період. Ці організації автор цілком слушно уособлює з українським визвольним рухом. Зважено, без зайвих емоцій і навішування ярликів потрактовано контакти ОУН з німецькими спецслужбами. На його думку, в умовах, коли країни європейської демократії не виявляли особливого зацікавлення українською проблемою, Німеччина залишалася «єдиним, хоч і неприродним союзником». Цей союз дослідник розглядає як початкову форму колабораціонізму українських націоналістів з Німеччиною [3, с. 107]. Тобто, М. Семиряга наблизився до визнання, що таке добровільне співробітництво було обумовлено особистою вигодою співпрацюючого.

Хочеться висловити деякі міркування про згадану на початку статті книгу Ф. Брудер. Насамперед, зауважимо, що ідеологію і практику ОУН зображено винятково у чорних барвах. Авторка навіть не поставила питання про те, чому ця організація мала колосальний успіх

на західних теренах України. Сьомий параграф розділу 2.3, що присвячено зовнішньополітичній стратегії ОУН, виглядає дуже блідо на фоні спеціальної праці Р. Тожецького, не кажучи вже про фахові дослідження сучасних українських учених – С. Кульчицького, А. Кентія, Д. Веденєєва та ін. Позитивом є хіба те, що дослідниця увела до наукового обігу матеріали німецьких архівів.

Принагідно відзначимо й інші хиби праці Ф.Брудер. Авторка у своєму тексті лише один раз зробила посилання на книгу П.Мірчука «Нарис історії ОУН» і двічі на монографію А. Кентія «Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.)», але в історіографічному огляді не згадує цих авторів. З поля зору Ф. Брудер випала вже згадана праця Р. Висоцького. Вважаємо, що це не випадково. Адже Висоцький на високому професійному рівні розглянув організаційну структуру та основні напрями підпільно-революційної діяльності ОУН. Дослідниця виявила загострену увагу до питання про українсько-єврейські взаємини. Викликає подив, що антиютюнову акцію ОУН потрактовано як антиєврейську. Тобто, можна ствердити, що монографія не внесла новизни у дослідження проблеми, а її авторка, дистанціювавшись від нових віянь в сучасній україністиці, перебуває в полоні політичної кон'юнктури комуністичної епохи.

Як бачимо, в зарубіжній історіографії приділено немало уваги зовнішньополітичній стратегії УВО та ОУН. Однак, більшість істориків підійшла до цього питання надто тенденційно, у їхніх працях наголошується співпраця цих організацій з Німеччиною. Польські дослідники не позбулися старих стереотипів: діяльність ОУН вони розглядають крізь призму польсько-українського протистояння в період Другої світової війни. І лише наукова позиція окремих авторів (М. Семиряга, Р. Висоцький) є близькою до українського бачення проблеми. Було би добре, якби зарубіжні дослідники у майбутньому неупереджено розглянули всі напрями зовнішньої політики українських націоналістів та з'ясували мотиви їхніх дій, причому у широкому контексті міждержавних і міжетнічних відносин у Європі 1920 – 1930-х рр.

Джерела та література:

1. Горун О. С. [Рец. на:] Franziska Bruder. «Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929 – 1948. – Berlin: Metropol Verlag, 2007. – 299 s. / О. С. Горун // Укр. іст. журн. – 2009. – № 4. – С. 222-225.
2. Помагаев В. В. Украинский национализм: теория и практика / В. В. Помагаев. – Тамбов: Б.и., 1995. – 93 с.

3. Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. И. Семиряга. – Москва: «Российская политическая энциклопедия», 2000. – 863 с.
4. Cieślak T. Hitlerowski sojusz z nacjonalizmem ukraińskim w Polsce / Tadeusz Cieślak. – Warszawa: Wydawnictwo PAN, 1968. – 33 s.
5. Feliński M. Ukraińscy w Polsce Odrodzonej / Marian Feliński. – Warszawa: Druk. P.K.O., 1931. – 140 s.
6. Grünberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X – XX wieku / Karol Grünberg, Bolesław Sprengel. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. – 832 s.
7. Jacobsen H.-A. National-socialistische Aussenpolitik. 1933 – 1938 / Hans-Adolf Jacobsen. – Frankfurt / Main: Alfred Metzner Verlag, 1968. – 944 s.
8. Koko E. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918 – 1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. / Eugeniusz Koko // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1994. – Z. 2. – S. 105-113.
9. Luxenburg J. Kulisy morderstwa Bronisława Pierackiego / Jerzy Luxenburg // Wiadomości (Londyn). – 1954. – 4 lipca.
10. Mędrzecki W. Druga Rzeczpospolita w historiografii polskiej po 1989 roku / Włodzimerz Mędrzecki // Historycy Polscy i Ukraińscy wobec problemów XX wieku. – Kraków, 2000. – S. 11–20.
11. Olszanski T.A. Zarys Historii Ukrainy w XX wieku / Tadeusz A. Olszanski. – Warszawa: Wyd. «Solidarni», 1990. – 230 s.
12. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 1914 – 1939 / Władysław Pobóg-Malinowski. – Londyn: B.w., 1961. – 900 s.
13. Roos H. Polen und Europa. Studien zur polnischen Außenpolitik. 1931 – 1939 / Hans Roos. – Tübingen: I.C.B. Mohr, 1957. – 421 s.
14. Serczyk W.A. Historia Ukrainy / Władysław A. Serczyk. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 2001. – 427 s.
15. Szota W. Zarys rozwoju Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Wiesław Szota // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1963. – № 1. – S. 163-177.
16. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy, 1933 – 1945 / Ryszard Torzecki. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1972 – 379 s.
17. Torzecki R. Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1956 / Ryszard Torzecki // Dzieje Najnowsze. – 1998. – № 3. – S. 103-111.
18. Urbański Z. Mniejszości Narodowe w Polsce / Zygmunt Urbański. – Warszawa: Wydawnictwo «Mniejszości Narodowe», 1932. – 380 s.
19. Wojcechowski M. Stosunki polsko-niemieckie. 1933 – 1938 Marian Wojcechowski. – Poznań: Instytut Zachodni, 1965. – 372 s.
20. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939: Geneza, struktura, program, ideologia / Roman Wysocki. – Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 433 s.
21. Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego / Władysław Żeleński. – Warszawa: «Iskry», 1995. – 175 s. (Вперше праця опублікована в 25-у числі «Zeszytów Historycznych» за 1973 р.).

Юрій Шушкевич

ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО УПА В ДІЯЛЬНОСТІ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ НА РІВНЕНЩИНІ В КІНЦІ 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТ.

У статті досліджено тематику УПА в діяльності НРУ на Рівненщині в кінці 80-х на початку 90х років ХХ ст. Простежено місце та значення національно-визвольних змагань в ідеології НРУ. Описано конфлікт ідеологій навколо питання значення УПА.

Ключові слова: Народний Рух України, Українська повстанська армія, Рівненська область, національно-демократичне відродження.

В статье исследовано тематику УПА в деятельности НРУ на Ровенищине в конце 80 - начале 90 годов ХХ в. Прослежено место и значение национально-освободительной борьбы в идеологии НРУ. В статье описаны конфликт идеологий вокруг вопроса значения УПА

Ключевые слова: Народный Рух Украины, Украинская повстанческая армия, Ровенская область, национально-демократическое возрождение.

The article explores the themes of the UPA in People's Movement of Ukraine in Rivne region in late 1980 - early 90 years of the twentieth century. Grate place and national liberation ideology People's Movement of Ukraine. Besides, the article describes the conflict of ideologies on the issue of UPA.

Key words: People's Movement of Ukraine, the Ukrainian Insurgent Army, Rivne region, the national democratic revival.

Осмилення та вивчення подій 80-х років факторів, що впливали на ідеологію новоутворених національно-демократичних сил, важливе для розуміння процесів, які відбувалися всередині українського суспільства на перехідному етапі його розвитку в кінці 80-х на початку 90х років ХХ ст. Щоб сформувати чітке бачення суспільних процесів, слід виокремити серед інших аспектів, яке місце в ідеології Народного Руху України займала тема національно-визвольних змагань і, зокрема, роль УПА.

Автор поставив за мету дослідити діяльність Народного Руху України на Рівненщині в 1989 – 1994 рр. в сфері відновлення історичної пам'яті про УПА.

Зародження Народного Руху України продовжує привертати увагу дослідників. Певний внесок у розробку даної теми здійснили М. Тиский, С. Кульчицький та інші автори. Однак діяльність рівненських рухівців щодо відновлення історичної пам'яті про УПА лишається малодослідженою.

Тематика відновлення суспільної пам'яті про перебіг визвольних змагань українського народу стала одним з наріжних каменів, на яких мала базуватися ідея української державності. В. Осипов у своїй статті також вказав на ідеологічну нитку, яка поєднала УПА з НРУ [7, с. 157]. Таку ж мету поставили перед собою українські дисиденти та громадські діячі, котрі очолили Народний Рух України за перебудову у 1989 році. М. та Б. Горині, В. Чорновіл, І. Драч та інші розуміли: створена ними організація має мало спільного з офіційною радянською ідеологією. Проте, тоді на офіційному рівні про УПА наважувалися згадувати тільки найбільш радикально налаштовані діячі, переважно з кола дисидентів. На Установчому з'їзді НРУ за перебудову її не піднімали, щоб не вносити суперечності із представниками Руху із східних регіонів [14].

Регіони, на теренах яких діяли загони УПА, були під прискіпливою увагою органів держбезпеки. Як зазначив М. Тиский, «той факт, що у волинському краї зародилися перші загони Української повстанської армії (УПА), які ще діяли в першій половині 50-х рр., був причиною постійних профілактичних заходів з боку Волинського обкому КПУ та КДБ» [13].

Водночас, офіційна історіографія, перебуваючи під контролем комуністичної партії, якщо і згадувала про УПА, то виключно в різко негативному ракурсі та з обов'язковим тавром «буржуазних націоналістів».

На думку С. Кульчицького, з кінця 80-х років українська історична наука почала звільнятися від стереотипів, насаджених у свідомості радянських людей пропагандистськими відділами парткомів КПРС. Можливість працювати над білими «плямами» послужила для істориків своєрідним допінгом. Виявилося, що професійні вчені слабо орієнтувалися у недавньому минулому. «Білі плями» поступово злилися, утворюючи цілий масив [6].

Важливо зазначити, що першими на Рівненщині над цими «білими плямами» почали працювати не професійні історики, а ентузіасти з кола дисидентів. Олекса Новак підготував протягом 1989 – 1991 рр. такі брошури як «Критика ленінізму» й «Історія УПА». Їх головна

мета полягала в подоланні серед населення області стереотипів, тиражованих протягом десятків років офіційною історіографією [9].

Ці брошури неможливо було видрукувати в Україні через наявну політичну цензуру, а тому рухівці організували їх випуск у Литві за сприяння члена Ради «Саюдісу», голови Громади українців Литви Василя Капкана. Також там видавалася газета «Рада», яку доводилося доставляти на Рівненщину, використовуючи конспіративні методи [3].

У 1989 році члени НРУ ще відкрито не говорили про діяльність УПА, проте дуже часто в громадських обговореннях зачіпали теми, котрі мали підготувати підґрунтя для дослідження національно-визвольних змагань в майбутньому. Зокрема, в резолюціях Установчих зборів НРУ на Рівненщині автори не торкалися цієї теми, але водночас в них містилися пункти про десталінізацію, перегляд оцінки включення західноукраїнських земель до складу УРСР, а також підтримка використання національної символіки та української мови [8].

17 вересня 1989 року в Рівному В. Федорець розпочав голодування, яке він прив'язував до аналогічної дати 1939 року, коли радянські війська захопили частину території тогочасної польської держави, а закінчилося голодування 28 вересня до дати підписання радянсько-німецького договору. Сам факт такого голодування вказував на переоцінку історичних подій, які протягом тривалого часу замовчувала або подавала в інакшому світлі офіційна історіографія СРСР [4, с. 17].

Важливим чинником, що поєднував УПА та НРУ, був зв'язок поколінь. Часто найбільш активні члени організації походили з родин репресованих і тією чи іншою мірою були обізнані із неофіційним варіантом подій 1940-1950-х років. Такі люди вважали своїм обов'язком відстоювати національні інтереси українського народу [10].

У період 1990 – 1991 рр. тематика УПА ставала дедалі більш поширюваною серед громадськості УРСР та Рівненщини, зокрема. Хоча часто на найвищому рівні лідери НРУ намагалися її оминати, боячись загострення протиріч всередині самого Руху, інформація про національно-визвольні змагання поступово просочувалася в соціум, переважно через самвидав (листівки та буклети).

У 1992 році НРУ з громадської організації трансформувався в політичну партію національно-демократичного спрямування, одним із завдань якої було відновлення історичної пам'яті. Масові репресії, голодомор, події Другої світової війни, національний рух опору тощо – все це викликало резонанс та набувало нового звучання.

Важливим аспектом діяльності НРУ на Рівненщині було примирення ветеранів Червоної Армії із ветеранами УПА. Протистояння

двох ідеологій зводилося до протистояння місцевої влади та активістів НРУ. З цього приводу газета «Волинь» 11 травня 1993 р. зазначала: «Урочистий і траурний мітинг віддав шану не лише полеглим червоноармійцям, партизанам, засланим із Москви, але й тим хто в 41-шому не відступив, а піднявся на боротьбу з гітлерівцями, а пізніше воював проти двох фашистських імперій – німецької та радянської. Хотів вкинути ложку дьогтю голова ветеранської організації В. Холявчук, колишній редактор «Червоного прапора». Зате всі інші виступаючі – народний депутат України Микола Пороський, голова товариства репресованих Олександр Український, начальник соціально-психологічної служби 13-тої армії пан полковник Володимир Добровольський та інші віддали належне подвигу українських повстанців, які були між двох вогнів, звичайно, не применшуючи ролі червоноармійців, їхніх подвигів і кривавої долі [11].

Громадського розголосу набула справа демонтажу пам'ятника М. Кузнецову. Члени НРУ вимагали прибрати всі пам'ятники, встановлені за радянських часів відомому розвідникові, котрого підозрювали у скоєнні злочинів, що призвели до розстрілів мирного населення міста. На місці демонтованого пам'ятника перед будинком Рівненської міської управи було встановлено пам'ятник борцям, що полягли за волю України. Священики УПЦ КП провели панахиду; також виступили в'язні сталінських концтаборів [5].

У жовтні 1994 року відбулася акція відкриття меморіалу УПА в Басовому Куті. Вона розпочалася службою Божою в Свято-Троїцькому храмі УПЦ КП, що належала громаді віруючих Басового Кута.

По завершенню служби колона з місцевих жителів та запрошених з інших районів міста, серед яких представницька громада політв'язнів та репресованих гітлерівських та сталінських концтаборів, вирушила хресним ходом через центральну вулицю селища до майдану, де мало відбутися урочисте відкриття пам'ятника-меморіалу та панахида по українських підпільниках, членах ОУН, воїнах УПА, всіх тих басівкутських юнаках та дівчатах, хто в буремні роки визвольних змагань захищав Україну.

Урочисте відкриття розпочалося панахидою, котру відправили священики УПЦ КП. По завершенню служби хор Рівненського товариства «Просвіта» виконав українські повстанські пісні. Мітинг-реквієм розпочався спогадами українських патріотів. Переважно всі виступаючі – це мешканці Басового Кута, колишні підпільники, зв'язкові, родичі загиблих. На пам'ятнику-меморіалі викарбувані 98 імен басівкутців, що полягли за волю й незалежність України в 1939 – 1953 роках [1].

18 грудня 1994р. у лісовому масиві «Лисячі гори», поблизу с. Борщівка Костопільського району, відбулося освячення пам'ятника на місці загибелі воїнів УПА. Ось їх імена Володимир Ярмолка (Нестор), політреферент військової округи «Заграва», член Крайового проводу ОУН; Василь Ворошук (Щур); Федось Марчук (Анте́к); Петро Пінчук (Санько). Священик УПЦ КП о.Юрій відправив панахиду по загиблих повстанцях. Підрозділ Української Армії дав військовий салют [2].

До пошуку та впорядкування могил повстанців постійно залучалися місцеві активісти; в селах та містечках Рівненщини велась робота по збору спогадів очевидців тих подій. На місцях поховань повстанців у селах влаштовувалися мітинги-реквієми. Зокрема, про активність Народного Руху України на Рівненщині в аспекті вшанування воїнів УПА можна судити із змісту хронологічної таблиці, складеної нами за матеріалами, надрукованими в газеті «Волинь» у 1993 – 1994 рр.:

1993 р.

– 21 березня в с. Здовбиця відбулася урочиста панахида з нагоди 49-ї річниці бою сотні вояків УПА з радянськими військами.

– 16 травня в с. Омеляна Рівненського району відбулася панахида на могилі воїнів УПА. В скорботному мітингу після її закінчення перед присутніми виступив народний депутат України М. Поровський.

– 16 травня в с. Арчишин відбулося освячення пам'ятника і відслуження панахиди на могилі загиблих воїнів УПА Миколи Власика, Володимира Мартинюка, Миколи Томашевського.

– 23 травня в с. Копані Радивилівського району відбулася панахида на могилах воїнів.

– 13 червня в с. Злазне Костопільського району відбулася панахида та освячення пам'ятника-меморіалу воїнам УПА.

– 27 червня в Гурбах Здолбунівського району відбулася панахида по вояках УПА, які загинули в 1944 році в боях з підрозділами НКВС.

– 4 липня в Степані Сарненського району, в урочищі Калижирі, відбулося освячення могили вояків УПА.

– 1 серпня в с. Княгинин Дубенського району відбулося встановлення Хреста та мітинг на могилі вояка УПА із сотні «Саблюка», який загинув у бою з німецькими окупантами.

– 15 серпня в с. Колесники і с. Вельгір Гошанського району відбулося освячення могил і вшанування загиблих вояків УПА.

– 28-29 серпня біля с. Трипутні (на межі Володимирецького та Дубровицького районів) було проведено впорядкування могил вояків УПА.

– 12 вересня в смт. Клевань-1 відбулося освячення і відкриття пам'ятника воякам УПА.

– 19 вересня в с. Головин Костопільського району відбулося відкриття пам'ятника сотенному УПА «Вихору».

– 14 жовтня у с. Малий Стидин – Великий Стидин Костопільського району відбулася панахида на могилі воїнів УПА.

– 24 жовтня в с. Кам'янка Березнівського району відбувся молебень та освячення могили вояків УПА.

– 31 жовтня в урочищі Переспа, що знаходиться між селами Хотинь і Яцковиці, відбулася панахида на могилі вояків УПА.

– 20 листопада в с. Жобрин Рівненського району відбулося перепоховання воїнів УПА.

1994 р.

– 23 квітня в урочищі Гурби відбулося вшанування пам'яті патріотів України, полеглих у боях за незалежність в 1944 році.

– 29 травня в с. Матіївка Гощанського району відбулося вшанування пам'яті вояків УПА, які загинули в боях з більшовиками 4 квітня 1944 року.

– 5 серпня в м. Рівне в кінотеатрі «Україна» відбулася презентація документального фільму «Розрита могила» про національно-визвольну боротьбу УПА.

– 9 жовтня відбулося освячення впорядкованої могили воїнів УПА, які загинули в березні 1944 року в боях з спецвідділами НКВС в районі сіл Літвиця та Лісове. Того ж дня відбулася панахида на місці поховання курінного на псевдо «Лайдаки» в селі Літвиця. Перед громадою на мітингу-реквіємі з патріотичною промовою виступив народний депутат України М. Хомич.

– 9 жовтня в с. Комарівка Костопільського району відбулося вшанування воїнів УПА, які полягли за волю України в національно-визвольній боротьбі 40х-50х років.

– 16 жовтня в м. Рівне на Басовому Куті відбулося урочисте відкриття та освячення пам'ятного знака загиблим за волю України.

– 16 жовтня в м. Березне на козацькій могилі відбулася панахида та мітинг на честь українського свята зброї та освячення могили воїнів УПА.

– 23 жовтня відбулася панахида на братській могилі воїнів УПА в селі Микулин Гощанського району.

– 6 листопада в с. Будараж Здолбунівського району відбулася панахида та освячення могил вояків УПА, котрі загинули в 1943 році від рук німецьких окупантів.

– 13 листопада в районі сіл Висоцьк та Вербівка Дубровицького району відбулося освячення могили воїнів УПА. Там же похований і перший командир повстанського руху на Поліссі Іван Перегійняк «Коробка».

– 20 листопада в с. Теслугів Радивилівського району на місці бою підрозділу УПА з каральним загonom НКВС була проведена панахида і мітинг-реквієм.

– 27 листопада в с. Здовбиця Здолбунівського району відбулася панахида та мітинг пам'яті загиблих воїнів УПА.

– 25 грудня в рівненському кінотеатрі «Україна» м. Рівне відбулася прем'єра патріотичного фільму «Здобути або не бути».

На основі цієї таблиці можна зробити висновок, що ушанування УПА та впорядкування могил повстанців відбувалося на теренах всієї Рівненської області. Відновлення пам'яті про боротьбу загонів УПА сприяло зростанню політичної активності населення, піднімало популярність НРУ як політичної сили, що дбала про збереження національної пам'яті. Значною мірою це позначилося на тому, що Народний Рух України стабільно отримував найбільший відсоток голосів на виборах. Оцінюючи успішність культурно-політичних акцій, здійснених НРУ (в тому числі і пов'язаних з тематикою УПА), голова Рівненського крайового НРУ В. Червоній зазначив, що перемозі на виборах аж семи депутатів від національно-демократичних сил слід завдячувати блоку «Вибір-94», в який входить цілий ряд партій і громадських організацій. І досягненням цього блоку є, насамперед те, що жоден представник партії влади в області не пройшов. Рівненщина серед 25 областей дала найвищий відсоток голосів [12].

Таким чином, діяльність НРУ в кінці 80-х – на початку 90-х років нерозривно пов'язана з використанням теми національно-визвольних змагань в своїй діяльності. Край, де були сформовані перші відділи УПА та діяли загони Бульби-Боровця, за відносно короткий час повернув свої національні ознаки. Не можна оминати увагою і те, що в організації НРУ на Рівненщині часто брали участь члени родин репресованих та дисиденти, котрі були ідейними спадкоємцями боротьби УПА. Так само можна провести аналогію щодо цілей боротьби обох організацій: як УПА, так і НРУ ставили перед собою мету здобути державність. Тому цілком закономірно, що після здобуття незалежності та трансформації у національно-демократичну партію НРУ одним із пріоритетів своєї діяльності визначив відновлення історичної пам'яті в населення області шляхом проведення ряду заходів: збору спогадів очевидців, статтями у газеті «Волинь», масовими акціями. Успішність даних заходів можна виміряти електоральною підтримкою, яка на початку 90-х років зробила НРУ однією з найвпливовіших партій Рівненщини.

Джерела та література:

1. Відкриття меморіалу УПА в Басовому Куті // Волинь. – 1994. – 21 жовтня.
2. Вшанували пам'ять // Волинь. – 1994. – 23 грудня.
3. Дем'янюк І. Рухівська преса на Волині, як все починалося / І. Дем'янюк // Нова Волинь. – 2000. – 17 серпня.
4. За незалежну, самостійну Україну. Боротьба рівнян за відновлення Української державності. 1987 – 1991 рр. Коротка хронологія подій. – Рівне: Рівненський інститут слов'янознавства, Рівненський краєзнавчий музей, 1996. – 32с.
5. Загиблим за Україну // Волинь. – 1994. – 21 травня.
6. Кульчицький С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію(1989 – 1991) / С. Кульчицький // <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/5/15.pdf> (останнє відвідування 23.04.2010 р.).
7. Осипов В. Історичні трагедії українського народу в документах НРУ / В. Осипов // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VII Всеукраїнської конференції, присвяченої 20-річчю НРУ, 28-29 травня 2009 р., м. Одеса; смт. Брошнів-Осада: МПП «Таля», 2009. – 236 с.
8. Особистий архів автора. Протокол Установчої конференції НРУ за Перебудову від 22 липня 1989.
9. Особистий архів автора. Спогади Олекси Новака від 7.04.09 р.
10. Особистий архів автора. Спогади Сергія Олексіюка від 15.04.09 р.
11. Рудницький М. Відгородилися «міліцейським кордоном» / М. Рудницький // Волинь. – 1993 (11 травня).
12. Степаненко М. Нотатки з першої прес-конференції народних депутатів України / М. Степаненко // Волинь. – 1994 (15 квітня).
13. Тиский М. Зародження та діяльність Народного Руху на Волині (1989 – 1990 рр.) / М. Тиский // <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/11/21.pdf> (останнє відвідування 23. 04. 2010 р.).
14. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. – К., 2000 . – 495 с.

Микола Ваколюк

СПРОГАДИ ПРО ПЕРЕЖИТЕ

Народився я 21 липня 1929 р. в с. Точивики на хуторі Кушевиця Острозького району. Був п'ятою дитиною в сім'ї Корнія і Марти Ваколюків. Окрім мене, в батьків також були діти: Марія (1923 р. н.), з близнюків, інша сестра померла, Параска, Микола, Михайлик, Гріша, Роман, Євген. Всього було 13 дітей, але одні ще маленькими помирали. На той час в Україні панувала польська влада. 1938 р. я пішов у перший клас чотирьохрічної сільської школи, де працювала одна вчителька, а за Польщі один день на тиждень священик викладав релігію. Потрібно зазначити, що польська мова практично не була в ужитку, а навчання проводилося українською мовою. Коли я пішов у другий клас, до нас прийшла радянська влада.

В моїй пам'яті закарбувалася ця влада туманно, але люди вже говорили, що мають нас «визволяти» більшовики. Незабаром в село приїхало пару воєнних і якась совітська адміністрація. Оглянули село, прийшли до старости, домовилися з ним, щоб зібрав на певний день збори в селі. На самі збори приїхали більше радянських начальників, привезли бочку кільки, яку дешево продавали, і махорку. На мітингу в основному виступав якийсь політрук, хвалив радянську владу і одночасно ганьбив церкву, називаючи її – «опіум народу». На зборах люди вибрали головою сільради В. Киричука, який хоча і був з бідняків, але мав повагу в селян.

Якось на перших днях радянські військові підвезли мене і ще кількох хлопців на танку, я прибіг до хати і, вихваляючись, сказав це батькові, який у відповідь мовив: «Не тішся, бо то більшовики нам нічого доброго не привезли». Військові більшовики були «трапошніки», одяг в них був «хлопчато-бумажна», ноги в обмотках, на головах – будьоновки. Одними словом – неохайні. Польське військо, навпаки, було гарне.

Люди не були довірливі до радянської влади, бо ті наговорювали на церкву, агітували в колгоспи, при розмові звичним для них було вживати матюки. На другий день після зборів пішли два більшовики до священика Апановича, який був міцної статури. Заздалегідь відправивши сім'ю в інше село, священик побив представників радянської

влади, а сам втік та й більше не повертався. Загалом, перші місяці радянського панування були тихими, спокійними.

В с. Точивики підпільно діяла Організація українських націоналістів, а в нашій хаті ще за Польщі оунівці робили підпільні збори. З села членами організації було 8 осіб, інші приходили в основному з Дерманя та інших сіл. Пам'ятаю, як на зборах перед приходом більшовиків було близько 10-12 осіб, які обговорювали план дій за нового окупанта. Серед них були найавторитетніші в селі хлопці – Василь Андрійович Киричук (керував осередком), Оверко Андрійович Шишко (був в ОУН керівником Острівського і Мізоцького районів); Стах Макарович Воробей; також були Євген Лукашевич; Григор Манелюк та Іван Андрійович Борис (очолював місцеву ОУН, був станичним з 1942 р.). На адресу В. Киричука зі Львова через Дермань йшла поштою підпільна література, а саме: календар з історичними написами «Золотий колос», журнал «Калина», яку вони роздавали між селянами, ще починаючи з кінця 30-х років. Якраз це друковане слово служило національною освітою для селян.

Перед неминучою війною 1940 р. клітина ОУН зробила у нас в хаті знову збори, після яких місцеві оунівці В. Киричук, О. Шишко, С. Воробей зникли з села, завчасно сказавши людям, що їдуть вчитися у Львів. Міліція зразу стала приходити до їх батьків, цікавилися зниклими синами. Згодом, в січні 1940 р. прийшов лист з Кракова до моєї старшої сестри від В. Киричука. Як виявилось, вони були вже на еміграції у Німеччині.

Відомості про війну з німцями до нас прийшли пізніше. Селяни знали, що має бути війна. Радянські війська втікали через село цілу ніч. Почали гудіти літаки. Летіло 5 радянських бомбардувальників, а за ними гналися 2 німецькі винищувачі. Одного радянського підбили, а інші викинули бомби за селом Білашевим і Точивиками, щоб скинути вагу. Згодом збили ще два совітські літаки за Попівцями. Групами з лісу виходили радянські солдати, просили їсти і йшли далі. Одного вечора у селі люди почали говорити, що німці будуть всіх винищувати, то усі його жителі поховалися в житі. Одного солдата Червоної армії в лісі поранили свої дезертири, то люди помогли йому, перебинтували. Як заносили його в сусідську клуню, то там вже виявили іншого пораненого. Через кілька днів безвладдя приходив священник і учитель, мастили поранених йодом. Потім прийшов радянський офіцер, сказав, що як появляться німці, то нехай здадуть їх німцям. Тож жінки попрали їм білизну, повісили хрестики на шию і на двох фурах Іван Боруля, що знав німецьку мову із ще одним фурманом повезли їх до німців. Згодом дезертирів ЧА майже не було.

Десь в середині червня в селі з'явилися кілька німців від нової адміністрації, зібрали людей і вибрали голову сільської ради, дали йому завдання, щоб пригонив худобу на поставку і подавав списки людей для відправлення на роботу до Німеччини. В нас у селі вже господарювали члени ОУН, які повернулися із еміграції у складі похідних груп. Це Василь Киричук (працював агрономом в с. Песів, а з середини 1942 р. пішов в УПА), Стах Воробей та інші члени члени осередку ОУН. Зокрема, вони збирали молодь віком від 13-14 років, творили Юнацькі організації (дівоче і окремо хлопців), приходили референти, організовували вишколи, вивчали історію України, військові вправи, знайомили з правилами розвідки і зв'язку, а дівчат ще з медичними справами. Практично осередок ОУН керував усім іншим життям сільської громади.

Акт 30 червня 1941 р.

30 червня 1941 р. у Львові відбувся Акт проголошення Української держави. Тоді по селах готували молодь у вишиванках з блакитно-жовтими прапорами, збиралися та йшли до м. Остріг на «Віче». В місті, на Замковій горі біля Собору, проводилася ця подія. Спочатку відправили в Соборі молебень за Україну. Пізніше хори співали гімн «Ще не вмерла Україна» та «Боже великий, єдиний» й інші національні пісні. На кінець відбулося «Віче». Вся Замкова гора навкруги була заповнена людьми. Німці ходили з фотоапаратами, все фотографували, але до цих подій не втручалися. Після цієї події було організовано оунівцями становлення хрестів по всіх селах, на роздоріжжях: висипали насип з огорожею та ставили високий дубовий хрест, який увінчували вишитим рушником. Це називали «фігура» (в с. Точивицях було встановлено 4 таких фігури).

Після цих подій німецька влада поміняла своє ставлення до населення. В липні чи серпні почали забирати корови і людей у Німеччину, просто ловили і забирали. Якраз голова мав визначати, кого забрати на роботу, а в кого конфіскувати худобу. В Німеччину всього забрали 4 чол. Інші, щоб не їхати в Німеччину, перейшли в УПА.

В 1942 р. на Остріжчині вже існував відділ «Чорноморця» (керував Євген Басюк, сам з Хорова, який за німців очолював поліцію). В Межиріччях «Сторчан» (Олександр Степчук) заснував загін, а сотня в нього сформувалася саме перед боєм під Гурбами. В Грозові та Грем'ячому Савка («Якір») очолив боївку, сільську оборону. У Точивицьких лісах під осінь 1942 р. появилися над ранок до 20 хлопців, цивільні, майже без зброї на чолі з «Ярошенком» (Олександр Бережний з Острога). Разом із ним прийшов В. Киричук, який очолював господарчий відділ. І так вони діяли, стала появлятися зброя, яку діставала ОУН.

були як неформали, без назви, а далі записувалися як УПА. Цей відділ пробув тут до зими і вже практично оформився у добре зорганізовану одиницю.

Через нашу місцевість на Дрогобич йшов партизанський загін Ковпака. З'явилися перші відділи радянських партизанів. Яюсь бачимо, що стоять вартові. Поки я сказав «Ярошенкові», то вони з вожами, близько 100 чол. пішли на Плоску. Поблизу верхівського лісу, місце Піщанівка, повстанці їх догнали і партизани виставили білий прапор. Почалися переговори, на які вийшло два совети і наших два (керівник боївки «Грім» і з відділу «Ярошенко» повстанець «Блискавка»). Під час переговорів большевики підступно застрелили «Грома» і почалася битва. Партизани відступили на Плоску. Всього у бою наших полягло двоє, серед них чотовий «Веселий», і поранили «Блискавку». То була перша акція повстанців.

В «Ярошенка» було дуже багато хлопців з Острога і навколишніх сіл. Запам'ятався мені повстанець «Бомба». Він мав за 30 років, низького росту, був спочатку єдиним кулеметником і мав на озброєнні старий німецький кулемет, а я допомагав йому чистити. Він натомість вишколював мене як патріота, говорив, що ми загинемо, а ви повинні залишитися.

Одного дня розвідка донесла, що будуть їхати німці в Здолбунів. І дійсно, їхала одна машина з німцями і один мотоцикл. Під час наскоку німці майже не стріляли, бо повстанці добре вибрали місце за-

Через день до них прибували добровольці, просилися прийняти їх у відділ. Але «Ярошенко» казав: «Що, підете з батогами воювати?» Рано вони ставали всі до молитви, далі був сніданок, потім хто в розвідку, а основних виводили на вивчення військової справи. До Покрови 1942 р. вони

Герой Гурбенського бою
курінний О.Степчук
(«Сторчан», «Рів»)

сідки. Їх перебив рій «Кармелюка» з с. Сіянців, що входив до сотні «Ярошенка».

Упівці завжди шкодували цивільних людей і де могли бути жертви серед населення, то там у бій не встрявали.

Щодо польського питання, то поляків почали примусово виселяти через знущання над українцями на Холмщині. Поблизу Острога було с. Гутисько – польська колонія, то повстанці повідомили її населення, щоб ті виїжджали у Польщу. Але поляки збиралися в Острозі і потім їх використали німці.

Відділи «Ярошенка» і «Чорноморця» відбили худобу, відібрану німцями у селян, і перегнали в Точивики, куди приходили люди і забирали її. Пам'ятаю, як кілька днів перед акцією до цих відділів перейшло біля 100 азербайджанців, які служили в німців, всі у німецькій формі та зі зброєю. Вони раніше прислали кілька чоловік, щоб домовитися. Та повстанці не дуже довіряли їм, забрали зброю.

Одного разу їхали німці, близько 100 осіб і три ляндрівти на бричці, то між Білашевом і Точивиками їх повстанці побили, ляндрівтів захопили і потім через день їх розстріляли. В цій акції брали участь і азербайджанці, серед них було 4 вбитих, яких похоронили в Точивиках. Ховали їх за мусульманським обрядом, без трун, молилися Аллаху. Як німці вернулися назад в Остріг, бандерівці вирушили з азербайджанцями на Кременеччину, щоб в'яснити, як діяти далі. Німці зібрали поляків та інших і з Верхівського лісу почали палити всі села навколо. Тоді спалили Грем'яче, Грозів, Білашів, Попівці, Точивики, Дерев'янче 1-е і 2-е, Лючин, Михалівка. Хто не зумів втекти до лісу, то їх німці з поляками убивали. Каральники після спалення сіл не вернулися в Остріг, а ночували по цих селах і на другий день прочисали невеликий ліс біля Острога. Населення, яке там переховувалося, – перебили.

Як почалися розмови, що наближається фронт, то хлопці групувалися, обдумували як діяти відносно радянської влади. «Ми кріси – у стіжок, а самі – у клуню і як фронт перейде, то ми продовжуватимемо боротьбу», – так вони казали. «Де є воєнні – не зачіпати, а НКВС, стрибків знищувати». Були випадки, що бійці ЧА переходили на сторону УПА. Кого зловили до радянського війська, того забрали. Пригадую, дядько Ілько йшов на поле забрати солому, а енкаведисти його одразу ж забрали, – попав у штрафбат і загинув. Більшовики стали вибирати адміністрацію, голову сільради. Колгосп стали організовувати десь в 1947 р., але основне завдання – протистояти УПА. Почали шукати продажних людей – сексотів.

Частина хлопців, що була в Юнацтві, пішли у стрибки. Та повстанці приходили, забирали в них зброю.

Організація Юнацтво ОУН працювало до весни 1944 р., їх було 14 хлопців в осередку, очолюваних Степаном Гоголем із с. Точивики. Мене і ще двох хлопців з Юнацтва станичний Іван Борис «Боруля» із с. Дерманя забрав працювати в станицю, виконувати обов'язки зв'язку і розвідки. Я дістав псевдо «Воробець», а після смерті «Борулі» (в середині 1945 р. він був оточений НКВД, поранений і підірваний гранатами в дворі діда Кузьми Ваколюка на хуторі Кушцевиця в Точивиках), мені довелося працювати в підпіллі аж до депортації на заслання під псевдо «Гайдамака». Провідники мінялися – по смерті «Борулі» був «Лубенко» (Пилип Обуховський), потім «Руслан» із Львівщини, останнім у 1946 р. був «Січак», який загинув у Клеванських лісах в 1949 р.

Як на Гурбах був бій, то «Ярошенко» перейшов на Гурби і був сотником.

Була в с. Точивиках Одарка, то її вбили бандерівці за те, що вона продала підпільників. Вони їй дали завдання, щоб вона пішла у Білашів до священика, бо в нашому селі церква згоріла, і домовилася про сповідь повстанця «Юрка» з дівчиною Оксаною, які мали робити весілля та й вирішили посповідатися. Але Одарка проговорилося. То під час засади советів вони пострілялися. Тому то підпільники її вбили. Потім її син був у стрибках і мстив повстанцям.

Маркіян Коханський був призначений головою сільради, сам з с. Точивик. При перших советах давніших хлопців він продавав, то ще з того часу був у чорних списках підпілля. Був знайдений мертвим в живоплоті з грабини, стояв на колінах. На шії була таблиця.

Кирило Киричук – був головою сільради. Його труп знайшли у згарищі, тіло не було обпалене, видно вбито було раніше.

У верхівській школі були вчителі зі сходу України, але їх не чіпали. Була одна східняка Марія Нестерівна, яка дуже негативно ставилася до західних українців. Раз поїхала в Остріг. Вертаючись назад, їхала на фірі з участковим Гусевим, який керував гарнізоном у Верхові, Лебеді. І по дорозі їх спинив перевдтий у радянську форму повстанець «Корба» (Борис Олійник з Грозова) і радянського дільничного вбив.

1946 р. ранньою весною у ночі прийшло до нашої хати 13 хлопців і кажуть, що переночують. З ними був «Ярошенко». Тоді в с.Білашеві стояв гарнізон вояків. За клуню вийшов вартовий, ззаду хати – ліс. Вартовий перед ранком вистрілив, бо йшли 2 солдати і пускали ракети вгору, то хлопці, що ночували, втекли у ліс. З села прийшли до нас

солдати. А повстанці в хаті згубили шапку, сумку, паски, замок від ППШ. Сумку з паперами, де вказувалося, хто і де загинув з повстанців, знайшли совети. Побили тата. Ввечері вертається «Ярошенко» з відділом. Мама каже, то вас стільки, а ви втекли. А він відповів, що коли б вони прийняли бій, то всю нашу родину вивезли б до Сибіру.

«Ярошенко» з відділом був охороною провідника СБ ОУН ПЗУЗ «Смока»¹, загинув в 1949 р. разом з 13 повстанцями у с. Петушки.

І. Борис «Боруля», станичний, загинув біля сусідньої хати Кузьми Ваколюка, коли йшов до лісу в криївки. Зайшовши в хату попити води, вийшов, а від лісу йдуть совети. Будучи поранений, він підірвав себе, поранивши кількох енкаведистів.

Стрільців Степана Гроголя і «Гедза» повбивали під час проведення облав.

Були й випадкові смерті, непорозуміння. Якось йшли хлопці до голови сільради, а совети подумали, що то йдуть вбивати голову, то двох поранили, а Миколу Очеретюка вбили.

Господарчого, станичного Манелюка Григора «Пилипенко» вбили біля Нового міста, коли він спробував втекти під час переведення з допиту до острозької тюрми.

З Точивиків було 3 повстанці: Яків Остроголов «Мороз», Степан Шпак «Орлик», і «Буревій» з с. Дерев'яного. На другий день Різдва чи 1945 чи 46 р. в с. Грозів проводили вони збори. Були всі на конях. То совети оточили їх в хаті. Перший вискочив «Буревій». Інші повстанці забрали коней та втекли до криївки, яка була в землянці – «балгані». На другий день рано приходить «Буревій» і приводить советів, думавши, що їх там немає. Яків виліз. Кинули ракету, від чого загорілася солома, а повсталець С. Шпак застрелився.

Депортація

Ми чекали на депортацію з 1944 р., бо були весь час в повстанському «котлі», наша сім'я їх годувала, давала ночівлю, притулок. Старша сестра була в жіночій сітці Юнацтва ОУН (в Червоному Хресті). Її в 1944 р. заарештували в криївці з ще одним повстанцем. Сиділа в Острозькій тюрмі, підсадили сексота, який знав про функції, які вона виконувала у підпіллі. Засудили на 15 років, але позаяк їй не було ще й 18 років, то дали 10 років і ще 5 років на поселенні. Це і була причина наших тривог. Тому в хаті не ночували. Я працював на зв'язку

¹ Микола Козак «Смок», «Вівчар», «Чупринка», «Богдан», «Петро», крайовий референт СБ ОСУЗ (1944 р.), крайовий референт СБ ПЗУЗ (1945 р.), крайовий провідник ОУН ПЗУЗ (1946 – 1948 рр.), заступник крайового провідника ОУН ПЗУЗ (1948 – 1949 рр.) // Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943-49. Довідник [Текст] / Петро Содоль. – Нью-Йорк.: Пролог, 1994. – С. 87-88 / Примітка редактора.

у станичного «Борулі», хотів піти в повстанці, сказав «Борулі», але той тільки насварив, сказав: «Тобі треба йти в школу, вчитися». Тоді я поїхав в інший район – в с. Івашків Здолбунівського району. В 1946 р. ніби все затихло, і я повернувся додому, продовжував навчання в сусідньому селі Верхові.

Але депортація зачепила і нашу родину. Нас вивезли осінню 1947 р., тоді вивозили тих, чиї родичі загинули в підпіллі. 1947 рік був роком масової депортації, часом по 5 ешалонів на одній станції стояло, бо колія була перегружена.

На Покрову 1947 р. мене заарештували в селі. З 14 по 21 жовтня утримували в гарнізоні, допитувався начальником гарнізону Соловйовим, який згодом став головою колгоспу. По поведінці військових було видно, що щось має статися, по селах збільшувалася кількість гарнізонів. У тюрмі гарнізону мене ще кілька разів допитали. Запитують, чи я був в «юнаках». А я жартома відповідаю, що я ще й досі в юнаках (маю на увазі молодість). На ніч мене в гарнізоні закривали у лосьі.

Тієї ночі (21 жовтня) в селі ніхто нічого не знав. З Точивиків вивезли 8 сімей, мобілізувавши підводи. Тоді по всіх селах був вивіз.

Батьки розповідали, що, починаючи з третьої години ночі, почали оточувати хату, сказали, що мають бути виселені за «пособництво бандерівцям». Дали дві години на збір найнеобхіднішого. До кожної хати прислали 2 фіри, тато хотів заколоти порося – не дали. Тоді батьки покрутили голови 4 куркам і кинули в мішок. На підводах везли аж в Оженіно. Через такі події місцева вчителька навіть відмінила уроки в класі. На кожній хурі охорона по 1-2 чол. З нашого села виїхало біля 10 підвід. В сім'ї було 7 осіб: мені було 16 р., найменшій сестрі не було і 5 років (1942 р. н.), менший брат з 1933 р., інший з 1937 р. Моя дівчина бігла 2 кілометри в с. Білашів, щоб передати щось на дорогу та попрощатися.

Охорона боялася з нами розмовляти. Привізши нас до поїзда, всіх розмістили в долині, навколо стояла охорона. Було холодно, падав мокрий сніг. Перед вечором стали грузити у вагон. Там, де була моя сім'я, втиснули 48 осіб, серед яких були і діти, люди похилого віку, жінки. Вагон був брудний, де не де – гній. Видно, що недавно ними возили худобу. По середині знаходилася буржуйка (пічка), а по боках – нари. Через день нам давали їсти. Стояли в Оженіно 2 дні, мабуть, щоби добрати людей. Далі голів сімей закликали в одну із хат, де зачитали їм вирок, що виселяють навечно.

Вікна вагонів були заграбовані, мали металеві ляди, закриті. Наша тітка, дізнавшись про нас, принесла на станцію в Оженіно кошик з коржами. То мене брат тримав за ноги, я переліз через люк і так дістав цей

кошик. Вранці, 24 жовтня 1947 р., наш поїзд рушив на Схід. Хтось почав співати пісню «Рушив потяг в далеку дорогу...» і всі її підхопили. Під час не таких вже частих зупинок нам дозволяли сходити в туалет біля вагонів, а так мусіли усі терпіти. Потім проламали дірку в підлозі і так було. Через день після відправки назначили старшого вагона. На вагон давали неповне відро якогось супу, хліба і через день чи два відро води. В дорозі потяг зупинявся по 1-2 дні. Нас везли аж до 11 листопада. В Уфі були 7 числа того ж місяця, де ми зупинилися і повернули назад, до міста Курган, а потім на північ, до міста Кірово (В'ятки) Пермської обл. А там дуже холодно, зима. Та щеї інша біда – воші, яких було жменями виймав з-під пахви. Вони десь раптово взялися. На дворі холодно – 30 градусів морозу і нижче. Ми всі ненавиділи більшовиків.

Життя на засланні

Прийшов нас зустрічати начальник управління євреїв Гусман. На кожному вагоні був надпис, куди будуть направляти на роботу. Нас – на будови, інших – на шахти. Під'їжджали коновози кіньми з саями, між ними багато було татарів і розвозили нас по місцях проживання. Татари ще й пообкрадали. Завели нас в чисте поле, нічого не видно, бо до бараку дорогу закидало снігом, тільки комини виглядали. Аж потім запримітили барак, довжиною 60 метрів, до нас там утримувалися полонені німці. Він був весь засипаний снігом й тепер там вже ніхто не жив. Нам один кацап пропавив піч. Спочатку із нами не говорив. Відразу ж сім'ї розділилися по кімнатах по дві сім'ї. Стіни потріскані, вітер віє крізь щілини в стінах. Зранку приїхала машина та відвезла нас у баню. Наші речі так пропарилися, що аж паски поплавилися, але заодно і воші в парілці пропали. Але тут же почали турбувати клопи. 15 числа нас вже вигнали на роботу. Розпроділили по бригадах і ми почали будувати з бруса бараки. Копали яму, забивали туди дерев'яні стуля, яма була з опалубкою. До весни зробили 2 бараки, почали третій. І так, на зиму ми вже були в нових бараках. Їсти не було що, давали карточки на їжу на чоловіка – 25 грам цукру на день, я получав 800 грам хліба, тато теж, а 3 брати, сестра, мама – неробочі, то мама получала 300 грам хліба на день, а діти – по 250 грам. Хліб був з устюками, давали теж крупу, рибу. В талонах все було розписано на місяць, на них було місце для відрізу. В селищі був комендант. Згодом нас переселили на шахти. Комендант викликав голів сімей, які разом із членами сімей зобов'язувалися кожного тижня розписуватися, що присутні. З іншими поселеннями ми не мали права спілкуватися.

Я раз був зловлений на тому, що поїхав на інше поселення, то потім мусів цілий місяць щоденно відмічатися у коменданта. З часом почали

давати одяг: ватяні штани, куфайки, валянки. В 30-40 градусів морозу у бортовій машині нас 8 км. везли на роботу. То коли вона приїжджала, то ми наввипередки бігли до неї, щоби лягти, а тоді вже на нас ліг би хтось інший, бо так було тепліше. Одного разу Яков Обрамович Гусман, єврей, викликав мене до себе і дав мені валянки. Я раніше валянків не бачив в очі. Тут було багато німців і тих, кого висилели ще з 1937 р. Усі начальники на будові були німцями і загалом вони до нас добре ставилися. У нас начальником, якому ми повністю мали підпорядковуватися, був німець Олександр Якович Брестель. З часом мене вибрали бригадиром, а це добавка до зарплати, та й робити легше.

Уже після розселення по бараках і санітарній обробці, через 3-4 дні, розсилали нас по роботах. А холод був мінус 30-40° С, правда в мінус 42° С уже на роботу не гонили. Наша група попала в будуправління на будівництво бараків – дерев'яних будинків, однокімнатних. Першу зиму перебули в старому бараці. Між нами були люди із Тернопільської, Львівської областей, волиняки. Так ми стали жити разом. Знайомилися та й потроху привикали до сусідів. Спочатку жили дуже бідно, хоча й дружно. На наступну зиму ми уже переселилися в нові дома, кращі. Нашій сім'ї було трудно, бо лише нас удвох працювало, а сім'я складалася із семи душ. На початку 1948 р. відмінили картки на продукти, то вже можна було дещо купити в магазині. На зиму 1948 – 1949 рр. нас переселили у ті дома, що ми самі побудували, на посьолок шахти Руднічна, де уже жило багато тернопільчан-шахтарів в старих домах. Так ми стали цивілізуватися разом із шахтарями. Відвідували клуб, кіно, згуртували український хор, драматичний гурток, ставили вистави «Северянка», «Шельменко-денщик» та інші, з ними їздили по інших шахтах. Це були 1949 – 1950-ті рр. На Різдвяні свята колядували, наші діти ходили із вертепом, хористи їздили співати по інших шахтах. Все це могло відбуватися тільки з дозволу коменданта. З 1951 р. ми почали одружуватися. Церкву, яка була занедбана, ми відродили і там правили Службу Божу, святити паски. Отак оживали і відроджувалися. Я після роботи будував людям хати, бо ж потрібно було підробляти, щоб легше було сім'ї. Менший брат пішов шоферувати, інший літом пас корови людям. Трохи підзаробивши, ми купили козу, мали городи, на яких садили картоплю. Згодом заробляти стали краще, після роботи розвантажували вагони, працювали навіть у ночі, а ночі були там світлі: сонце ледь заходило за обрій і знову сходило, так що дні були довгі і світлі, а ночі – зовсім короткі.

У 50-х роках стали приїжджати в табори ті з повстанців, які були арештовані та заслані, і по відбутті терміну, не маючи права вертатися

до дому, переїжджали до своїх родичів, які також були на засланні. Взагалі то, нас трохи боялися. В мене бригада зросла до 30 осіб, а бригадир получав плату від відробітку. Як потрібно було йти до міста, то комендант видавав пропуск, який при поверненні мав віддавати назад.

У 1957 р. об'явили, що можемо отримувати паспорти і виїжджати. Ми відразу ж заворушилися, зібрали трохи грошей на дорогу. За довгий час заслання майже всі одружилися. Я женився в 1954 р. ідесь 20 разів був за старшого свата і у тернополян, львів'ян. Сестра (псевдо було «Квітка») звільнилася в Казахстані, приїхала в село, але їй не дали тут жити і 24 год. дали на виїзд. У таборі вона перебувала 9 літ та 8 місяців, ще 5 років на засланні на спецпоселенні в Караганді. Тоді вона виїхала в с. Криве Озеро Херсонської обл., а як ми повернулися в рідне село, то і вона повернулася. Нас ніде не хотіли приписувати. Мої батьки жили 1 рік в сусідів. В 1961 р. я приїхав на Україну, бо ще троха підзаробляв на Сході.

На шахті Руднічна м. Козел Пермської обл.

На теренах Пермської області були різні люди, з усіх теренів СРСР, яких виселяли на протязі часу: були німці з Поволжя, татари, чуваші та ін. Місцевого населення зустрічали ми дуже мало. Також тут були галичани із дивізії СС «Галичина», полонені в бою під Бровами в 1944 році. Пам'ятаю Павла і Славка Бойчуків, Василя Калина, Чернопіського та інших. Тут вони відбували термін на спецпоселенні. Ми були разом в одного коменданта, то він мав з ними клопоту, бо були непокірливі. То постійно комендант підсилав відвідувачів-сексотів слідкувати за ними і доносити коменданту за стосунками між спецпоселенцями.

Ми поводили себе пильно, але стосунки збільшувалися. А вже після 1950-х років відносини комендатури до нас стали пом'якшуватися, а ми всі стали мріяти про батьківщину, надіялись, чекали того часу.

*Спогади Ваколюка Миколи Корнійовича записав Ремарчук Тарас
в м. Острог (осінь-зима 2005 – 2006 рр.).*

НАШІ АВТОРИ

Антонюк Ярослав – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Луцьк).

Борщевич Володимир – кандидат історичних наук, доцент, докторант Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Ваколюк Микола – учасник українського визвольного руху (м. Острог).

Вєденєєв Дмитро – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри оперативного мистецтва та історії спецслужб Національної академії СБ України (м. Київ).

Власюк Олег – науковий редактор «Книги Пам'яті Рівненської області» (м. Рівне).

Гаврилів Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів).

Галів Микола – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич).

Ільницький Василь – аспірант кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич).

Ковальчук Володимир – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України (м. Київ).

Мазурок Валентин – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та економічної теорії Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка (м. Кременець).

Марчук Володимир – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Рівненської області (м. Рівне).

Патриляк Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ).

Посівнич Микола – кандидат історичних наук, науковий співро-

бітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

Ремарчук Тарас – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Старокостянтинів).

Руцький Микола – член Асоціації українських письменників (м. Нетішин).

Самсонюк Тетяна – здобувач кафедри всесвітньої історії Рівненського Державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Стародубець Галина – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка (м. Житомир).

Стефанів Василь – в. о. директора Центру досліджень визвольного руху (м. Львів).

Трофимович Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острогож).

Трофимович Лілія – викладач Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

Тягнибок Олег – голова Всеукраїнського об'єднання «СВОБОДА» (м. Львів).

Футала Василь – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри нової і новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич).

Циганюк Віталій – провідний спеціаліст сектора внутрішньої політики, зв'язків з громадськими організаціями та ЗМІ апарату Млинівської РДА (м. Дубно).

Шевців Андрій – науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху (м. Львів).

Шишкін Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і країнознавства Національного університету «Острозька академія» (м. Острогож).

Шушкевич Юрій – здобувач кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острогож).

ЗМІСТ

Олег Тягнибок

«80-РІЧЧЯ ОУН: БУКВА І ДУХ, ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ».....	3
---	---

Володимир Трофимович

ОУН – НЕВІД’ЄМНА ЧАСТИНА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ	8
--	---

Олег Власюк

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОБ’ЄДНАННЯ 1922 – 1927 РР.: СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ ТА ПОДОЛАННЯ РОЗБІЖНОСТЕЙ.....	19
--	----

Микола Посівнич

ПОСТАТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ ПІД ЧАС ВАРШАВСЬКОГО І ЛЬВІВСЬКОГО ПРОЦЕСІВ (1935 – 1936 РР.).....	31
---	----

Василь Стефанів

РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ В ІДЕОЛОГІЇ РУМУНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ.....	45
--	----

Лілія Трофимович

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ. 1938 – ЛИПЕНЬ 1939 РР.	51
--	----

Тетяна Самсонюк

БОРОТЬБА РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ З ОУН НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ТА РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ (1940 РІК).....	72
---	----

Володимир Борщевич

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ВОЛИНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	80
---	----

Микола Галів

ДІЯЛЬНІСТЬ ДРОГОБИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО ПРОВОДУ ОУН(Б) У ЛИПНІ 1941 РОКУ	92
--	----

Володимир Ковальчук

ДОЛЯ БОГДАНА – РІДНОГО БРАТА СТЕПАНА БАНДЕРИ.....	102
---	-----

Володимир Ковальчук

ПЕРЕБІЛЬШЕННЯ, ПРИПИСКИ, ЗАМОВЧУВАННЯ (ЯК АВТОРИ ДОКУМЕНТІВ ПРО УПА СПОТВОРЮВАЛИ ЇЇ ІСТРІЮ).....	108
---	-----

Іван Патриляк

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

ПІД ПРОВОДОМ ОУН(Б):

МАЛОДОСЛІДЖЕНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ 111

Микола Руцький

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН І УПА НА СЛАВУТЧИНІ (1941 – 1949 РР.).....123

Іван Шишкін

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕГОВОРНОГО ПРОЦЕСУ МІЖ

ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОГО

НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ТА ПОЛЬСЬКОГО РУХУ ОПОРУ

В ПЕРІОД 1943 – 1944 РР. 134

Володимир Марчук

РАДЯНСЬКІ МЕТОДИ БОРОТЬБИ З УКРАЇНСЬКИМ

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ

НА РІВНЕНЩИНІ. 1944 – 1945 РР. 146

Андрій Шевців

БОРОТЬБА УПА ПРОТИ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

ІЗ ПОЛЬЩІ ДО УРСР В 1944 – 1946 РОКАХ.....154

Галина Стародубець

РАДЯНСЬКІ ПАРАМІЛІТАРНІ ФОРМУВАННЯ У БОРОТЬБИ

З ОУНІВСЬКИМ ПІДПІЛЛЯМ

У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ.....167

Василь Ільницький

ВОЛОДИМИР ФРАЙТ – ПРОВІДНИК ДРОГОБИЦЬКОГО

ОКРУЖНОГО ПРОВОДУ ОУН.....178

Ярослав Антонюк

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ АГЕНТУРИ В ПІДПІЛЛІ ОУН І УПА

НА ВОЛИНІ (1944 – 1950-ТІ РР.).....188

Віталій Циганюк

РОМАН ШУХЕВИЧ – ПРОДОВЖУВАЧ СПРАВИ СТЕПАНА

БАНДЕРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД.....200

Дмитро Веденєєв

ОРГАНІЗАЦІЯ, ТАКТИКА Й МЕТОДИ ДІЙ РАДЯНСЬКИХ

ОПЕРАТИВНО-ВІЙСЬКОВИХ СИЛ

У ПРОТИБОРСТВІ З НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ

В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1945–1950-ТІ РР.).....211

Тарас Ремарчук

ЗВІТНА ДОКУМЕНТАЦІЯ РАДЯНСЬКО-ПАРТІЙНИХ ОРГАНІВ ЛЬВІВЩИНИ ПРО БОРотьБУ З ОУН І УПА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ	228
---	-----

Валентин Мазурок

ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ І РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ У 1949 – 1950-Х РОКАХ	241
---	-----

Ігор Гаврилів

ДО ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ОУН: ВІЗІЇ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	248
---	-----

Василь Футала

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ УВО ТА ОУН (1920 – 1939): РЕАЛІЇ І ТЕНДЕНЦІЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	262
--	-----

Юрій Шушкевич

ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО УПА В ДІЯЛЬНОСТІ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ НА РІВНЕНЩИНІ В КІНЦІ 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТ.	268
--	-----

Микола Ваколюк

СПРОГАДИ ПРО ПЕРЕЖИТЕ.....	276
----------------------------	-----

НАШІ АВТОРИ.....	287
------------------	-----

Збірник наукових праць

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Історичні науки
ВИПУСК 16

Головний редактор *І. Д. Пасічник*

Відповідальний за випуск *В. В. Трофимович*

Технічний редактор *Р. В. Свинарчук*

Комп'ютерна верстка *Н. О. Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *К. О. Олексійчук*

Формат 42х30/4.

Папір офсетний. Друк різнографія.

Ум. друк. арк. 18,25. Гарнітура “TimesNewRomanСуг”

Наклад 100 прим.

Видавництво Національного університету “Острозька академія”
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво про державну реєстрацію
РВ №1 від 8 серпня 2000 року.